NOTES.

(1) प्रकृतिपर एवादि. p. 2. L. 1. र. It would be better to read this as प्रकृतिपरमाण्वादि. This would yield very good sense. The only difficulty in this way of reading is that we have to add मा after पर which is not found in the original. The omission of मा seems to be due to the slip of pen.

(2) शोधयति. p. 2. L. 1. र. The original reads शोधति. This also is correct. धातूनां भ्वादित्वाद्गणकार्यस्यानित्यत्वात् शोधतिप्रयोगोपि साधुः ।

(3) या अन्तरे. p. 14. L. 1. भा. One old Mss. reads अवान्तरे.

(4) अपेक्ष्यते. p. 14. L. 3. भा. अपेक्षते seems to be the reading. अपेक्षन्ते seems to be a change suggested by भूतानि.

(5) गौणत्वम्. p. 15. L. 8. प्र. Can it be न गौणत्वम्?. One न seems to be missing here.

(6) p. 27. L. 9. भा. 'इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । इष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते धद्मापदेन देवकर्तृकत्वेन च. सोमभावसाम्यत्वाच्च'. In one of the Mss. this portion is not in the body of the text, but is added on the top of the margin. This Mss. is written in खडीमात्रा. This addition is possibly subsequent. It may be in the hand of S'rī Vitthaleswara himself. It repeats what follows in the Bhashya. देवकर्तृकत्वेन and साम्यत्वात् seem to be subsequently changed into देवकर्तृत्वेन and साम्यात् respectively.

(7) अन्नभावस्य p. 29. 8. L. 8. प्र. Can it be अन्यभावस्य?

(8) पूर्ववत्××तिला भाषा इति. p. 62. L. 4. 5. भा. This also repeats what follows in the Bhashya. In the above mentioned Mss. it is not in the body of the text. Same remarks as in No. 6 apply here.

(9) कललादिभावे. p. 68. L. 2. भा. This is the reading adopted by Ras'mikāra. It is the correct one. कलिलादिभावे is unmeaning.

INTRODUCTION.

S'rī Vallabhacharya And His Aṇu-Bhāshya.

S'rīmad Vallabhacharya, *the author of the 'Aṇu Bhashya'*, was born on the 11th day of the dark half of Chaitra, 1535 Samvat, (1479. A. D.), in the forest of Champa near Raipur. His father was Lakshmaṇa Bhatta, and Yallammagaru was his mother. He was a Telagu Brahmin studying the Taitirīya S'ākhā of the Black Yajur-Veda. Vallabha's birth is shrouded in the mysteries of the devotional beliefs of his followers, but one thing is certain that his followers believed that he was commissioned by God to inaugurate a great religious revival in India. From the writings of Vallabha which are available now, we can say that this belief was shared by himself also. It is not an uncommon phenomenon in India. Ramanuja, Madhva, Nimbarka, Chaitanya, and several other great teachers did believe in their special messages to the world. Vallabha's ancestors were Deekshītas, and were devoted to Krishṇa in *the form of Gopāla. The Swarūpa of Madana-Mohanji in the Seventh Pītha* is the one which came to him from his Sixth ancestor Yajna Narayaṇa Bhatta. It is possible that Vallabha's father Lakshmaṇa Bhatta and his ancestors were the Upāsakas of Gopāla according to the cult of Vishnuswami. The early years of Vallabha were passed by him with his father at Benares, where he is said to have mastered all the Vedas, Six Dars'anas, and all schools of Āstika and Nāstika thinkers. He studied the S'aiva and Vaishṇava Āgamas. When Vallabha was comparatively young, his father died. Vallabha wanted to study the Vaishṇava systems of Madhva, Ramanuja, Nimbarka and others, and seeing that they were not prevalent there, in order to have direct knowledge, he is said to have proceeded to the South. *Vallabha's desire to* go to the south of India was very natural. During that time there was the powerful Hindu kingdom of Vijaya-Nagar or Vidya-Nagar, over which ruled the mighty monarch Krishnadeva-Raya, himself a great Vaishnava. During his time, it seems a convention was held of the representatives of all the existing Sampradāyas. *The session seems to have been going on when Vallabha visited Vijaya-*Nagar. The main dispute seems to have been between Vyāsa Tirtha, the Mādhva, and some representative of Mayavadins. It seems also clear that the Dwaita philosophy of the Mādhvas could not hold its own against the attacks of S'ānkaras. At this juncture Vallabha *seems to have baffled all by his great learning and powerful arguments. We see no reason to doubt this* fact. The author of a recently discovered work Vyāsa-Yoga-Charitam, from Vyāsa Raya Matha, does chronicle the fact that Vallabhacharya was honoured by the king Krishṇadeva Raya, under the presidentship of the then famous Mādhva Swami Vyasa Tīrtha. Vallabha's position was peculiar. He accepted Adwaita pure and simple *without the interference of the Māyāvāda of S'ankara;* hence all the attacks advanced by Mādhvas and others against Advaita lost their force as against him. His acceptance of 'अद्वैतपूर्वकमक्ति' disarmed the opposition of both Vaishṇavas and S'ānkaras. The position taken up by Vallabha

was not altogether singular. We believe that Narayaṇa Bhatta, the author of the famous drama Veṇisauhara, was the follower of a system of philosophy which combined in itself the Pure Adwaita of the Upanishads and the Bhakti-Mārga. Whatever that may be, it is certain that Vallabha made a very great impression on king Krishṇadeva, Vyasa-Tīrtha and others who were present there. In consequence of this session, the king performed a 'Kanakābhisheka' with Hundred Maunds of Gold. It is said that Vallabha did not accept this gold and resumed his travels. This abstinence on the part of Vallabha added to the admiration of all those present there. Vyāsa-Tīrtha, the Mādhva, actually requested him to be the head-priest of his Maṭha after him. Vyāsa-Tīrtha with king Krishnadeva again approached Vallabha and presented him with a good many valuables. From these presents Vallabha is said to have prepared a gold Mekhala set with diamonds, rubies etc., and presented the same to S'rī Vitthala in the Vitthala Swami Temple at Vijaya-Nagara. Ultimately, it appears, Vallabha could not conscientiously accept the offer of Vyāsa-Tīrtha, but from this time Vallabha came to be regarded as a great Acharya.

During his visit to Vraja, Vallabha set up the Shrine of S'rī Nathaji on the holy hill Govardhana in a temple built for that purpose by one Purṇa Malla Kshatriya. There Vallabhacharya used to pass his Chātur-Māsa *i. e.* Āshādha S'ukla eleventh to Kārtika S'ukla eleventh every year. Here he developed the asthetic side of Vaishṇavism by refining and perfecting the mode of worship Sevā-Mārga. During his stay in Vraja, on the midnight of 11th day of the bright half of S'rāvaṇa, he says he had holy communion with Lord Krishṇa, who commanded him to initiate Jīvas in His Service. This initiation consists of two parts: one is the formula to be repeated by the aspirant before the deity by holding Tulsi-leaves in hand and afterwards placing the same at the feet of the deity through Acharya, and the other part is the effect of the same, on the devotee, by which he becomes the Adhikari in the Sevā-Marga of Lord S'rī Krishna. He married one Mahalakshmi. He had two sons by her viz. S'rī Gopinatha and S'rī Vitthalanatha under whom the Sampradaya flourished considerably.

While he was staying in the north of India, Vallabhāchārya came into contact with Kes'ava Kas'mīrin, the famous Nimbarka scholar, and Chaitanya, the Bengal Saint. They were both Krishṇopasakas, and it seems from Sampradayika Gathas that their relations were very cordial. Kes'ava presented his pupil Madhava Bhatta Kas'mīrin to Vallabha in Dakshiṇa of भागवतकथाश्रवण. He became his devout disciple, and during his whole life acted as the amanuensis of S'rī Vallabha. It seems that during Madhava Bhatta's stay with him at Adel, Vallabha composed his numerous works. During that interval Vallabha wrote Purva Mimānsā-Bhashya, Brahma-Sūtra Bhashya, Tattvadipa-Nibandha with his own commentary, Sūkshma ṭīkā and Subodhini on S'rīmad Bhāgavata, and the sixteen Prakaraṇa Granthas giving in brief the essence of his views. It is really unfortunate that only a fragment of his Pūrva Mīmānsā Bhashya is available now. Aṇu Bhashya, as we have it now, is not wholly written by him.

The last Adhyāya and a half of the Bhashya is finished by his son Vitthales'wara. Sūkshma tikā is almost lost. Even Pushti-Pravaha-Maryada-Bheda one of the minor Prakaraṇas, is not available as a whole. The Bhagavata-Subodhini is available only on the 1st, 2nd, 3rd, 10th and a portion of 11th Skandhas. It is probable that Vallabha wrote on all the Skandhas.

During his stay at Adel, after the completion of his Bhashya on पूर्वोत्तर-मीमांसाs, he seems to have met with great opposition from the Mayavadi Pandits of Benares. In order to silence them for ever, Vallabha wrote out a pamphlet in mixed verse and prose, and affixed the same to the doors of Kās'i Vis'vanātha, with a challenge to Benares Pandits to refute the same, if they could. One Upendra was the leader of the opposition. It seems this discussion ended into threats of personal violence, as a consequence of which, Vallabha left Benares. This work seems to have created a great stir in the world of scholars then living. One Ayyanna Dikshita actually *mentions it by name in his* Vyasa-Tatparya-Nirṇaya. Ayyanna's seems to be a veiled attempt to belittle the achievement of Vallabhacharya by propounding a principle though novel, far from convincing, for finding out the true view of Vyasa. It would be rather hazardous to say that the true view of Vyasa can be determined from the statements of the opponents. Assuming however that it is so, the opponents mention both Pariṇama and Vivarta as the view of Vyasa. Hence from the statements of opponent *Sankhyas* and *Naiyayikas*, it is impossible to come to the conclusion that Vyasa teaches Vivarta alone in his Brahma Sūtras.

The last *portion* of his life was passed at Adel. Here he finished his works which were begun by him during his travels, and served Lord Krishṇa with the love and devotion of Gopees, and founded his system on it. At the age of 52 he burnt his Parṇas'āla, joined the Sannyasa Ās'rama, and came to Benares. For a month he observed fast, and for the last eight days he observed मौनव्रत, and on the 2nd day of the bright half of Āshadha Samvat 1587, he left this world mid-day.

S'rī Vallabhacharya gave permanent form to his views, which were propounded by him in the convention of king Krishnadeva of Vijayanagar, in his commentaries on the Pūrva and Uttara Mīmānsas. From internal evidence available from his writings which are extant, we have reason to believe that he completed his Bhashya both on Pūrva and Uttara Mīmānsas. His mention of 'चकारात् मीमांसाद्वयभाष्यम्' in his Prakās'a on the opening verses of his Tattvadīpa Nibandha would rather suggest an accomplished fact. In numerous places in the Subodhini (his commentary on Bhagavata) he refers to both the Bhashyas as siddha-vastu-facts accomplished. 'भावनापक्षश्च पूर्वमीमांसाभाष्य एव निराकृतः' भा. सु. २. १. ५. Sīmilarly *in* 'Veda Stuti Subodhinī' he refers *to his* Bhashya on the Brahma-Sūtras 'भाष्ये विस्तरस्योक्तत्वात्'. We do not find this alleged विस्तर in the Aṇu Bhashya as *written* by Vallabhacharya. In the Subodhinī *on* 3. 4. 7. Vallabhacharya writes 'एतान्येव गुणोपसंहारे षोडशाधिकरण्या प्रतिपादितानि'. गुणोपसंहार is the 3rd Pada of the 3rd

Adhyaya of the Brahama-Sutras. The mention by Vallabhacharya of 16 Adhikaraṇas as referring to 16 adjectives leads us to the inference that he must have written his commentary on the गुणोपसंहारपाद before he came to write his सुबोधिनी on the 3rd स्कंध. In the Aṇu Bhashya we do not find any reference to these 16 विशेषणस. Nor was the Prakas'akara aware of this, when he first wrote his commentary on this Pada-Bhashya. In the revision which he seems to have made after he finished his तृतीयसुबोधिनीप्रकाश, he added this in his Prakās'a at the end of each of sixteen Adhikaraṇas, as we find in the original. On a perusal of the Aṇu Bhashya itself, we find that it is an abridgment of a bigger work on Brahma-Sutras of Vallabhacharya. In the ईक्षत्यधिकरण there is no reference to the refutation of सांख्यस, though in the beginning of the fourth Pada of the 1st Adhyaya mention is made that सांख्य's theory is refuted in the ईक्षत्यधिकरण. In one place it is mentioned that आविर्भावतिरोभाववाद will be explained in details in the तदनन्यत्वाधिकरण, but there beyond the bare mention of the words आविर्भाव and तिरोभाव, we do not find anything else. This is possible only in a work of the nature of an analysis. Besides in सुबोधिनी we meet with references to Sūtras of 3rd and 4th Adhyayas, and in some places we find the interpretation as given in Subodhini different from the one found in अणुभाष्य. Of course there is no विरोध or violence to the general views of Vallabhacharya, but difference there is. As an instance we cite 'जगद्व्यापारवर्जम्' ४. ४. २२. ब्र. सू. The interpretation of this Sūtra as given in Subodhini is to the effect that the ऐश्वर्य of the मुक्त Soul is unlimited in all respects, except the power of creation etc. of the Universe. In Aṇu Bhāshya on the same Sūtra, the question is discussed, whether there is any जगद्व्यापार or सांसारिकता in लीलासृष्टि, and the same is denied. These facts lead us to the inference that Vallabhacharya must have written an exhaustive commentary on the Brahma Sūtras, and the Aṇu Bhashya which is available at present, is an analysis or a smaller edition of that big work. The name 'अणुभाष्य' also supports our inference. Almost all the works of Vallabhacharya have double editions, e. g., the सूक्ष्मटीका and सुबोधिनी on S'rī Bhagawata, the निबन्ध and its प्रकाश. Hence it appears that Vallabhacharya first completed his commentaries on पूर्व and उत्तर मीमांसास. The mention of this fact in his प्रकाश on निबन्ध can be explained on this hypothesis alone. After the completion of these पूर्व and उत्तर मीमांसाभाष्यस they became prevalent among the Pandits of Benares following the Bhātta school of Mīmansa and मायावाद of S'ankara. On account of this opposition Vallabhacharya had to come down from Adel to Benares, and proclaim again his views on पूर्व and उत्तर मीमांसास through his पत्रावलंबन as mentioned above.

Vallabhacharya, during his stay of fifteen to twenty years at Adel, wrote out all his works during the interval of अनवसर from Sevā. When he passed away, his first son श्रीगोपीनाथ was about twenty, while the second son S'rī Vitthalanatha was about fifteen. S'rī Gopinatha was in a position to get the benefit of his father's teachings, but through unfortunate circumstances, the संप्रदाय could not get the benefit of the knowledge of the Acharya's teachings, through him. S'rī Gopinatha and S'rī Vitthalanatha were on extremely cordial terms, as found from the letters passed between them. About Samvat 1620 or so S'rī Gopinatha left this world at Jugganath Puri, and soon after, his only son S'rī Purushottama followed him.

This unfortunate event embittered the feelings of the widow of S'rī Gopīnatha, and as a result the original works of श्रीवल्लभाचार्य were taken away by her. Under these circumstances, श्रीविट्ठलनाथ tried his atmost to collect the writings of his father, but it appears that he succeeded only in securing the fragment of Aṇu Bhashya, but could not get the copy of the bigger or complete Bhashya. He had to satisfy himself with the portion of अणुभाष्य which could be secured by him.

In Samvat 1622 S'rī Vitthalanath left Adel for good, and migrated to S'rī *Gokula, and adopted it as his permanent residence.* During his stay at श्रीगोकुल from 1622–1642 Samvat, he came in contact with Emperor Akbar, Birbal, Todarmal, Rai Purshottama and others. Emperor Akbar made a gift of Gokula and Jatipura villages to Vitthaleswar. Akbar in another of his Sanad gave him permission to graze his cows on all lands including the royal ones also. It appears from this time Vitthalanath, who was up to this time known as Vipra or Dīkshita, came to be styled Goswami, a name by which all his agnate descendants are known to this day. How much he loved S'rī Gokula and Govardhana can be learnt from the description of the same in the Aṇu-Bhashya on 4. 2. 15. B. S., where it is placed above the Vyapi Vaikuntha, on the authority of a Rik. Here he got perfect peace, and it was here that he completed the remaining portion of the अणुभाष्य. Though we have not got Vallabhacharya's Bhashya on the last Adhyaya and a half, the portion of the Bhashya as written by S'rī Vitthalanath has admirably succeeded in bringing out the interpretation of his father on these Sūtras. Thus the संप्रदाय has to depend on this Aṇu Bhashya as the final authority on Brahma-Sūtras. The आचार्यत्व of the संप्रदाय, for this reason, has been attributed by some to the father and son combined. Whatever that may be, the Aṇu-Bhashya has been since then the chief authority of पुष्टिमार्गीय Vaishnavas.

Vitthaleshwara passed away in Samvat 1642. After him Purushottamaji *is the first commentator on the Anu Bhashya.*

S'rī Purushottamaji the author of Bhashya-Prakās'a was born on the 11th day of the bright half of Bhadrapada *1724* Samvat *at Gokula. He is Seventh in descent from S'rī Vallabhacharya. In his childhood he seems to* have come under the influence of two Scholars S'rī Krishna-*Chandraji* Maharaja and Chacha S'rī Gopes'aji. The former was his grand uncle and also his Guru (ब्रह्मसंबन्धदाता). *Chacha Gopes'aji stood in a similar relation to him.* Before Purushottamaji, his guru S'rī Krishnachandraji had begun to critically study the Aṇu Bhashya. His labours resulted in a rough draft of the *Bhava-Prakasikā* and a fragment of the commentary of Guṇopasanhāra Pada of Aṇu Bhashya. The latter has been completely incorporated by S'rī Purushottamaji in his Bhashya-Prakās'a on that portion. The rough draft of Bhava-Prakas'ika seems to have been utilised in the work current under that name in the Sampradaya. The copy of the same in the hand of S'rī Purushottamaji seems to be a revised version of the original. It summarises what is contained in the Anu Bhashya and Bhashya-Prakāsa combined. Chacha Gopes'aji's influence on Purushottamaji seems to be apparent on a comparison of the Tīkas of both on the Subodhini of the Bhagavata first स्कन्ध. Almost the whole of Chacha Gopes'aji's Tippani seems to be incorporated in his Prathama-Skandha-Prakās'a.

Purushottamaji seems to have migrated from Gokula to Surat in Gujarat with his uncle S'rī Vraja-Rajaji soon after 1737 Samvat. After this date S'rī Vraja-Rajaji settled at Surat, where he raised the Haveli for S'rī Bala-Krishnaji. Vraja-Rajaji was childless. He was a great scholar of the Prameya School of the Sampradaya. From him S'rī Purushottamji got in inheritance the Swarupa of S'rī Bala-Krishnaji with the Mandira. Purushottamaji acknowledges this obligation in the opening verses of his Bhashya-Prakāsa. Though Purushottamaji seems to entertain the greatest respect for S'rī Vraja-Rajaji, the Prameya mode of thought of his uncle, does not seem to have appealed to him. Purushottamaji's writings can be equally appreciated by both scholars Sampradayikas and others.

Purushottamaji's literary activities continued at Surat and Dumas for forty years and over. It seems that he did not live long after 1781 Samvat second Ashadha Sudi 10th Thursday, on which day by a writing he bequeathed all his property including the Swarūpas of S'rī Balakrishnaji and S'rī Vrajes'aji with temples and everything to his namesake cousin.

Between the period of S'rī Vitthaleswara and S'rī Purushottamaji, Aṇu-Bhashya does not seem to have received requisite attention. Some of the descendants of S'rī Vitthaleshwara might have read the Aṇu-Bhashya here and there, but the absence of any commentary during almost a century, would rather suggest that sufficient attention was not bestowed on the study of the Aṇu-Bhashya. S'rī Hari Rayaji the illustrious descendent of Vitthaleswara did copy out Aṇu-Bhashya in his own hand, but being extremely emotional, he has not chosen to write anything like a commentary, on the Aṇu-Bhashya. When Purushottamaji approached Aṇu-Bhashya for his studies, in the absence of any tradition, he felt himself baffled, as can be seen from the concluding verse of the Bhashya-Prakas'a 'बेत्रदाये निश्चते'. It was a question to him as to how he should find out a mode by which he can thoroughly master Aṇu-Bhashya. Fortunately for him, there was his Guru S'ri Krishṇa Chandraji, another descendant of Vallabhacharya. It is possible that the seed of comparative study was sown in Purushottamaji by S'rī Krishṇa-Chandraji.

Through his inspiration S'rī Purushottamaji, it would seem, thought of undertaking the herculean task of studing all the Brahma-Sūtra-Bhāshyas that were available in his times. Being a Goswami himself, there was no dearth of riches, and in a city like Surat where he lived, materials were ample. With the help of these riches, it seems, he secured not only authentic texts of all the Bhashyas, but he seems to have collected round him a band of scholars of those various schools, so that he could be in a position to understand those Bhashyas in their true perspective. With this equipment S'rī Purushottamaji approached the Aṇu-Bhashya, and his masterly review of the systems of शंकर, रामानुज, भास्कर, मध्व, भिक्षु, and शैव is unparalleled in the history of Vedanta literature. Great scholars like प्रसंन, अमदार्थ, वाचस्पतिमिश्र, had written commentaries on the Bhashyas of their respective Acharyas, but nowhere do we find the critical and comparative method such as adopted by S'rī Purushottamaji in the exposition of the Anu-Bhashya.

From the time of S'rī Purushottamaji Sampradayika scholars began to devote their attention to the study of the Aṇu-Bhashya. Different scholars began to study the Aṇu-Bhashya, and expound the same in their commentaries from diverse standpoints. S'rī Mathuranathaji and S'rī Muralidharaji both descendants of S'rī Vallabhacharya belonged to the house of S'rī Gopinatha Dīkshita. Both of them were great Mimānsakas. They have written commentaries on the Aṇu-Bhashya independantly of S'rī Purushottamaji. In their commentaries they display their great hold over the Mīmānsa school of philosophy. The commentary written by S'rī Mathuranathji is called प्रकाश, while that written by S'rī Muralidharaji is named सिद्धान्तप्रदीप. S'rī Mathuranathaji's commentary has not been in print at all upto this day, while S'rī Muralidharji's commentary on the first three Sūtras has been published by S'astri Ramanatha in his त्रिसूत्री collection. The manuscripts of both these commentaries hitherto seen by us are incomplete. The Sampradayikas, when they separated, divided, it would seem, even manuscripts by metes and bounds. The result of this was rather unfortunate, because both the parties did not get a complete work. This explains how the commentary of S'rī Muralidharaji is available on समन्वय अध्याय alone. S'rī Mathuranathaji's commentary also is available only on the समन्वय अध्याय. Copies of both seen by us end abruptly, which rather goes to show that both these authors might have completed their commentaries. There is one commentary named वागीशप्रसाद written by one S'rī Balakrishnaji son of S'rī Vallabhaji. He also seems to have flourished at Kotah 1745 Samvat.

Two other commentators namely S'rī Vrajanathaji and S'rī Giridharaji also flourished at Kotah. Vrajanathaji has written a commentary on the Aṇu Bhashya. It is named वेदान्तसिद्धान्तचन्द्रिका or प्रभा. S'rī Giridharaji's commentary is called प्रदीप. Both of them are fragments. We do not know whether they completed there commentaries on the whole of Aṇu Bhashya. Lalubhattaji was a desecendant of S'rī Vallabhacharya from the female side. He has attempted to write a commentary on the Aṇu Bhashya, but has not completed the same. His commentary is named by him as योजना first and then as निगूढार्थप्रकाशिका. Both प्रभा and this योजना in good many places copy the wording of S'rī Purushottamaji and of S'rī Muralidharaji. Lalubhatta in his commentary refers to one गीतातत्त्वदीपिकाकार's view. This तत्त्वदीपिकाकार was one S'rī Vallabhaji, a desccendant of S'rī Vallabhacharya. We do not know whether he also wrote a commentary on the Aṇu Bhashya. After this Aṇu Bhashya with the भाष्यप्रकाश of S'rī Purushottamaji came to be closely studied by योगिश्रीगोपेश्वरजी in his exhaustive commentary named by him रश्मि. Yogi S'rī Gopes'waraji was a mighty scholar, who flourished in the Sampradaya, after S'rī Purushottamaji. He was born in the Jyeshtha Sud 5th 1836 Samvat. He was also a descendant of S'rī Vallabhacharya. He occupied the seat of S'rī Vitthaleshaji Gadi (the second house), after his grand father S'rī Govindaji, for over sixty years of his life, his father S'rī Gokulotsvaji having gone in adoption on the seat of S'rī Balakrishnaji's Mandira at Surat. We have mentioned above that S'rī Purushottamaji beqeathed all his estates to his namesake cousin another S'rī Purushottamaji. The second Purushottamaji was succeeded by his son S'rī Goverdhanes'aji, who died childless. His widow S'rī Mahārani Vahuji occupied

the seat for nearly fifty years, and when she found herself unable to carry on the Sevā, in Samvat 1841, she adopted S'rī Gokulotsavaji. This incident was a very beneficial one in the cause of the literary activity of the Sampradaya. Through S'rī Gokulotsavaji his son Yogi Gopes'waraji got the rich treasures of authentic collection of manuscripts of S'rī Purushottamaji. Thus it would not be wrong to say that S'rī Gopes'varaji acquired the literary inheritance of S'rī Purushottamaji. Miraculous powers are attributed to him by Sampradayika Gathas, but we are not concerned with the same at present. On account of his extreme devotion to the नाम and स्वरूप of God, and his aversion to anything worldly, he was fitly called by his contemporaries as योगी. He was an all-round scholar. We have seen his draft of the commentery on the पूर्वमीमांसासूत्र. His नवार्थी, a commentary on the तैत्तिरीयसंहिता, awaits publication. He felt himself conscious of his knowledge of the world beyond. This explains why he styles himself संपूर्णवेत्तृ from the 3rd or 4th Pada of First Adhyāya of रश्मि. At the end of रश्मि he writes about himself thus-'ब्रह्मज्ञः कृतकृत्यश्च हरीश्वरज्ञः एव च, प्रमाणज्ञः कृतज्ञश्च', and we think that a perusal of the रश्मि and the नवार्थी, would lead us to completly agree with what he himself has expressed. He seems to have passed away not long after the completion of रश्मि *i. e.* Samvat. 1897.

The author of रश्मि thoroughly explains not only the भाष्यप्रकाश of S'rī Purushottamaji, but even supplies the want, which was felt by the readers of प्रकाश. प्रकाशकार took for granted, that readers of Aṇu Bhashya, understood the literal sense of the Aṇu Bhashya, and hence we rarely find him explaining the literal text of the Aṇu Bhashya. For this reason, the author of रश्मि, in all places where he finds, that S'rī Purushottamji has not explained Aṇu Bhashya, tries to give the literal meaning of all the passages of the Aṇu Bhashya. श्रीगोपेश्वरजी was a great master, and after him one of his pupils S'rī Giridharji of Benares, also a descendant of S'rī Vallabhacharya, wrote a commentary on the Aṇu Bhashya. This commentary is purely based on the प्रकाश of S'rī Purushottamaji, and explains the Aṇubhashya literally. S'rī Giridharaji was a grammarian, and so we find him in this commentary displaying his mastery over grammar. Another merit of this commentary lies in the fact, that in the beginning of each अधिकरण, it gives the complete विषयवाक्य. So that it clears the reading of the Upanishats, according to S'rī Vallabhacharya. He has divided Aṇu Bhashya into paragraphs, but the chief merit of his commentary lies in its discussion of the various readings of the Aṇu Bhashya throughout. This commentary is complete, but it has remained upto this day in Manuscripts. S'āstri Haris'ankara Aunkarji has recently undertaken to bring out the edition of Aṇu Bhashya with this commentary under the patronage of S'rī Muralidharaji Maharaja of Benares, the grandson of S'rī Giridharaji.

Itchharam Bhattaji a S'rimali Brahmin of Gujarat was also a contemporary of योगी श्रीगोपेश्वरजी. He was a devotee of S'rī Ranchhodaray of Dakore, and he lived on the banks of Gomati, in a cell, where he wrote his commentary called प्रदीप on the Aṇu Bhashya. This is a complete commentary. There is no attempt as such, for a display of scholasticism. He explains the literal text

of the Aṇu Bhashya in such a way, as would enable even a biginner to follow it with little difficulty. The whole Manuscript of this work, in the author's own hand, was seen by us in the collection of the Bade S'rī Mathures'ajis temple at Kotah. It is really unfortunate that Prof. Magnalal Sāstri who has been publishing the Aṇu Bhashya with this commentary, does not try to get the use of this original Manuscript. Two other commentaries one by S'rī Giris'adharaji, and another of one Ramanarayaṇa are also said to exist.

In addition to these, two वृत्तिs explain the न्यायसूत्रs of Badarayaṇa on the basis of Aṇu Bhashya. One is the भावप्रकाशिकावृत्ति of S'rī Krishṇachandraji, mentioned above. This वृत्ति *is bigger than* अणुभाष्य. *It seems to be the summary of* अणुभाष्य and भाष्यप्रकाश combined. The last three अध्यायs of this वृत्ति are with us, written in the hand of S'rī Purushottamaji, and from the mode in which this Manuscript is written, and from the remark on the last page 'इयं वृत्तिः गोस्वामिपुरुषोत्तमैः स्वगुरुनाम्ना कृता इति श्रुतम्', we are tempted to attribute the authorship of this work to S'rī Purushottamaji himself. At least the final form to this वृत्ति, was undoubtedly given by S'rī Purushottamaji. Two अध्यायs of this वृत्ति have been published by us, and the *remaining two are in the press.* Another वृत्ति *is written by one* Bhatta Vrajanatha, a descendant from the female side of S'rī Vallabhacharya, at the intance of king Jayasinha of Jaipur. It is a small one explaining the सूत्रs in the light of Aṇu Bhashya, but in some places the author seems to be influenced by the चैतन्य school, and to that extent its authencity is lessened. It is named मरीचिका. In addition to these, there is one nameless Vṛitti also.

Besides these, there are two small works, what are known as अधिकरणमालाs. After S'rī Purushottamaji completed his भाष्यप्रकाश, he found from experience, that it was a difficult thing for ordinary people to follow. Hence in order to benefit them, he wrote out this न्यायमाला, wherein he has suscintly explained all the अधिकरणs and सूत्रs of Badarayaṇa.

The other work was written by one निर्भयरामभट्ट a Nagar Brahmin and a pupil of लालूभट्ट. *He was the* मुख्यप्रचारक *in the temple of S'rī Dwarakanathaji at* Kankroli, during the time of S'rī Vrijabhushaṇaji, in Samvat 1835. He has summarised the purport of all the अधिकरणs according to Aṇu Bhashya in a simple manner. Both the treatises are already published.

In addition to this there is one Aṇu Bhashya Tattva in S'rī Mathureshaji's library at Kotah. *This work has somehow remained unknown in the Sampradaya.* One वल्लभदेव has written वेदान्तकौमुदी to explain sutras of Badarayaṇa according to Aṇu Bhashya. *One* S'rī Vrajanathaji son of S'rī Raghunathaji and pupil of वल्लभजी belonging to चन्द्रमाजी's house has written the meaning of अधिकरणs in Karikas. Some Karikas on Aṇu Bhāshya were composed by S'rī Devakinandanaji, the grandson of विट्ठलनाथदीक्षित.

Thus the descendants of the seven sons of S'rī Vitthalanatha Dikshita have devoted *their attention to the* Aṇu Bhashya. S'rī Mathuranatha and S'rī Muralidharaji were the descendants of S'rī Giridharaji, the first son of S'rī Vitthales'a. In the second son Govindaraya's line, we have S'rī Harirayaji and S'rī Gopes'waraji, the author of Ras'mi. In the 3rd son S'rī Balakrishṇaji's line

we have S'rī Krishṇachandraji, and his worthy disciple S'rī Purushottamaji, the author of the भाष्यप्रकाश. The fourth son S'rī Gokulanathaji's line became extinct soon after him, and we have not got materials to learn how Aṇu Bhashya was understood by him. In the fifth son S'rī Raghunathaji's line, we have S'rī Devakinandanaji तत्त्वदीपिकाकार S'rī Vallabhaji, while S'rī Giridharaji of Benares was a representative of the sixth son S'rī Yadunathaji. The seventh son S'rī Ghanshyamaji had one representative Chacha S'rī Gopes'aji. He has not written on Aṇu Bhashya, so for as we know, but we can learn his views from his commentaries on the 1st and 2nd स्कंध of the Subodhini. Thus from the time of S'rī Purushottamaji down to the time of Pandit Gattoolalaji, who also made an attempt to expound Aṇu Bhashya, and S'rī Jivanaji of Bada Mandira at Bombay, who is said to have written a वृत्ति on Aṇu Bhashya, the सांप्रदायिक have devoted their attention to the Aṇu Bhashya.

In conclusion we ought not to omit reference to one work which passes in the name of श्रीमद्भाष्य of S'rī Vallabhacharya. Some pages of the जिज्ञासाधिकरण and first Pada of the third Adhyaya and 11 Sūtras of the second Pada have been seen by us. The portion from the third Adhyaya has been published by us in the monthly Pushti-Bhakti-Sudha. From the style, this seems to be a clumsy attempt of a writer of recent times. All copies seen by us are new. The style is such as leaves little doubt in our minds, as to the spurious nature of this production.

Having thus surveyed the manuscript-literature on the Aṇu Bhashya, we shall see how Aṇu Bhashya was attended to, after printing was introduced into India. The credit of having published अणुभाष्य for the first time, is due to the Asiatic Society of Bengal, who got Pandit Hemchandra Vidyaratna to edit the same in Bibliotheca Indica Series. This text was based on there manuscripts. As a first attempt it was welcome, but its text is unreliable in good many places. Pandit Hemchandra's describing the अणुभाष्य as द्वैताद्वैतपरं व्याख्यानं has done great injustice to S'rī Vallabhacharya. The systeem of S'rī Vallabhacharya was and is always known as the शुद्धाद्वैत. It is difficult for us to understand how this fact escaped the notice of the learned editor. However with all its short-comings, we must acknowledge our obligations to the learned editor, because it was through his efforts that Aṇu Bhashya of S'rī Vallabhacharya became available in print to the public, for the first time as early as 1897 A. D.

After this Pandit रत्नगोपालभट्ट edited Aṇu Bhashya with भाष्यप्रकाश of S'rī Purushottamaji for the Benares Sanskrit Series. The Benares edition was a creditable attempt of the late Pandit Ratna Gopala. It was this edition which paved the way for people like ourselves, for the study of the Aṇu Bhashya. But the Benares printing left much to be desired. It did not do justice either to Anu Bhashya or Bhashyaprakas'a. One always found it difficult to follow the Bhashya-Prakasha without proper paragraphs and punctuation. There were also many typographical mistakes.

S'āstri Ramanatha then published the first त्रिसूत्री of the Aṇu Bhashya with five commentaries under the patronage of S'rīmad Goswami S'rī Gokulanathji Maharaja of Bombay.

Mr. Magnalal S'astri M. A. of the Deccan College at Poona has published recently the आचार्य's portion of Aṇu Bhashya with the commentary प्रदीप of Itchharama Bhattaji. *The प्रदीप is a great help in understanding the literal* text of the Aṇu Bhashya. In the Bombay Sanskrit Series is published Aṇu Bhashya under the editorship of S'āstri S'ridhar Pathak of Poona 1921 A. D. This edition claims to be a critical one, but a comparison of its text with that of the Benares edition would show that the claim cannot be maintained. *In good many places the text is incorrect and unreliable. Even instances are* there where सूत्र are not correctly printed. Generally we should have expected the Bombay Sanskrit Series to maintain a high standard, and we are disappointed to see that it is not maintained in this edition, in spite of the materials available to the learned S'āstri. The present attempt to publish the Aṇu Bhashya *with Bhashya-Prakash together with the rare commentary* रश्मि is undertaken under the following circumstances. In spite of four or five editions of Aṇu Bhashya, we felt that the text of Aṇu Bhashya had not been done justice, which was due to it. We have been fortunate to secure the original copy of the भाष्यप्रकाश of S'rī Purushottamaji in his own hand, and comparing the same with the Benares edition, we felt that the literary acumen displayed in the original, was lost in the printed text. S'rī Purushottamaji was a great master. His critical faculty was unparalleled. *His love of accuracy was so great, that the quotations* made by him, from the works of other writers, when compared with the printed texts of those works, were invariably found by us, to be at an advantage in point of accuracy. From his manuscript we find him putting a point, where we use a coma, for a full stop he makes one stroke, and for a complete idea he puts *two perpendicular strokes.* When he wants to begin a fresh paragraph he puts two perpendicular strokes, and leaving a space of half an inch, he puts another two strokes, and then begins a fresh paragraph. *Important words are coloured with red* senna. S'rī Purushottamaji has revised this manuscript at least three to four times. Where he thought that an addition was necessary, he would affix a fine slip and rewrite over it. Where the angle mark was above the line, we had to look for the addition on the top of the page on the margin, counting the number of lines mentioned at the end of the addition. Where the angle was below the line, we had similarly to look for the addition at the bottom of the page.

S'rī Purushottamaji was a great authority in the Sampradaya, and the copies of the भाष्यप्रकाश becam current at once in the Sampradaya. The result was that some of the copies which were made before the revison by S'rī Purushottamaji, did not contain the same. *Even our original copy misses the latest revision,* because after it was copied fair, it seems the learned author once more revised the same. Yogi Gopeswarji had before him the original referred to above. It would seem, he had not before him the copy of Bhashya Prakās'a containing the last revision, because we have invariably found the latest addition not commented upon in रश्मि, even in those places where an explanation would seem extremely necessary. Such a copy of the भाष्यप्रकाश has also been fortunately available to us. S'rī Purushottamaji has studied all the then *existing systems of Vedanta in a critical method.* His criticision against other systems are very fair, and a student of Aṇu Bhashya

who wanted to study the Aṇu Bhashya in a comparative method, this was the only commentary that was available in the संप्रदाय. But S'rī Purushottamāji's style is rather difficult. The literal text of the Aṇu Bhashya in good many places was not cleared up so as to help the beginners. This want has been amply fulfilled by Yogi S'rī Gopes'waraji in his रश्मि. रश्मि explains both the Prakas'a and the Aṇu Bhashya. The Prakas'a is referred to by him in his commentary by the words 'प्रकृते', while Aṇu Bhashya is referred to by the word 'भाष्ये'. This रश्मि was completed by S'rī Gopes'waraji in Samvat 1897. We had heard of it a dozen years back, but upto 1917 we had not been fortunate to see the copy of the same. Though we visited and searched the libraries of Kotah, Kankroli, Nathadwar, and other places, we were unable to trace a complete copy of this commentary. It seems except the original which is in our possession, there is no complete copy of this manuscript available anywhere. Through a lucky coincidence the first instalment of this manuscript, came to our hands in 1917. Since then through a series of incidents, almost the whole manuscript of रश्मि in the author's own hand, has been available to us. But there was one difficulty in this manuscript. In many places it is most illegible, and the deciphering of the manuscript has taxed our patience to the utmost. With all the care that has been bestowed on it, it is possible that something may have escaped our vigilence. Whatever that may be, we believe that Aṇu Bhashya as explained and enlarged in the भाष्यप्रकाश and रश्मि would be the best guide to the right understanding of the Aṇu Bhashya of S'rī Vallabhacharya.

We would have liked to commence the printing from the very beginning, but we could not do so as in the original manuscript of रश्मि pages 3 to 21 are missing. We have got another copy of the same, but it is hopelessly incorrect. For this purpose we went to Nathadwar, and H. H. the Tilakayita S'rī Govardhanalalji was kind enough to lend us the manuscript copy of जिज्ञासाधिकरण of रश्मि. But on comparison of this copy with the one in our possession, it appears to be a first draft of रश्मि. Goswami S'rī Gopes'waraji Maharaja, the present occupant of the seat of S'rī Vitthles'aji's Mandira, did not come to Nathadwar, as usualy he used to do, during the last Annakoota festival. If he had come, it was possible to take search, if there was a manuscript of his portion of रश्मि in his temple collection, because it was in this temple that Yogi Gopes'waraji carried on his labours about a hundred years ago. In these circumstances in order to avoid delay, we decided to commence the printing from the third Adhyaya.

The first Pada of the third Adhyaya elaborates the process of the five आहुतिs of श्रद्धा, सोम, वर्ष, अन्न and रेतः through which Devas secure a body which is fit for the attainment of the knowledge of Brahman in case of a निष्काम अधिकारी. All the Achāryas have attributed वैराग्य as the chief object of this Pada, but S'rī Vallabhacharya differs from them all, and shows that वैराग्य may be a subsidiary object, but the main purport of Badarayaṇa in these Sūtras is to show the process of five आहुतिs offered in five fires viz द्युलोक, पर्जन्य, पृथ्वी, पुरुष and योषा through which the body fit for the attainment of ब्रह्मज्ञान is developed by the presiding deities in case of a निष्काम अधिकारी.

We have refrained from entering into further details of the अधिकरणs and सूत्रs, for they have been very beautifully summarised by S'rī Purushottamaji himself in his वेदान्ताधिकरणमाला published by us some time ago, and whatever remains to be said, we propose to say, when the whole work is completed, in an exhaustive introduction.

The text of Aṇu Bhashya is based on the following manuscripts.

(a) *Manuscript belonging to S'rī Damodaraji grandson of S'rī Vitthales'wara.* This manuscript is a very reliable one and at the same time it is well written and well preserved.

(b) Another manuscript equally old and accurate.

Both these Manuscripts were kindly lent to us by H. H. the Tilakayita Maharaja of S'rī Nathadwar. S'āstri Nandakis'ora took them out for us.

(c) A manuscript very old and accurate, but in some places, mutilated.

(d) A manuscript old and fairly accurate.

(e) A manuscript well written old and fairly accurate. These three manuscripts C. D. E. were received from the collection of Pandit Gattoolalaji in Bombay.

(f) (g) (h) Three manuscripts about 100 years old and fairly accurate. These three were received from *H. H. Goswami S'rī Gokulanathaji* Maharaja of Bombay.

(j) A manuscript received from the collection of S'rī Gokuladhis'aji's temple of Bombay through the kindness of H. H. Goswami S'rī Maganlalji Maharaja. This manuscript was taken out for us by S'astri Chimanlal.

(k) A manuscript received from H. H. Goswami S'rī Ranchodlalji Maharaja of Porbander. This mss. was brought to us by S'āstri Harikrishṇa.

(l) A mss. received from the collection of H. H. Goswami S'rī Vallabhalalji Maharaja of Kamwan. This mss. is dated 1787 Samvat and though not very accurate belongs to a rather different recension.

(m) A mss. received from H. H. Goswami S'rī Muralidharaji Maharaja of Benares from the Gopala Mandira collection. This was brought to us by S'āstri Haris'ankar Aunkarji.

(n) *The edition printed in* Bib. Ind. Series. Calcutta.

(o) The edition of the Benares Sanskrit Series edited by Pandit Ratna Gopala Bhatta.

(p) The edition of Prof. Maganlal S'āstri M. A. published in Vaishṇava Parishad Series.

(q) The edition published in the Bombay Sanskrit Series.

In additin to these, in cases of doubt, we have consulted S'rī Krishṇachandraji's भावप्रकाशिकावृत्ति and वेदान्ताधिकरणमाला, the former written in the hand of S'rī Purushottamaji himself.

The text of the Bhashya Prakas'a is based on the original copy written by the author in his own hand. For the portions which are added by the author subsequently to this copy in his fair draft, and which are not incorporated in this manuscript, we have based the text of those additions on three copies. At one time we thought of bracketing this last addition, but on a further consideration, we thought that as the author himself wanted to incorporate the same, it would not be fit to mark out the same.

(a) A mss. dated 1787 Samvat received from his H. H. Goswami S'rī Vallabhalalji Maharaja of Kamwan.

(b) A mss. received from H. H. Goswami S'rī Ranchhodlalji Maharaja of Porbander.

(c) (d) Two mss. received from Pundit Gattoolalaji's collection of Bombay.

(e) The edition in the Benares Sanskrit Series.

The text of the रश्मि is based on the original copy in our possession as stated above.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

Bombay,
5-2-26.

M. T. Telivala.

श्रीकृष्णाय नमः।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम्।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिबृंहितम्।

अथ तृतीयोऽध्यायः।

प्रथमः पादः।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्॥ १॥ (३-१-१)

सर्वोपनिषदां सिद्धो ह्यविरोधे समन्वयः।
कथं बोधकता तासां स तृतीये विचार्यते॥ १॥

भाष्यप्रकाशः।

श्रीहरिर्जयति। श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः। तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्॥ १॥ अथ तृतीयाध्यायं व्याचिख्यासवः सङ्गतिं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थं सारयन्तः प्रकृताध्यायार्थमाहुः सर्वेत्यादि। 'तं त्वौपनिषद'मित्यादिश्रुतेर्ब्रह्मण्युपनिषद एव मुख्यं प्रमाणमिति प्रथमाध्याये सर्वोपनिषदां ब्रह्मणि सम्यगन्वय आपाततः प्रतीतार्थनिराकरणेन तदेकतानतारूपो यः प्रतिपादितः, स द्वितीयाध्याये विरुद्धस्मृतीनां निराकरणेन श्रुतिवाक्यानां चेतरेतरविरोधनिरासेन चिन्तिते अविरोधे, सिद्धः, मुख्यतया उपनिषद एव ब्रह्मबोधिकाः, नेतरदित्येवं दृढो जातः। अतः परं तृतीयाध्याये तासामुपनिषदां बोधकता निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानेन ब्रह्मप्रमितिजनकता कथं केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षोदेति। ऋषिभिः स्वस्वबुद्ध्योपनिषदर्थस्य नानाप्रकारेण विचारितत्वात्। अतस्तन्निवृत्त्यर्थं स तासां बोधकताप्रकारस्तृतीयेध्याये निरूप्यत इत्यर्थः। तथाच द्वितीयस्य प्रथमार्थशोधकत्वाद्यथो-

रश्मिः।

श्रीकृष्णाय नमः। श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः। तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्॥ १॥ 'आत्मा वा अरे'इत्यत्र निदिध्यासनमत्र समाधिरूपम्। भक्तिमार्गीयत्वाद्भाष्यस्य। समाधिदृष्टान्तदृष्टान्तितमानसीसेवायाः साधनेषु मुख्यत्वात्। सङ्गतिमिति। वक्ष्यतेऽग्रे। उपोद्घातादिरूपा ताम्। तन्निवृत्तीति। आकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थम्। बोधकतेति। विद्यानिष्ठैकत्वप्रकारेण बहुत्वप्रकारेण वेति कथंशब्देनोक्ते बहुत्वप्रकारेणेति फलिष्यति। 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमि'तिश्रुतेस्तद्विषयिणीनां बहुत्वौचित्यात्। कारिकायां 'स समन्वय' इति वक्तुं शक्यते, तथापि प्रथमेऽध्यायेऽतिव्याप्तिरत एवमुक्तम्। विद्याप्रतिपादकानां विशेषसमन्वय इति चेदस्तु। निरूप्यत इति। विचारोऽत्र परपक्षनिराकरणपूर्वकस्वपक्षस्थापनम्, निरूपणस्योक्तरूपत्वात्। सामान्यप्रकारकजिज्ञासायाः सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वप्रकारकजिज्ञासायाः विशेषप्रकारकजिज्ञासायाः विद्याविषयत्वेन सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वप्रकारकजिज्ञासाया जनकत्वेन हेतुना विचार्यत इत्यर्थः। प्रथमेति। ब्रह्म-

एकं वाक्यं प्रकरणं शाखाः सर्वाः सहैव वा ।
एकां विद्यामनेकां वा जनयन्तीति चिन्त्यते ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पोद्घातत्वम्, तद्वद् तृतीयस्य प्रथमविषयभूतोपनिषन्निष्ठबोधकताप्रकारशोधकतया तच्छेषत्वात् तथात्वं सङ्गतिः । द्वितीयतृतीययोस्तूपजीव्योपजीवकभाव एव सङ्गतिरिति बोधितम् ।

नन्वयं साधनाध्यायत्वेन प्रसिद्ध इति साधनविचारोऽत्रार्थत्वेन युक्तः, न तु बोधकताप्रकारविचार इति शङ्कायां स्वोक्ते गमकमाहुः एकमित्यादि । गुरुमुखादुपनिषद्भिः श्रुतं ब्रह्माध्यायद्वयोक्तरीत्या मत्वा निदिध्यासितव्यम् । तदुपायभूताश्चोपासनाः सर्वशाखासु कचिद्वाक्येन प्रकरणेन वा बोध्यन्त इत्येकं वाक्यं प्रकरणं तत्प्रकारबोधनेन विद्यां जनयति । तां विद्यां ताद्दग्वाक्यादिमत्यः सर्वाः शाखाः सहैव सम्भूयैवैकां विद्यां जनयन्ति, असम्भूय पार्थक्येनानेकां वा जनयन्तीति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चिन्त्यते । पादे च यथाधिकारमेकामनेकां वा जनयन्तीति फलति । अतो यदि बोधकताप्रकारो न विचार्यः स्यात्, तदोपासनामात्रं चिन्तयेत्, न तु विद्यैकत्वानेकत्वम्, प्रयोजनाभावात् । अतस्तच्चिन्तनाद् बोधकताप्रकारविचार एवार्थ इति ज्ञायत इत्यर्थः ।

रश्मिः ।

निष्ठमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं प्रथमार्थस्तं प्रकृतिपर एवादिगतकारणत्वनिरासेन शोधयति स प्रथमार्थशोधकस्तत्त्वात् । उपोद्घातत्वमिति । 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः' । प्रथमेति । प्रथमविषयीभूता योपनिषत् तन्निष्ठो यो बोधकताप्रकारोऽभिन्ननिमित्तोपादानताप्रकारः तेन ज्ञानं विद्येति तं शोधयति, अभिन्ननिमित्तोपादानत्वेनैकेन विद्यानेकानन्दमयत्वादिप्रकारैर्वा ज्ञानं विद्येति विमर्शेऽनेकानन्दमयत्वादिप्रकारैरित्येवं शोधयति यो बोधकताप्रकारः समन्वयविषयविषयकविद्येति बोधकताविशेषप्रकारः स तथा, तस्य भावस्तत्ता, तयेत्यर्थः । तथात्वमिति । शेषशेषिभावः । समन्वयः प्रथमार्थः शेषी । विद्याविषयत्वेन समन्वय इति शेषः । सामान्यविशेषभावः सङ्गतिरिति यावत् । प्रसङ्गेऽन्तर्भूता । उपजीव्येति । कारणं विषयविधया निराकृतविरोधं विद्यायां न त्वनिराकृतविरोधम् । 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे'ति श्रुत्युक्तदोषापत्तेः । उपजीवकं कार्यं विद्या तृतीयाध्यायार्थः । एवकारेण शेषशेषिभावसङ्गतिव्यवच्छेदः । बोधितमिति । कारिकया बोधितम् ।

'आत्मा वा अरे'इति श्रुतावार्थक्रमेण 'द्रष्टव्य' इति पश्चादन्वयीत्याशयेनाहुः गुर्वित्यादि श्रुतमित्यन्तम् । श्रोतव्य इत्यस्येदम् । निदीति । समाधिर्निदिध्यासनं मानसी सेवा । तदुपायेति । मानसीसेवारूपभक्तेरुपायभूताश्चित्तशुद्धिद्वारा । यद्यपि मानसीसाधनं तनुवित्तजे, अन्यानि श्रेयांसि च, तथापि जैमिनिमतोपन्यासात्कर्मणा चित्तशुद्धौ भक्तिरुपासनया चित्तशुद्धेर्भाष्ये साधारणत्वादुपासनाः साधनत्वेनोक्ताः । अनुगमाच । वाक्येनेति । 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादिना । प्रकरणेनेति । यथा चिन्तयेदिति । तृतीयचरणे सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चिन्तयेत् । एवेति । अध्यायार्थत्वेन साधनविचारव्यवच्छेदक एवकारः । फलाध्याये 'साधनैर्ब्रह्मविदो'इत्यत्रोपासनाभिरित्यर्थः साधनैरित्यस्य ।

ससाधने हि पुरुषे जन्मना कर्मणा शुचौ ।
केवले वा यथा योगे प्रथमं तद् विचार्यते ॥ ३ ॥
विचारपूर्वकं तस्य ब्रह्मभावाप्तियोग्यता ।

भाष्यप्रकाशः ।

ननु यद्युपनिषन्निष्ठबोधकताप्रकारचिन्तनमेतदध्यायार्थः, तदा संसारगतिप्रभेदसन्ध्यसृष्ट्यादिबोधकानामधिकरणानां कथं सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायां पादानामर्थांस्त्रिभिराहुः **ससाधन** इत्यादि । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति परप्राप्तिसाधनतया यज्ज्ञानमुक्तम्, तदपरोक्षमेव विवक्षितम् । 'तस्मिन् दृष्टे परावरे' 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' 'सर्वं हि पश्यः पश्यती'त्यादिषु दृशेः प्रयोगात् । तच्च न शब्दश्रवणमात्रादिति मननादिविधिभिरवसीयते । यत्र पुनः शब्दश्रवणमात्रात्, तत्रापि शुद्धिरवश्यमस्तीति फलबलादेव ज्ञायते । ततः पूर्वं शुद्धिर्मृग्या । हि अतो हेतोः जन्मना कर्मणा शुचौ विचाररूपसाधनसहिते पुरुषे विद्यां जनयन्ति, वा अथवा, केवले जन्मकर्मावदातत्वाभावेपि वरणमात्रविषये । तत्र दृष्टान्तः यथा योगे । अतो 'निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणे'ति-श्रुतेर्जन्मादिशुद्धिराहित्येपि केवले वरणविषये मनःशोधनपरे च पुरुषे जनयन्ति । 'यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् बहून्, भिद्यते ज्ञानयोगेने'ति योगबोधकध्यानबिन्दुश्रुते'र्योगेनैव दहेदंहो नान्यत् तत्र कदाचने'ति श्रीभागवतवाक्येन तत्र साधनान्तरानपेक्षणात् । एवं वरणेपि, 'पापकर्षण' इति । 'अपूतः पूतो भवति मां स्मृत्वे'ति तापनीयश्रुतेः । 'कोटिजन्मार्जिते पापे कृषिः क्लेशे च वर्तते । भक्तानां णश्च निर्वाणे तेन कृष्णः प्रकीर्तित'इति ब्रह्मवैवर्तवाक्याच्च भक्तानां पापनिवृत्तेः शुद्धेश्च भगवतैव सम्भवात् । एवं त्रिविधेष्वधिकारिषु भगवदिच्छया सम्भवत्सु मुख्यमध्यमयोर्वरणयोगाभ्यामेव सिद्धिरिति तत्र विचार्यते, किन्तु प्रथमं प्रथमे पादे, तत् जघन्याधिकारिणां शुचित्वं विचार्यते । तादृशेषु दययैव व्यासचरणानामेतदुद्यमात् । तथाचोपोद्घातः सहकारिसम्पत्तिरूपस्तदर्थः । ततो द्वितीये पादे जीवावस्थादिविचारपूर्वकं तस्य जीवस्य ब्रह्मभावप्राप्तियोग्यता स्वरूपतो योग्यत्वम् । ततस्तद्विचारेण अधिकारे मुक्त्यधिकारे जीवस्य सिद्धे

रश्मिः ।

न शब्दश्रवणेति । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति श्रुत्युक्तात् । तव्यस्य विधौ विधानादाहुः **मननेति** । ननु भक्तौ 'श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इति वाक्याद्वेदान्तवाक्ये मननादिविधिनिवेशे किं बीजमित्यत आहुः **यत्रेति** । यथा परीक्षितः । 'पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृत'मितिवाक्यात् । फलं मोक्षः । एवकारस्तद्वाचकशब्दव्यवच्छेदकः । वेदान्तविज्ञानश्रुतौ तद्वाचकः शब्दोस्ति । तत इति । श्रुतेः फलबलाच्च । **वरणे**ति । वरणं स्वीयत्वेनाङ्गीकारः, न भक्तिः । वरणजसर्वात्मभावेति वक्ष्यमाणत्वात् । वरणं सर्वत्र कारणम्, अतो न प्रदानवत्सूत्रविरोधः । 'नायमात्मे'त्यादिश्रुती अत्र द्रष्टव्ये । **वरणं पुष्टिरिति** । 'पोषणं तदनुग्रह' इति वाक्यात् । इदं भक्तिहेतुग्रन्थे स्पष्टम् । भक्तिहेतुग्रन्थे पुष्टिमर्यादयोरेवानुग्रहसाध्यत्वम्, न सर्वात्मभावस्येति चेत् । न । सर्वात्मभावदानस्याकस्मिकत्वापत्तेः । **ज्ञानेति** । ध्यानयोगेनेत्यपि पाठः । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति स्म **एवं वरण** इति । **पापेति** । ससम्यन्तम् । वरणे पापकर्षणत्वं जीवधर्मे वरणे, ब्रह्मधर्मः पापकर्षणं स्वाश्रिताश्रितत्वसम्बन्धेन । स्वं जीवः इत्याशयेनाहुः **अपूत** इत्यादि । **भगवतैवेति** । एवकारेण साधनान्तरव्यवच्छेदः । **त्रिविधेति** । जन्मकर्मभ्यां शुचौ विचाररूपसाधनसहिते । जन्मकर्मावदातत्वाभावेपि वरणमात्रविषये । **दययैवेति** । गुरुत्वात्कृपालुत्वम् । 'कृपालुरकृतद्रोह' इति वाक्यात् । एवकारस्तु कृपालुत्वधर्मविरोधिधर्मव्यवच्छेदकः । **सहेति** । शुचित्वरूपसहका-

तत्र प्रथमे पादे जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । तत्र पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तृज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावाद् भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इति, निष्कामत्वाच तदधिकारिदेवाधीनान्येव भूतानीति,

भाष्यप्रकाशः ।

एवं सर्वं निगमयित्वा प्रथमपादं व्याख्यातुं तदर्थमनुवदन्ति तत्रेत्यादि । तेष्वर्थेषु जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । गीतायां 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना' इति भगवता ब्रह्मविद एवार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतेरुक्तत्वात् तदनुसारेण व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । तच्च छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायां सिद्धमिति प्रथमं तत्तात्पर्यमाहुः तत्र पूर्वेत्यादि । सा च सप्तमे प्रपाठके गौतमप्रवाहणसंवादे 'यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नप्रतिवचनभूतैः 'असौ वाव लोको गौतमाग्नि'रित्यादिभिरुक्ता । 'असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती'ति । द्वितीये वाक्ये पर्जन्यवाय्वभ्रविद्युदशनिह्रादनयो विस्फुलिङ्गान्ताः, सोमो राजा होम्यः, वर्षं फलम् । तृतीये पृथिवीसंवत्सराकाशरात्रिदिगवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गान्ताः, वर्षं होम्यम्, अन्नं फलम् । चतुर्थे पुरुषवाक्प्राणजिह्वाचक्षुःश्रोत्राणि विस्फुलिङ्गान्ताः, अन्नं होम्यम्, रेतः फलम् । पञ्चमे योषोपस्थोपमन्त्रणयोनितदन्तःकृत्यभिनन्दाः विस्फुलिङ्गान्ताः, रेतो होम्यम्, गर्भः फलम् । तदग्रे 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्वावृतो गर्भो दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते, स जातो यावदायुषं जीवति, तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति, यत एवेतो यतः सम्भूतो भवती'त्यन्तम् ।

अर्थस्तु, हे गौतम, असौ वाव द्युलोक एव अग्निः, यथेहाग्निहोत्राधिकरणमाहवनीयः । तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्य आदित्य एव समित् । तेन हीद्धो द्युलोको दीप्यते, अतः समिन्धनात् समित् । रश्मयो धूमस्तदुत्थितत्वात् । समिद्धे अग्नौ हि धूम उत्तिष्ठति । अहरर्चिः । प्रकाशसामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः । अहःप्रशमेऽभिव्यक्तेः । अर्चिषः प्रशमे ह्यङ्गारा अभिव्यज्यन्त इति । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसामान्याच्चन्द्रमसोऽवयवा इव । तस्मिन्नेतस्मिन् यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवा लोकपालाः कर्मसचिवाः श्रद्धां जुह्वति । 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुत्यन्तरात् 'आपः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नवाक्यादग्रे तथैव निगमनाच्च श्रद्धाशब्देनाप

रश्मिः ।

स्भावादेर्विचारः । जन्मेति । सर्वेषु साधनेषु सन्दिग्धं जन्मेत्यर्थः । तेन ब्राह्मदेहादिविचारं त्यक्त्वाऽपां पुरुषवचस्त्वविचार उपपत्तिरुक्ता । तदिति । जन्म । प्रथममिति । सन्दिग्धत्वादिति भावः । तात्पर्यमिति । वाच्यार्थस्तु श्रुतिवाच्यः । तत्र पूर्वेत्यादीति । तत्र जन्मविचारे पूर्वेत्यादेर्हेतोर्मोक्षाभावेन जन्म विचार्यते । सेति । विद्या । 'अदसस्तु विप्रकृष्टे' रूपमित्याहुः द्युलोक इति । श्रुतित्वादेवकारः । आहवनीये जुहोति । एवेति । पूर्ववत् । समिदिति । 'ञिइन्धी दीप्तौ' सम्पूर्वः क्विबन्तः । अग्निरत्र ब्रह्म तथाधोक्षजः । 'नक्षत्राणामुदयो यत' इति श्रुतेः । तस्याग्नेरप्रत्यक्षस्यादित्यं विना कः प्रत्यक्षं संपादयेत् । 'यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक'मिति वाक्यात् । लोकपाला इत्यादि । लोकपाला अग्न्यादयस्तृतीयस्य षष्ठेऽध्याये सन्ति । ते कर्मप्रधानाः । 'तदुपर्यपी'ति सूत्रे उक्ताः । जुह्वतीति । ददति अदन्ति च । यागानामनेकविधत्वात् । अग्र इति । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतौ । तथैवेति । इति त्विवसस हेत्वर्थकस्य

ते देवास्तत्र तत्र हुत्वा तस्य शरीरं सम्पादयन्तीति 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतिः।

भाष्यप्रकाशः।

उच्यन्ते। ता जुह्वति। तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति। श्रद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानामपां परिणामः सोमो राजा सम्भवति। एवं हुतास्ता आपो द्युलोकस्थं चन्द्रमनुप्रविश्यापूर्यमाणपक्षे पञ्चदशकलाभिः पोषणात् तमारभन्ते। एवमग्रेऽपि। वृष्ट्युपकरणमेघाभिमानिनीदेवताविशेषः पर्जन्यः। तस्मिन्नग्नौ हुतः सोमो राजा वर्षरूपेण परिणमते। तच्च वर्षं पृथिव्यग्नौ हुतमन्नरूपेण परिणमते। अन्नं च पुरुषाग्नौ हुतं रेतोरूपेण परिणमते। रेतश्च योषाग्नौ हुतं गर्भरूपेण परिणमते। तदाह 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति। वैराग्यार्थमाह 'स उल्वावृतो गर्भ' इत्यादि। 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ती'ति। तं पूर्वोक्तं प्रेतं मृतं दिष्टं निर्दिष्टमितो मरणस्थानाद् अग्नये एवाग्न्यर्थमेव हरन्ति पुत्रा ऋत्विजो वा नयन्ति। यतोऽग्नेः सकाशादेव इत आगतः श्रद्धादिक्रमेण, यतश्च पञ्चभ्यो भूतेभ्यः सम्भूत उत्पन्नो भवतीत्येवं सामान्यतो बोध्यः।

अतः परं तात्पर्यमुच्यते। गीतायां यज्ञः सात्त्विकादिभेदेन त्रिविध उक्तः। तत्र 'अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विक' इत्येतल्लक्षणकं निष्कामयज्ञं यः पूर्वजन्मनि कृतवान्, उपनिषदर्थनिश्चयाभावेन ज्ञानरहितश्चासीत्, तस्य पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तुर्ज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावान्न मोक्षः, कामनाभावाच्च न स्वर्लोको मुख्यतया फलम्। तथा सति साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यंभावनियमात् फले जननीये तत्र किं फलमित्याकाङ्क्षायां 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणा'मिति गीतावाक्यात् तादृशयज्ञस्य पावनमेव फलमिति भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इत्येको हेतुः।

रश्मिः।

निगमनपदकत्वादेवकारभिन्नानुपूर्वीव्यवच्छेदकः। 'अपां पुष्पं यो वेदे'ति श्रुतेश्चन्द्रविषयायाश्चन्द्रपुष्पत्वप्रकारमाहुः **श्रद्धाशब्दे**ति। **आरभन्त** इति। षोडशी तु न संभवति कर्त्री। ध्रुवत्वात्। **आपूर्ये**ति। शुक्लपक्षे। आपूर्यते चन्द्र इत्यापूर्यमाणस्य पक्षे। तदेवाहुः **वृष्टी**त्यादिना। वृष्टेरुपकरणं मेघाभिमानिनी देवता तद्विशेषः। 'पर्जन्यो भगवानिन्द्र' इत्यत्र सिध्यति नन्दवाक्ये। **स उल्वावृतो गर्भ इत्यादी**ति। 'दशमासा'नित्यत्रात्यन्तसंयोगे द्वितीया। **पूर्वोक्त**मिति। 'तत्र प्रयाता गच्छन्ती'त्यत्र प्रयातपदेनोक्तम्। **निर्दिष्ट**मिति। परलोकं प्रति कर्मणा निर्दिष्टम्। **अग्नेः सकाशा**दिति। अन्यथा जगत्कर्तृत्वमग्नेर्भज्येत। **इत्येवे**ति। श्रौतत्वादेवकारः। **सामान्यत** इति। तात्पर्यरूपविशेषार्थं विनाभिधामात्रतः श्रुत्यर्थो बोध्य इत्यन्वयः।

भाष्यं विवरीतुमाहुः **अतः पर**मिति। **तत्र प्रथम** इत्यादिभाष्यविचारात्परम्। अभिधाया वा परम्। विवृण्वन्ति स्म **तत्रे**त्यादिना। **मुख्यतये**ति। ज्ञानरहितेन 'विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवे'दिति वाक्यान्न मुख्यतया। किं मुख्यतया फलातिरिक्तं फलमिति चेत्। न। शारीरब्राह्मणे 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति, न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुत्युक्तं ज्ञेयमिति। भूतेत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः **तथा सती**त्यादि। विवृण्वन्ति स्म **यज्ञो दान**मिति। **चैवे**ति। तेनान्येषामेष्वन्तर्भाव इति भावः। यथा 'पूर्वयेत्यङ्गिरेणुभि'रितिवाक्यादङ्गिरेणूनाम्। **तादृशे**ति। पावनजनकयज्ञस्य। एवकारेण मोक्षस्वर्लोकौ व्यवच्छिद्येते। **एवे**ति। स्वर्लोकव्यवच्छेदक एवेति। भाष्ये इतिशब्दस्य हेतुवाचकत्वादाहुः **एको हेतु**रिति। श्रद्धादिहोमे हेतुः।

१. एवेति रश्मिपाठः।

भाष्यप्रकाशः ।

निष्कामत्वादिति द्वितीयः । स त्वित्थं ज्ञेयः । वैयासे दर्शने देवता विग्रहवती । अतः पुरुषप्रयत्नेनाभिव्यक्ता यागाः स्वस्य करणत्वान्मध्ये देवताप्रीतिं जनयन्ति । अतो द्रव्येण प्रीता देवता व्यापारः । अदृष्टादिकं तु न व्यापारः । दृष्टस्य सम्भवे तत्कल्पनस्यान्याय्यत्वात् । याज्ञिका हि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्वन्तः स्वर्गादिकं साधयन्तो दृश्यन्ते । देवता च मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकवती । तत्र 'सहस्राक्षो गोत्रभिद् वज्रबाहु'रिति विग्रहः । 'अग्निरिदं हविरजुषते'ति हविःस्वीकारः । 'अद्धीदिन्द्रप्रस्थितेमा हवींपी'ति हविर्भोजनम् । 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती'ति तृप्तिप्रसादौ । एवं विग्रहादिपञ्चकवत्त्वात् सेवितराजादिवद् देवताप्यन्यदीयं हविर्विधानेन गृहीत्वा किञ्चिदुपकर्तुमुचिता भवति । लोके तथोपलब्धेः । 'देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु व' इति गीतायां प्रजापतिवाक्यानुवादात् 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' 'यस्यै देवतायै हविर्निरुप्तं स्या'दित्यादौ तादर्थ्यार्थकचतुर्थीनिर्देशात् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य यागत्वाच्च । अतः सैव हविर्गृहीत्वा प्रीतिद्वारा व्यापारीभवितुमर्हति । सा च चेतना नित्या यथानुरूपं फलं नियमयितुं शक्ता । तत्र यागकर्तुनिष्कामत्वे तया किं वा उपकर्तव्यमित्यपेक्षायां कर्मसचिवत्वेन यज्ञाधिकारिणां देवानामेवेन्द्रियाधिष्ठातृत्वाल्लोकपालत्वाच्च भूतानां तदधीनत्वमित्यपरो हेतुः ।

ताभ्यां हेतुभ्यां देवास्तत्र तत्र हुत्वा संस्कृतैर्भूतैस्तच्छरीरं ब्रह्मविद्याप्राप्तियोग्यं निष्कामत्वात् सम्पादयन्तीति तत्कृतमुपकारं 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतिर्वदति । शेषं तु वैराग्यार्थं वदति । अन्यथा प्रथमप्रश्नचतुष्टयप्रतिवचनैरेव वैराग्यसिद्धेरत्रैतावद्धोमकथनस्य निष्प्रयोजनत्वं स्यात् । अतोऽर्चिरादिमार्गेऽधिकारिविशेषबोधन एव तात्पर्यमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

द्वितीय इति । भाष्ये द्वितीयत्वेन प्रतीतः । द्वितीयोपीत्यन्तो हेतुरिति । तेन शैल्या स्वरेण च । चस्त्वर्थ इति । निष्कामत्वात्त्वित्यर्थः । तेनेह पावनशरीरसंपादने निष्कामत्वस्य हेतुत्वमावृत्त्या वक्ष्यन्ति । हेतुं व्युत्पादयन्ति स स त्वित्यादि । निष्कामस्त्वधिकार्यन्ययासिद्ध इति स हेतुर्वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यन्तघटको ज्ञेयः । पुरुषेति । यजमानप्रयत्नस्य स्वल्पत्वात्पुरुषशब्दो यजमानादिपरः । **करणेति** । व्यापारवदसाधारणं कारणं करणं तत्त्वात् । अपूर्वं कार्यपर्यन्तं वर्तमानं दूषयन्ति स **अदृष्टेति** । **स्वर्गादीति** । आदिनात्मसुखम् । 'यन्न दुःखेने'ति वाक्यात् । **प्रजापतीति** । 'सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधु'गिति पूर्ववाक्येऽनेन यज्ञेनेत्यर्थादनेनेत्यत्रानुवादकं पदं यज्ञार्थकत्वेन वाक्यमप्यनुवादकमतस्तथेति । अग्नय इत्यादिसंहिता । **जुष्टम्** । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । प्राग्भिः प्रीत्या सेवितम् । **निर्वपामि** । 'डुवप् बीजतन्तुसन्ताने' । निर्वापं प्रक्षेपेण बीजतन्तुसन्तानं करोमि । अतिविस्तरत्वात्त्वत्र प्रक्षेपेणेत्याद्युक्तम् । 'नानन्तोऽनन्तपारस्ये'ति वाक्यात् । **निरुप्तमिति** । 'डुवप् बीजतन्तुसन्ताने' कर्मणि क्तः । इत्यादाविति । **कर्मसचिवेत्यादि** । पूर्ववत् । एवेति । तृतीयस्य पञ्चमयोरध्याययोरस्यार्थस्य स्पष्टत्वात् । **भूतानामिति** । पञ्चानाम् । **तदधीनत्वमिति** । इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाधीनत्वम् । **हेतुरिति** । इतिशब्दान्तः ।

तत्र तत्रेति द्युलोकादौ हुत्वा । अत्र पूर्वोक्तं हेतुद्वयम् । आवृत्त्या त्वाहुः **निष्कामत्वादिति** । संपादने एको हेतुः । **तत्कृतमिति** । देवकृतं निष्कामयज्ञकर्तुरुपकारम् । **शेषमिति** । 'स उल्बावृतो गर्भ' इत्यादि पूर्वमुक्तम् । पूर्वोक्तं तात्पर्यार्थं स्पष्टयन्ति स **अन्यथेत्यादि** । **एतावदिति** । पञ्चम्याहुत्यन्तम् । **अर्चिरिति** । 'अग्निर्ज्योतिरह' इति गीतावाक्येन पूर्वमुक्ते पञ्चाग्निविद्यासाधितदेहवानधिकारिविशेषबोधने ।

तत्र जीवेन्द्रियाणां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्य तेषामपि होमं वक्तुमिदमधिकरणमारभते।

नच पञ्चाहुतयो धूममार्ग एव। तत्र गमनागमनयोर्बहुविशेषश्रवणात्।

भाष्यप्रकाशः।

एवं श्रुतितात्पर्यमुक्त्वा अधिकरणप्रयोजनमाहुः **तत्र जीवेत्यादि**। तादृशे यज्ञकर्तरि जीवादिशोधिकाया आत्मविद्याया आसन्योपासनाया[1] अभावे देवैर्होमेन सम्पादितमपि तच्छरीरं ज्ञानानुपयोगाद् व्यर्थमिति होमोत्र शोधक इति तेषां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्य, तेषामपि होमं वक्तुं जीवस्येतो लोकान्तरगमनावसरे संस्कृतभूतसूक्ष्मेन्द्रियसाहित्यसाधनायेदमधिकरणमारभत इत्यर्थः।

ननु नेदमधिकरणप्रयोजनम्, वैराग्यार्थं संसारगतिप्रभेददर्शनस्यैव श्रुतौ मुख्यतया प्रतीयमानत्वेन, उपसंहारे 'तस्माज्जुगुप्सेते'ति संसारजुगुप्साश्रावणेन च, ज्ञाने तादृशहोमकृतशुद्ध्यपेक्षायां मानाभावात्। वाजसनेयके 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशतस्ते तत आवर्तेते त इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतस्ततः स्त्रियमाविश्ये'त्यादिना पुनरावृत्तेरुक्तत्वात् तस्याश्च धूमादिमार्ग एव दर्शनेनात्र तदुपयोगाभावाद् धूममार्ग एव वा आहुतय इति न तदर्थमिदमधिकरणमित्याशङ्कायामाहुः **नचेत्यादि**। स्याद्वैराग्यमात्रार्थता, यदि धूममार्ग एव पञ्चाहुतयः स्युः। न त्वेवम्। कुतः। **तत्र गमनागमनयोर्बहुविशेषश्रवणात्**। प्रश्नप्रतिलोमक्रमेण वक्तुमारब्धायां विद्यायां 'यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यस्योत्तरत्वेन पूर्वं पञ्चाग्न्यादिप्रपञ्चनम्, तदनन्तरं 'यदतोऽधि प्रजाः प्रयन्ती'त्यस्योत्तरत्वेनार्चिरादिमार्गकथनम्, 'यथा पुनरावर्तन्त' इत्यस्योत्तरत्वेन धूमादिमार्गकथनम्, देवपितृयानयोः पथोर्व्यावृत्त्युत्तरत्वेन तयोः प्रपञ्चनम्, 'यथासौ लोको न सम्पूर्यत' इत्यस्योत्तरत्वेन 'जायस्व म्रियस्वे'ति तृतीयस्थानकथनम्। तत्र

रश्मिः।

एवेति। अन्यबोधनव्यवच्छेदकः। प्रतीकेति। अङ्गोपासनायाः। सूर्यादीन्यङ्गानि।

इत आरभ्य शङ्करभाष्यीयं पूर्वपक्षमाहुः **नन्वित्यादि**। एवेति। श्रुतित्वात्। 'आपः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतेरेवकारः। श्रुताविति। 'स उल्बावृतो गर्भ' इत्यादौ। मुख्यतयाभिधेयतया। **ज्ञान इति**। ज्ञाननिमित्तम्। 'ज्ञाने पुरुषं जुहोती'त्यत्र कर्मणा समवायात्। 'निमित्तात्कर्मयोग' इति सूत्रेण सप्तमी। **उत्क्रामत इति**। आधिदैविकवादाज्जडाहुत्योरुत्क्रमणम्। **इमामिति**। पृथिवीम्। अन्तरिक्षस्य पूर्वमुक्तेः। एवेति। ज्ञानमार्गे 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतेरेवकारो ज्ञानमार्गं व्यवच्छिनत्ति। एवेति। पूर्ववत्। एवेति। ज्ञानमार्गव्यवच्छेदकः। तत्र **गमनेत्यादि**भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तत्र गमनेत्यादि**। **प्रश्नप्रतीति**। प्रश्नानुलोमक्रमस्तु 'श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानाꣳ समितिमेयाय, तꣳह प्रवाहणो जैवलिरुवाच, कुमारानु त्वाशिषत् पितेति, अनु हि भगव इति, वेत्थ यदितोधि प्रजाः प्रयन्तीति, न भगव इति, वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त३ इति, न भगव इति, वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति, न भगव इति, वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यत ३ इति, न भगव इति, वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति, नैव भगव इती'ति। **तदनन्तरमिति**। अर्चिरादिमार्गकथनमित्यनेनान्वेति। अन्यथा प्रतिलोमक्रमे 'यथासौ लोको न पूर्यत' इत्यस्येत्यापत्तेः। **अर्चिरादीति**। प्रयन्तीत्यस्य प्रगच्छन्तीत्यर्थादर्चिरादिमार्गकथनमुत्तरम्। 'तद्य इत्थं विदु'रित्यादिश्रुत्या कथनम्। **धूमादीति**। 'अथ य इमे ग्राम इष्टे'त्यादिश्रुत्या कथनम्। **व्यावृत्तीति**। तेन व्यावर्तनेतिपदस्य भावल्युडन्तत्वं बोधितम्। **तयो पथोः प्रपञ्चनं** 'अर्चिषोऽहरह्न' इत्यादिश्रुत्या प्रपञ्चनम्। तथा 'धूमाद्रात्रि'मित्यादिश्रुत्या द्वितीयप्रपञ्चनम्। **जायस्वेति**। 'जायस्व म्रियस्वेत्येतꣳ तृतीयꣳ स्थानम्, तेनासौ लोको न संपूर्यते, तस्माज्जुगुप्सेत' इति श्रुतेः।

1. आसन्योपासनाया इत्यत्र प्रतीकोपासनाया इति रश्मिपाठः शोहस्ताक्षरेषु सन्दिग्धत्वाद्बोध्यः।

भाष्यप्रकाशः ।

अर्चिरादिमार्गोक्तगमनापेक्षया धूमादिमार्गोक्ते गमन आगमने च भूयसस्तारतम्यस्य श्रवणात् । यदि हि धूममार्ग एव ताः स्युः, तदा तादृशदुःखजनको भूयान् विशेषो न श्रूयेत । तस्य पञ्चाहुतीर्विनापि वाजसनेयके पूर्वं जीवद्दशाकृतयज्ञाहुतिभ्यां तर्पणकथनोक्त्या बोधितत्वात् । तथाच पञ्चाग्निक्रमेण शरीरनिष्पादनं चेन्मुमुक्षुष्वनपेक्षितं स्यात्, तदास्मिन् प्रकरणेऽर्चिरादिमार्गं न ब्रूयात् । प्रश्नक्रमेणोत्तरकथने शिष्यबोधसौकर्यात् । अथ स्वस्योत्तरदानसौकर्यार्थं व्युत्क्रमः । तथा सत्यूर्ध्वगतिप्रश्नोत्तरं प्रत्यप्यागतैव पञ्चाग्निविद्याया उपजीव्यता । सा च होमद्वारिकैव । अत एव तदव्यवहितोत्तरमर्चिरादिमार्गेणोर्ध्वगतिव्युत्पादनम् । तस्मात् केषाञ्चिज्ज्ञानाधिकारिणामप्येतदपेक्षितमित्यधिकरणस्य तादर्थ्यमपि युक्तमेवेत्यर्थः । नन्वर्चिरादिमार्गो ह्येतद्विद्याज्ञानवतामेव, न तु तथा

रश्मिः ।

श्रवणादिति । एवं हि श्रूयते 'अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्ष आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासाꣳस्तान्मासेभ्यः संवत्सरꣳसंवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इती'त्युक्तार्चिरादिमार्गेगमनात् 'धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासाꣳस्तानेते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति, मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति, तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथैतमाकाशमाकाशाद्वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति, तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वाथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ती'ति धूमादिमार्गोक्ते गमन आगमने च भूयसस्तारतम्यस्य श्रवणात् । अभ्याशो ह क्षिप्रमेवेत्यर्थः । एवमग्रेपि । **धूममार्ग** इति । एवकारोऽर्चिरादिमार्गव्यवच्छेदकः । तदा पञ्चाग्निविद्याऽप्रवर्तक आहुतिवैयर्थ्यसंपादको दुःखजदेहे ज्ञानजनको विशेषो'ऽशक्योपदेशोऽनुपदेश' इति सांख्यसूत्रान्नोपदेशकश्रुतिवाक्यं श्रूयेत । अयमुपदेश उपपाद्यः मार्गभेदेन । यथा 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसा'मिति ज्ञानमार्गे । भक्तिमार्गे क्लेशाभावात् । **तस्ये**ति । देहस्य । आहुती इमामाविश्य देहरूपां तर्पयित्वेत्यर्थाद्बोधितत्वात् । वाजसनेयकं पूर्वमुक्तम् । **तथा चे**ति । पञ्चाग्निविद्याप्रतिलोमक्रमेण पञ्चाग्निविद्यामुक्त्वा 'यदितोधि प्रजाः प्रयन्ती'ति प्रश्नोत्तरत्वेनार्चिरादिमार्गकथनानन्तरं तादृशदुःखजनकभूयोविशेषश्रवणे च । **पञ्चाग्नी**ति । व्युत्क्रमेण अर्चिरादिमार्गमित्यनेनान्वेति । **अस्मिन्नि**ति । पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे । पञ्चाग्निक्रमेणेत्याद्युक्ते हेतुमाहुः **प्रश्नक्रमेणे**ति । **उत्तरे**ति । अर्चिरादिमार्गस्याधिकार्याकाङ्क्षत्वेनान्त्यपञ्चाग्निविद्यायाः पूर्वत्राकर्षेणोत्तरदानसौकर्येण भवति । आकर्षस्य दुरूहत्वात् । **ऊर्ध्वे**ति । 'यदतोऽधि प्रजाः प्रयन्ती'ति श्रुत्युक्तोर्ध्वगतेः प्रश्नोत्तरम् । **उपे**ति । आविर्भावकशक्त्याधारत्वलक्षणा । पूर्वत्वमर्थात् । **होमे**ति । एवकारेणाद्वारकहेतुत्वं व्यवच्छिद्यते । **तदव्यवे**ति । पञ्चाग्निविद्याऽव्यवहितोत्तरम् । **केषाञ्चि**दिति । अनेनासंदिग्धानां ज्ञानोत्पादकानां नात्र वार्तेति सूचितम् । **अपी**ति । अपिना वैराग्यार्थम् । एवेत्ययुक्तत्वव्यवच्छेदकः । 'तस्माज्जुगुप्सेते'त्युपसंहाराद्वैराग्यार्थं संसारगतिप्रभेददर्शनादस्य पक्षस्यायुक्तत्वं प्राप्तम् । वस्तुतस्तु उपक्रमस्यासंजातविरोधित्वात्पर्यवैदिकप्रकारेण होमजसंसारगतिप्रभेद-

'तद् य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते, तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती'ति तज्ज्ञानवतोपि यत्रार्चिःप्राप्तिः, तत्र तथा देवहुतानां कथं सा न स्यात्। ज्ञानार्थमेव तथोत्पत्तेः। पुनरावृत्तिः परं तुल्या।

अथवा। निष्काम एव धूममार्गः। 'योगी प्राप्य निवर्तत' इति स्मरणात्। भोगार्थमेव धूमादिलोकाः। निष्पत्तिस्तु पञ्चाग्नावेव। अन्ने प्रविष्टानामन्येषामपि रेतोद्वारा योनित उत्पत्तिरिति कपूयचरणवर्णनम्।

भाष्यप्रकाशः।

निष्पादितशरीराणाम्, 'तद्य इत्थं विदु'रिति विद्यावतामेव कथनात्, अतस्तावतैयोपजीव्यत्वम्, न तु होमद्वारकमित्यत आहुः तद्य इत्यादि। तथाच साधकोपपत्तेः प्रागुक्तत्वाद् बाधकस्याभावाच्च कैमुतिकेनैव तदा तत्प्राप्तिरस्तु, तद्धेतोरुक्तत्वादित्यर्थः। एवञ्च 'तद्य इत्थं विदु'रिति श्रुतावपि य इत्थं एवंप्रकारेण प्राप्तदेहास्ते विदुः ब्रह्म जानन्ति। 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते'। अत्रापि विदुरितिपदं देहलीदीपवदन्वेतीति गीतावाक्यस्वारस्याद् बोध्यम्। नन्वर्चिरादिमार्गस्य होमोपजीवकत्वमाहुतिस्वभावविरुद्धम्, आहुतीनामावृत्तिस्वभावत्वादित्यत आहुः पुनरित्यादि। अर्चिरादिमार्गेपि पुरुषभावपर्यन्तमावृत्तिस्तुल्या। अत आहुतिस्वभावविरोधाभावादर्चिरादिमार्गस्याप्युपजीवकत्वं युक्तमित्यर्थः।

ननु 'ते वा एते आहुती' इति श्रुतौ आहुतिभ्यामेव यज्वशरीरान्तरनिष्पत्तिश्रावणाद् धूममार्गेपि पञ्चाहुत्यङ्गीकारे न किञ्चिद् बाधकमित्याकाङ्क्षायां तस्मिन् पक्षेपि ज्ञानयोग्यदेहसम्पादकत्वं होमस्य साधयन्ति अथवेत्यादि। उक्तगीतावाक्यान्निष्कामयज्ञकर्तैयेव धूमादिमार्गः। ब्रह्म-

रश्मिः।

दर्शनस्य कर्मत्वेन शुद्धिद्वारा ज्ञानत्वेन कार्यकारणभावात्तच्छाखिविधात्वप्रसिद्धेः। ज्ञानकाण्डत्वाच्च युक्तं तादर्थ्यम्। उपसंहारस्यापि ज्ञानाङ्गवैराग्यबोधकत्वं युक्तमेव। अतस्तादर्थ्यमित्यस्य वैराग्यार्थमित्यर्थः, न तु ज्ञानार्थमित्यर्थः। एवेति। वक्ष्यमाणश्रुतेरेवकारः। एवेति। तथा निष्पादितशरीरव्यवच्छेदक एवकारः। तावतैवेति। विदुरित्युक्तशाब्दज्ञानेन। श्रुतत्वादेवकारः। साधकेति। ज्ञानार्थत्वसाधकोपपत्तेः। प्रागिति। न च धूमेत्यादिभाष्ये तत्प्रकाशे चोक्तत्वात्। यत्रार्चिःप्राप्तिस्तत्रेत्यादिभाष्यविवरणं कैमुतिकेनेति। एवकारः 'तद्य इत्थं विदु'रिति श्रुतेः। तदेति। उत्कर्षज्ञानकाले। कैमुतिक उत्कर्षनिवेशात्। तत्प्राप्तिरर्चिरादिप्राप्तिः। कैमुतिकन्यायहेतोर्द्वितीयस्योक्तत्वाद्भाष्य इत्यन्वयः। जानन्तीति। 'विदो लटो वे'तिसूत्राद्विदुरित्यस्य विवरणं जानन्तीति। वृत्तिस्तु 'वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्यु'रिति। विदुरितीति। उपासनया शुद्धे चित्ते विदुः। गीतेति। 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल' इति पूर्वोक्तवाक्यस्वारस्यादित्यर्थः। अन्यथा गी[illegible] स्यात्। ततश्च गीतावाक्यास्वारस्यं ए[illegible]

उक्तवाजसनेयकश्रुतौ। यज्वेति। पुरुषमाविशतः ततः 'स्त्रियमाविश्ये'ति श्रुत्यंशेन यज्वेत्यादिः। द्वित्वश्रुत्याहुः धूममार्ग इति। उक्तेति। भाष्योक्तान्महापुरुषयोगाध्याये 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्। तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते'. इति गीतावाक्यात्। निष्कामेति। 'वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्। अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्य'मित्यत्र वाक्यात्। भाष्यादेवकारः। एवेति। द्वित्वान्यसंख्याव्यवच्छेदकः।

'एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त' इति कामनायां भिन्न एव प्रकारः । पृथगुपदेशात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

गतिप्रतिबन्धकप्रारब्धभोगार्थमेव धूमादिलोकाः । 'तद्य इह रमणीयचरणा' इत्यादिनोक्ता उत्तमदेहनिष्पत्तिस्तु पश्चात्प्रवेव । तथा सति निष्कामतया इष्टापूर्ताद्युपासने धूममार्गेणेहागतस्य 'न हि कल्याणकृत् कश्चि'दित्यादिना गीतायामुक्तान्न्यायात् पुनरर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतिः । सापि 'एतद्धि दुर्लभतर'मिति वाक्यादुत्तमाधिकार एवेति धूममार्गे एवाहुतीनामङ्गीकारेपि निष्प्रत्यूहा ज्ञानयोग्यदेहनिष्पत्तिः । नच कपूयचरणावस्थानिरूपणविरोधः । स्त्रीयदुष्कर्मादिना अन्ने प्रविष्टानामन्येषां दुष्कर्मिणां जीवानामपि मैथुनादुत्पत्तिबोधनार्थं प्रासङ्गिकं तद्वर्णनम् । अतो धूममार्गेपि विलम्बाधिक्येन प्रकारभेदाद् योग्यदेहनिष्पादकत्वम्, अतस्तत्रैवाहुत्यङ्गीकारपक्षेपि प्रकृतसिद्धिरित्यर्थः ।

ननु बृहदारण्यके यज्ञादिना लोकजेतॄणां धूममार्गकथनात् सकाम एव धूममार्गोऽस्त्वित्यत आहुः एवं त्रयीत्यादि । पृथगुपदेशादिति । बृहदारण्यके भिन्नप्रकारेण 'एवमेवानु परिवर्तन्ते' इति गीतोक्तप्रकारेण निगमनात् । तथाच प्रकारभेदात्तस्य नैतद्बाधकत्वमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

भोगार्थमित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म ब्रह्मगतीति । एवेति । श्रुतेरेवकारः । धूमादीति । 'धूममभिसंभवन्ती'त्यादिश्रुत्युक्ताः । निष्पत्तिरित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तद्य इहेति । रमणीयाचरणाः । एवेति । श्रुतेरेवकारः । उक्तादिति । कल्याणकृतो दुर्गत्यभावरूपान्न्यायात् । एवेति । हीनमध्यमाधिकारव्यवच्छेदकः । एवेति । अर्चिरादिमार्गव्यवच्छेदक एवकारः । अन्न इत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः नचेति । स्त्रीयेति । आदिना शापः । नृगस्य कृकलासता । नारदशापाद्यमलार्जुनता नलकूबरमणिग्रीवयोः । अन्ने प्रेति । 'अन्नात्पुरुष' इतिश्रुतेः । अन्ने सतां तत उत्पत्तिः । रेतोद्वारेति । 'पुंसो रेतःकणाश्रय' इति वाक्यात् । योनित इति । 'योनेः शरीर'मिति वक्ष्यमाणसूत्रात् । तद्वर्णनमिति । 'अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वे'ति कपूयाचरणानां वर्णनम् । अभ्याशो हेति क्षिप्रार्थः । तत्रैवेति । एवकारोर्चिरादिमार्गव्यवच्छेदकः । बृहदारण्यक इति । सप्तान्नब्राह्मणे श्वेतकेतुब्राह्मणे च । 'त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तं स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तं स लोकं जयती'ति यज्ञादिना लोकजेतॄणाम् । आदिनोपासना । श्वेतकेतुब्राह्मणे तु 'अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रि'मिति । धूमेति । तत्र बृहदारण्यकेऽव्यवहितोत्तरं 'स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकल' इत्यादिना । षोडशकलश्चन्द्रः । संवत्सरः कालात्मा प्रजापतिः । अग्रे धूममार्गकथनम् । 'तस्य रात्रय एव पञ्चदश कलाः ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयत' इत्यादिना । शुक्लपक्षसम्बन्धिनीभिरापूर्यते पञ्चदशभिः कृष्णपक्षसम्बन्धिनीभिरपक्षीयत इत्यर्थः । ब्रह्मणो मुखे विविधानां यागानां विततत्वकथनं गीतायाम् । सकाम इति । कामो लोकजयस्य । एवेति । निष्कामधूममार्गव्यवच्छेदकः । बृहदारण्यक इति । श्वेतकेतुब्राह्मणे । छान्दोग्यीयरमणीयाचरणकपूयाचरणप्रकारान्निष्कामाद्भिन्नप्रकारेण सकामप्रकारेण एवमेवोक्तधूममार्गप्रकारेण सकामेनानु यज्ञदानतपोभिर्लोकजयाद्धेतोः सकामाः परिवर्तन्त आवर्तन्ते । गीतेति । भाष्योक्तगीतोक्तप्रकारेण । निगमनादिति । अनुर्हेतौ । तस्मादेवमेव परिवर्तन्त इत्यर्थात् । 'अनुर्हीने सहार्थे

तस्माद्योग्यशरीरनिष्पत्तये स्वयमेव गच्छति भूतसहितः, श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा सम्बन्ध इति संशयः । भिन्नपक्षे योनौ वेति ।

तत्र श्रौतेऽर्थे श्रौतन्यायेनैव निर्णयस्योचितत्वादाहुतावपां गौणत्वापत्तेः

भाष्यप्रकाशः ।

एवं श्रुत्यर्थनिर्णयेनाधिकरणस्य तादर्थ्यं साधयित्वाधिकरणप्रयोजकसंशयाकारमाहुः **तस्मादित्यादि** । यस्मादस्ति ज्ञानार्थे योग्यदेहापेक्षा, तस्मात्तदर्थमेवं संशय इत्यर्थः । **सम्बन्ध इति** । भूतसम्बन्धः 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षे'ति परिमाणबोधकस्मृतिः 'तमुत्क्रामन्त' मित्युत्क्रमप्रकरणे भूतोत्क्रमाश्रवणं च संशयबीजं यथायथम् । तत्र द्वितीयकोटौ पक्षद्वयम् । **श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा, भिन्नपक्षे योनौ वेति** । पञ्चाहुतिभ्यो धूमादिमार्गेण गच्छतः सोमभावेऽपां द्रवीभावमान्द्यात् तदा वा । ततो भिन्ने सकामपक्षे पञ्चाहुत्यभावात् सकामान् यद्दूँल्लोकाल्लोकान्तरं मन एव कर्मसहितं नयति । शारीरब्राह्मणे 'काममयं पुरुष'मुपक्रम्य, 'तदेव स तत्सहकर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य, प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्, तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे' इति श्रुते'र्मनः कर्ममयं नृणामिन्द्रियैः पञ्चभिर्युतम्, लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तते' इत्येकादशस्कन्धवाक्याच्च । तस्मिन् पक्षे भूमिरूपायां योनौ वेत्यर्थः ।

पूर्वपक्षमाहुः **तत्र श्रौत इत्यादि** । प्रत्यक्षाद्यगम्ये जीवाद्युत्क्रमणरूपे श्रौतेऽर्थे श्रुत्युक्तेन

रश्मिः ।

च पश्चात्सादृश्ययोरनु । आयामे च समीपे च लक्षणादावनुक्रम' इति विश्वे 'लक्षणे'ति सूत्रे 'इत्थंभूताख्यानभागवीप्सा' आदिशब्दार्थः । प्रकृते इत्थम्भूताख्यानेऽनुः । भक्तो विष्णुमनु । विष्णोर्भक्तेश्च विषयविषयिभावोऽनुद्योत्यः । भक्तः कञ्चित्प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः । तद्वत् अन्ये परिवर्तनप्रकारं प्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा एवमित्येव हेतुः । पूर्वप्रकारेणेति हेतुतृतीया एवमित्यत्र । **तस्मादित्यत्र** हेतुपञ्चमीति । निष्कामसकामरूपप्रकारभेदात्तस्य बृहदारण्यकोक्तस्य सकामप्रकारस्य नैतस्य छान्दोग्योक्तनिष्कामप्रकारस्य बाधकत्वम् । **तादर्थ्यं** ज्ञानार्थत्वम् । अधीति । अधिकरणे । प्रयोजकसेत्यस्य हेतोः संशयस्याकारम् । द्रवीति । चन्द्रवैलक्षण्यदर्शनान्यथानुपपत्त्या'ऽपां पुष्पं यो वेदे'ति श्रुत्या च द्रवीभावमान्द्यात् । **तदे**त्यपां द्रवीभावमान्द्यकाले वा । भाष्यविवरणं **ततो** निष्कामाद्भिन्ने । पञ्चाहुत्यभावः छान्दोग्ये बोध्यः । प्रसङ्गादाहुर्बृहदारण्यकेपि । **सकामानिति** । बृहदारण्यके श्वेतकेतुब्राह्मणे । 'अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिꣳ रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमꣳ राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति (ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो योषाग्नौ जायन्ते लोकान् प्रत्युत्थायिनः) त एवमेवानुपरिवर्तन्त' इति श्रुतौ सकामान् । पुनरावृत्त्युच्या यद्दूनित्यादि । नायकोत्र नोक्तोऽत आहुः **मन एवेति** । कर्मसहितमिति मनोविशेषणम् । 'मनःकर्ममयमि'ति वक्ष्यमाणवाक्यात् । एवकारो मनःकर्तृकनयनस्य श्रौतत्वादित्याहुः **शारीरेति** । **मन इति** । लिङ्गान्तर्गतं मनः । पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैः । अन्यः आत्मा । **तदन्विति** । मनोऽनुवर्तते । **तस्मिन्निति** । सकामपक्षे । **भूमीति** । योनाविति योग्यम् । भूतसम्बन्धः । वाजसनेयके 'इमामाविश्य तर्पयित्वे'ति श्रावणात् । इमां भूमिम् । एवमादिप्रतिभातीत्यन्तग्रन्थोऽत्र सम्पातापातः । इत्यक्षराण्यत्रेति प्रतिभातीत्यन्तो वा सम्पातापातः । सिद्धान्तन्यायग्रहणेन प्रतिभातीति वा । 'तस्माज्जुगुप्सेते'ति न्यायग्रहणेन प्रतिभातीति

संस्कृतभूतानामुपस्थापकत्वाभावाच्छरीरवियोगे देवानां च तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च श्रद्धारूपा आप एव हूयन्ते । अतो न तैः परिष्वक्तो गच्छतीत्येवं प्राप्ते, उच्यते ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ तस्य जीवस्य यज्ञादिकर्तुरन्तरप्रतिपत्तौ, अन्तरे मध्ये, मुख्यप्रतिपत्तेर्मोक्षलक्षणाया अर्वाग् योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थम् । न हि वस्तुतो यज्ञानामिदं फलं भवति । अतो

भाष्यप्रकाशः ।

कर्मसाहित्यन्यायेनैव निर्णयस्य युक्तत्वात् । भूतसाहित्ये तु तैरेव शरीरनिष्पत्त्या अवाहुतेस्तत्संस्कारकत्वेन अपामाहुतौ गुणकर्मत्वापत्तेः अदृष्टस्य दृष्टसामग्रीं विना अकिञ्चित्करतया संस्कृतभूतानामुपस्थापकस्याभावात्, यदि भूताभावे लिङ्गशरीरं वियुज्येत, तदा मनसोऽप्यभावादुत्क्रमणं विरुध्येत । स तु नास्ति । शरीरवियोगे कारणस्य कर्माभावस्याभावात् । अप्सहकारीणि भूतानि यावदुपतिष्ठन्ते, देवानां तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च शीघ्रमेवापो योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थं हूयन्ते । तथा च सोमभावानन्तरं वा योनौ वा भूतसम्बन्धः, न तु रंहणावसर इत्यर्थः ।

सूत्रमुपन्यस्य सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति तस्येत्यादि । तच्छब्दस्य जीवपरामर्शित्वे हेतुः प्रश्ननिरूपणविवरणे विषयवाक्यस्थपुरुषपदविचारे व्युत्पाद्यः । अन्तरपदं च मध्यवाचकम् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये, छिद्रात्मीयविना बहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चे'ति कोशात् । प्रतिपत्ताविति सप्तमी च तादर्थ्ये । 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'त्यादिवत् । शरीरनिष्पत्तेः कुतो न मुख्यफलत्वमित्यत आहुः न हीत्यादि । 'तमेतं वेदानुवचनेने'त्यत्र 'विविदिषन्ती'ति पदस्य ज्ञानपर्यन्तत्वसमर्थनाज्ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षस्य वक्तव्यत्वाच्च तथा । यज्ञानां हि मुख्यं फलं भगवत्प्रादुर्भावः सहस्रसमे प्रसिद्धः । 'ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः, हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनामे'ति श्रुतेः । पृथुप्रभृतीनां यज्ञे भगवत्प्रादुर्भावस्य पुराणेष्वपि कथनाच्च न शरीरनिष्पत्तेर्मुख्यफलत्वमत-

रश्मिः ।

वा । जीवाद्युत्क्रमणेत्यारभ्य न्यायेनेत्यन्तः पुनरनुवादको ग्रन्थः । एवेति । अन्येषां बाधकत्वादिति तद्व्यवच्छेदक एवकारः । आहुतावित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म भूतेति । तैरेवेति । दृष्टानुसारेण पञ्चमहाभूतभागैः । पञ्चीकरणभाष्यसत्त्वादेवकारः । तत्संस्मिति । 'देवाः श्रद्धां जुहती'ति श्रुतौ होमकर्मत्वसार्थक्याय । साहित्येन गुणाधानं संस्कारः । गुणेति । श्रुत्युक्तत्वादप्रयोजककर्मत्वापत्तेः । संस्कृतेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अदृष्टस्येति । शरीरेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदीति । लिङ्गेति । भूतसूक्ष्मशब्दादिपञ्चघटितत्वाल्लिङ्गशरीरस्य । आप इति । भाष्य एवकारः भूतसूक्ष्मव्यवच्छेदकः । तैरिति । भूतसूक्ष्मैरित्यर्थः । रंहणेति । 'रहि गतौ' । शरीरान्तरप्रतिपत्ताविति भेदार्थकत्वेऽन्तरशब्दस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन पूर्वसूत्रे शरीराभावाद्भाष्यं तद्विवृण्वन्ति स्म अन्तरेति । प्रतिपत्तावितीति । अन्तरे प्रतिपत्तिस्तस्यामिति विग्रहे प्रतीकोयम् । योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थमिति भाष्यविवरणम् । चर्मणीत्यादि । 'निमित्तात्कर्मयोग' इति सूत्रात् । ननु लोकं रंहतीत्यत्र लोकशरीरनिष्पत्त्योः कः सम्बन्ध इति चेत् । न । उभयोर्द्रव्यत्वेन संयोगसत्त्वात् । संयुक्तसमवायो वा । लोकसंयुक्तशरीरे निष्पत्तेः समवायात् । ज्ञानपरीति । सनर्थो विवक्षित इति रामानुजमते । वेदानुवचनेन विविदिषन्ति, परं न विदन्ति । वेदनं तु विषयाधीनमित्यर्थः । एवं समर्थनात् । वक्तव्येति । 'सर्वापेक्षा चे'ति सूत्रे । गोपा इति । 'असौ वा आदित्यो गोपाः स इमाः प्रजा गोपायति तमेतं प्रजानां गोप्तारं कुरुत' इति श्रुतेः । पुराणेष्विति । श्रीभागवतादिषु । तथेति ।

मुख्ये विलम्बात् प्रतिपत्तिरेषा। तस्य मुख्यफलस्य वा अन्तरे या प्रतिपत्तिस्तदर्थं वा। तत्कारणभूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहति। मरणानन्तरमेव कर्मसमाप्तेः। सम्यग् भूतानि तदैव संस्कृतानि। प्रतिदिनसंस्कारार्थं च नैकट्यमपेक्ष्यते। अतः सम्यगेव च परिष्वक्तः। पूर्वं शरीरेण व्यवधानात्। शरीरदाहे वा तद्गतानि भूतसूक्ष्माणि

भाष्यप्रकाशः।

स्तथेत्यर्थः। ननु तच्छब्दस्य जीवपरत्वे सम्परिष्वक्तपदस्यानन्वयप्रसङ्ग इति तद्वारणाय सूत्रे 'विचार्यत' इति पदमध्याहार्यम्, तदन्तरप्रतिपत्तौ विचार आरभ्यत इति, स च गुरुभूत इत्यतो व्याख्यानान्तरमाहुः तस्य मुख्यफलस्य वेत्यादि। तथाच यथा 'अपः प्रणयति' 'श्रद्धा वा आपः' इति विधाय, पृथिवीध्यानपूर्वकमपःप्रणयनं कार्यमिति वक्तुं 'मनसा प्रणयतीयं वै मनोऽनयैवैनाः प्रणयती'त्यत्र पूर्वमनुक्तामपि पृथिवीं बुद्धिस्थामेव इयमनयेतिपदाभ्यां श्रुतिः परामृशति। नच श्रद्धैवैताभ्यां परामृश्यत इति वाच्यम्। कल्पसूत्रकृता ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य 'पृथिवीं ध्याय'न्निति पृथिवीध्यानस्य विशेषणत्वेनोक्तत्वात्, सायणभाष्ये तथा व्याख्यानात्, अतस्तत्रेवात्रापि तच्छब्देन मुख्यं फलमेव ग्राह्यमिति बुद्धिस्थस्य मुख्यफलस्य परामर्शकं तत्पदमतस्तथेत्यर्थः।

अन्ये तु तच्छब्देन 'संज्ञामूर्तिक्लृप्ति'रिति पूर्वाध्यायान्त्यपादस्थसूत्रोक्तं देहं परामृशन्ति। अर्थस्तु तुल्यः।

तत्कारणभूतैरिति। ज्ञानयोग्यशरीरकारणभूतैर्भूतसूक्ष्मैः। संस्कृतानां भूतानां कारणतार्थं तत्परिष्वङ्गमुपपादयन्ति मरणेत्यादि। तदैवेति। मृताग्निहोत्रकाले। प्रतिदिनसंस्कारार्थमिति। साम्परायिकविधौ तथात्वार्थम्। तथा च समुपसर्गोक्तं सम्यक्त्वं भूतविशेषणं सत् परिष्वङ्गविशेषणं भवतीत्यतः सम्परिष्वक्त इत्यर्थः। अस्य क्लिष्टत्वाद् व्याख्यानान्तरमाहुः शरीरदाहे

रश्मिः।

मुख्ये विलम्बात् प्रतिपत्तिरेषेत्यर्थः। प्रतिपत्तिर्योग्यशरीरनिष्पत्तिः। एना इति। प्रणयनार्थमुपादानादेनादेशः। श्रुत्यर्थः स्पष्टो नोच्यते सर्वत्र। ब्राह्मणेति। ब्राह्मणं मनसेत्याद्युक्तं ततोऽन्यत्। 'पृथिवीं ध्याय'न्निति ब्राह्मणान्तरम्। 'पृथिवीं ध्याय'न्निति पृथिवीध्यानपूर्वकमपःप्रणयनं 'कार्यमिति वक्तुमित्येवं पृथिवीध्यानस्य विशेषणत्वेनोक्तत्वात्। तत्रेवेति। तत्रेदंशब्देनेव। अत्रापीति। सूत्रेपि। एवेति। दृष्टान्तसद्भावात्। तथेत्यर्थ इति। तस्य मुख्यफलस्येत्यादिरित्यर्थ इत्यर्थः। मुख्यं फलं मोक्ष इत्युक्तम्।

अन्ये त्विति। शङ्कराचार्यादयस्तु। अर्थस्त्विति। सूत्रार्थः, न तु पदार्थः।

तत्कारणभूतैरितीति। बहुसम्मतत्वादेवकारः। उपेति। सेति ज्ञेयम्। मरणेत्यादीति। मरणप्राक्कालव्यवच्छेदक एवकारः। कर्मभोगे मरणासम्भवाच्च। मृतेति। मृतोऽग्नये हूयतेऽस्मिन्। 'हु दानादनयोः'। हुयामेति त्रन्। तस्मिन्काले। तथात्वेति। प्रतिदिनसंस्कारार्थम्। दिनविरामस्य मृताग्निहोत्रेऽभावात्। यागवत्। अत इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथाचेति। भाष्ये तत्कारणभूतैरित्यत्र तैरित्यस्य सम्बन्धात्तत्र सहार्थकतृतीयान्तभूतसूक्ष्मपदे। सूत्रे कर्मणोऽविवक्षया ष्वञ्जेरकर्मकत्वेन कर्तरि क्तप्रत्यये चाङ्गीकृत इत्यर्थः। अतो नैकट्यापेक्षणात्सम्यक्पूर्वशरीरव्यवधानरहितः। मुक्तेरेवकारः। च पुनः मृतसम्यक्त्वानन्तरम्। पुनः सम्यक्त्वे हेतुमाहुः पूर्वमिति। क्लिष्टेति। नन्वच्योमान्ययासिद्धिवारकस्य सम्यग्भूतानीति

सम्यक् तमेवासक्तानि । 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति । जीवपक्षे ज्ञानकर्मणी । कर्मणो हि स्वरूपभूता आपः । तत्र हेतुः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नः । 'असौ वा व लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समि'दित्यादि निरूपणम् । प्रश्ने हि पुरुषत्वं वदति, न देहमात्रम् । तज्जीवाधिष्ठितानामेव भवति । सिद्धवत्कारवचनाच्च । निरूपणेपि चन्द्रो भवतीति । तत्रापि सोमो राजा चेतनः । न ह्यन्याधिष्ठाने ह्यन्यस्य शरीरं भवेत् । तथा (वर्षा) व्रतरेतोगर्भाश्च । अन्यथापि विनियोगसम्भवात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादि । एवं सम्परिष्वङ्गं साधयित्वा परिष्वक्तस्य होम्यत्वाय तस्य भूतासञ्जने हेतुमाहुः तमित्यादि । बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे 'अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ती'त्यादिना प्राणैः सहितस्य जीवस्योत्क्रमणमुक्त्वा, 'स एष ज्ञः स विज्ञानो भवति, तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'त्यनेन जीवदशासम्बन्धिप्रमाणाप्रमाणेन्द्रियजनितं ज्ञानम्, कर्मेन्द्रियजनितं द्विविधं कर्म, मरणाव्यवहितकालीना 'यं यं वापि स्मरन् भाव'मित्याद्युक्ता पूर्वबुद्धिश्च तदीयदेहारम्भकारणत्वेन श्राव्यत इति जीवस्य होम्यत्वपक्षे ज्ञानकर्मणी आसञ्जिके । तथाच भूतपरिष्वक्त एव होम्य इत्यर्थः । अबाहुतेर्गौणत्वं वारयन्ति कर्मण इत्यादि । हि यतो हेतोर्द्रव्यरूपत्वात् कर्मणः स्वरूपभूता आपः । तथाचात्रापां होम्यद्रव्यत्वेनोक्ततया कर्मस्वरूपे प्रवेशेन केवलं संस्कार्यत्वेनाप्रवेशादत्राबाहुतेर्गौणत्वमित्यर्थः । अत्र प्रमाणं वदतीत्याहुः तत्र हेतुरित्यादि । अब्भोमकाले तासु जीवाधिष्ठानं व्युत्पादयन्ति प्रश्ने हीत्यादि सम्भवादित्यन्तम् । तथाच छान्दोग्ये 'प्राणो हि पिता प्राणो माते'त्यत्र प्राणविशिष्ट एव मातृपित्रादिशब्दप्रवृत्तिव्युत्पादनात् तस्य न्यायस्य पुरुषपदेऽपि तुल्यत्वात् पुरुषत्वं जीवाधिष्ठितानामेव भवति । 'पुरुषो चात्ममानवा'विति कोशेऽपि मानवपदेन शरीरविशिष्ट एव पुरुषपदशक्तिग्राहणेनात्र तस्य सिद्धवदुक्त्या च प्रश्ने सपरिकरजीवलाभात् । निरूपणे चाङ्गारतया चन्द्रमसः पूर्वं सत्तामुक्त्वा आहुत्यनन्तरं 'सोमो राजा सम्भवती'त्यब्भोमसम्भूतकलावृद्धिकृतराजत्वकथनतः प्रजारूपचेतनसाहित्यसूचनेन तेषां चन्द्रसायुज्याङ्गीकारेऽपि यदा

रश्मिः ।

भाष्यस्याक्लिष्टत्वेनास्याक्लिष्टत्वात्कुतो नाक्लिष्टत्वमिति चेत् । न । अब्भोमश्रुतेः कालनिश्वासत्वेन गौणतयाप्युपपत्तेः । 'यजमानः प्रस्तर' इति श्रुतिवत् । अतः क्लिष्टत्वादित्यर्थः । व्याख्येति । कर्मणि क्तप्रत्ययबोधकम् । तथा च कर्तरिक्तप्रत्ययेपि क्लिष्टत्वं बोध्यम् । शरीरदाह इत्यादीति । तमेवेति । एवकारोऽत्राकाशादिव्यवच्छेदकः । नात्राकाशादिधर्माः शब्दादीनि भूतसूक्ष्माणि । होम्यत्वेति । अब्भोमे प्राणाधारकजीवस्य होम्यत्वपक्षे । द्रव्येति । 'करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः' इति वाक्यात्करणे निवेशेन द्रव्यरूपत्वात् । प्राणेति । प्राणविशिष्ट इति सप्तम्यन्तम् । तज्जीवेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स तस्येति । स्वार्थे कारप्रत्ययान्तसिद्धवत्कारेत्यादिहेतुभाष्यं विवरीतुं हेतुमाहुः पुरुषौ चेति । अत्रेति । 'पुरुषवचसो भवन्ती'त्यत्र तस्य [illegible] । निरूपण इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स निरूप[illegible] श्रुत्याहुः अब्भोमेति । तसिल् भाष्यीयेतिशब्दस्थले । तत्रापीति भाष्यं विवृण्वन्ति स प्रजारूपेति । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये'ति श्रुतेरपां पुष्पं चन्द्रश्चेतनः । सूचनेनेति । सम्भवतीत्यस्य सम्भवानु-

१ वर्षाव्रतरेतोगर्भाश्चेति रश्मिपाठ,आदर्शेषु कुत्राप्यदर्शनान्नात्र रक्षित इति । २ प्रतिपादयन्तीति पाठः ।

जीवसाहित्येऽप्यपामेव मुख्यत्वम् । शरीरवत् । अयं होमस्तत्र तथा तं जनयन्तीति न दुःखहेतुः ।

भाष्यप्रकाशः ।

द्वितीयाद्याहुत्या वृष्ट्यादिरूपता, तदा अन्याधिष्ठानादन्यदीयदेहासम्भवेन, वर्षस्योपरपातेऽन्नस्य मांसादिभावे रेतसो वृथापाते गर्भस्य स्रावादौ च पुरुषभावाभावेन, तैः फलोपहितैः सर्वैरपि सपरिकरजीवस्यैव होम्यत्वेन लाभाचेत उत्क्रमणे संस्कृतभूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहतीत्यर्थः । एवमत्र श्रौतन्यायदर्शनेन सम्परिष्वङ्गस्याप्यौचित्यं साधितम् ।

ननु यद्युत्क्रमणमारभ्य जीवसाहित्यम्, तदा अपामेव कुतो होम्यत्वमुक्तमित्यत आहुः जीवेत्यादि । यथा वाजसनेयिनां पष्ठेऽग्नावग्नौ पुरुषस्य होम्यत्वे शरीरस्य मुख्यत्वम्, तद्वदत्र प्रथमहोमेऽपां मुख्यत्वम्, अतस्तासामेव होम्यत्वोक्तिरित्यर्थः । ननु तथापि दुःखहेतुत्वादेवं होमस्यापि वैराग्यहेतुत्वमेव वक्तव्यमित्यत आहुः अयमित्यादि । अयं देवैः कृतो होमः पष्ठे पर्याये ब्रह्मलोकगमनयोग्यं भास्वरवर्णं पुरुषं देवा जनयन्तीति, सात्त्विकसुखवत् परिणामसुखदत्वादनभिमानतयैव तत्र स्थितेश्च न दुःखहेतुः, अतो नास्योपाख्यानस्य वैराग्यमात्रहेतुत्वमित्यर्थः । नच जीवस्य चिद्रूपत्वात् प्राणानां च देवरूपत्वेनाशुद्ध्यभावान्न होमार्हत्वमिति शङ्क्यम् । तैत्तिरीयोपनिषदि विरजाहोमे प्राणवृत्तीरारभ्यात्मान्तरात्मपरमात्मपर्यन्तं शोध्यत्वश्रावणात् । नच परमात्मनोऽन्तर्यामिणः किं शोधनीयमिति शङ्क्यम् । प्रेरणस्यैव शोध्यत्वात् । अन्यथा असत्कार्येऽपि प्रेरयेत् । इदं च तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्ये 'हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूत' इत्यत्र सुबोधिन्यां व्याख्यातम् । अतो न शङ्कालेशः । नच तर्हि विरजाहोमादेव शुद्धिरस्तु, किं पुनराहुत्येति शङ्क्यम् । तत्र

रश्मिः ।

फूलो व्यापारो वाच्योर्थः । प्रजया रूप्यते यश्चेतनस्तंत्साहित्यं सूचितार्थः । **नहीत्यादिभाष्यं** विवृण्वन्ति स्म **तेषामिति** । हुतावंशानाम् । **वृष्ट्यादीति** । चन्द्रस्य तथा । **अन्येति** । अन्याधिष्ठाने सति अन्याधिष्ठानाच्चन्द्राधिष्ठानादन्यस्य जीवस्य शरीरं न हि भवेत् । तस्य विवरणं **अन्यदीयेत्यादि** । जीवीयदेहासम्भवेन । तथा वर्षेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **वर्षस्येति** । **स्रावादाविति** । आदिना पातः । तथा वर्षान्नरेतोगर्भाश्च पुरुषा न भवेयुरिति भाष्यार्थः । तैः पूर्वोक्तैः फलं पुरुषत्वं तदुपहितैर्विशिष्टैः । **सपरीति** । परिकरत्वं ज्ञानौपयिकदेहकारणत्वम् । **एवेति** । सर्वसम्मत्यैवकारः । प्रश्नश्रुतिविरोधाद्वा । अत्र पूर्वो लाभान्तो हेतुरुत्तरोपि । तत्रोत्तरहेतौ निरूपणादिवाक्येष्वन्ते इतिशब्दं योजयित्वा इतिहेतुनेति व्याख्येयम् । तानि प्रकाशे तृतीयान्तैर्वाक्यैर्विवृतानि । एतैर्हेतुभिरन्यथाप्यपुरुषत्वेनापि विनियोगसम्भवादित्यन्वयेत्यादिभाष्यार्थः । अत इत उत्क्रमण इत्यादिरिति भाष्यप्रकाशार्थः । **एवमिति** । प्रश्ननिरूपणं श्रौतन्यायः । अपिना जीवसत्ता । **पष्ठेऽग्नाविति** । 'तस्याग्निरेवाग्नि'रित्यादिनोक्ते । **अपामिति** । भविष्यच्छरीरयोग्याणाम् । **एवेति** । पञ्चाग्निश्रुतेरेवकारः । पञ्चाग्निर्बृहदारण्यके श्वेतकेतुब्राह्मणेप्यस्ति । **एवेति** । ज्ञानयोग्यदेहहेतुत्वान्यव्यवच्छेदकः । **सात्त्विकेति** । 'यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपम'मिति वाक्यात् । **अनभीति** । मृतस्य भयनाम्नोऽनुवर्तनात्तथा । अभिमानस्याश्रुतत्वादेवकारः । **देवेति** । तृतीयस्कन्धे स्पष्टम् । **प्राणवृत्तीति** । 'अपानं मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास४स्वाहे'त्येवमादिश्रुतिभिरारभ्य 'आत्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं० परमात्मा मे शुध्यन्तां ज्योति० स्वाहे'त्येवम् । **प्रेरणेति** । तत्कर्तृकप्रेरणस्य । **एवेति** । अन्यव्यवच्छेदकः । पूर्वपक्षदोषोद्धारं तच्छब्दार्थीयत्वेनाहुः **होम**

तस्मात् प्रश्ननिरूपणान्यथानुपपत्त्या सम्परिष्वक्त एव संस्कृतैर्भूतै रंहतीति सिद्धम् १

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते, यावता प्रश्ननिरूपणाभ्यामाप एवावगम्यन्ते । नच तावन्मात्रसंस्कारकत्वम् । नियामकाभावात् । 'अस्थि चैव तेन मांसं च यजमानः संस्कुरुत' इति विरोधश्चेति शङ्कां निराकरोति तुशब्दः ।

भाष्यप्रकाशः ।

'विरजा विपाप्मे'ति पदाभ्यां रजस्तमोनिवृत्तिरेवाशासिता, न तु सत्त्वस्यापीति सत्त्वस्यापि निवृत्त्यर्थं तस्या आवश्यकत्वादिति । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । होमे अपां गौणत्वस्य परिहृतत्वात्, श्रौतन्यायस्योपदर्शितत्वात्, होमप्रयोजकानां पूर्वजन्मीनानां निष्कामकर्मणामेव संस्कृतसूक्ष्मभूतोपस्थापकत्वात्, अब्भोमस्य द्युलोकाग्नावुक्तत्वेन तत्फलस्य सोमराजात्मकत्वेन च स्थूलशरीरारम्भकस्थूलभूतसंस्कारकतया, तत्प्रयोजकलिङ्गशरीरसापेक्षत्वात्तदनागमने प्रश्ननिरूपणानुपपत्त्या, तदागमनस्यैव देवविलम्बे कारणत्वात् संस्कृतैर्भूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहति, न तु होमानन्तरं भूतसम्बन्ध इति सिद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन तुशब्दं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । यावतेति । यतः । अवगम्यन्त इति । होम्यतया संस्कार्यत्वेन ज्ञायन्ते । तावन्मात्रसंस्कारकत्वमिति । देवानां सर्वभूतसंस्कारकत्वम् । मात्रं कात्स्न्र्ये । तथाचोपलक्षणतया भूतान्तरावगमाङ्गीकारे नियामकाभावात्, 'अस्थी'त्यादितैत्तिरीयश्रुत्यन्तरे स्थूलभूतरूपास्थ्यादिसंस्कारस्य पूर्वमेव सिद्धतया तद्विरोधाच्च, जलमात्रसंस्कार एवात्राङ्गीकार्य इत्याशङ्कामित्यर्थः ।

रश्मिः ।

इत्यादिना । **परीति** । जीवसाहित्य इत्यादिभाष्येण परिहृतत्वात् । **उपेति** । प्रश्ने हीत्यादिसम्भवादित्यन्तेन भाष्येण तथा । **होमप्रेति** । सिद्धान्तायारब्धभाष्येण । एवकारार्थस्तु भाष्यव्याख्यानावसर उक्तः । न हीत्यादिभाष्येणोक्तदेवविलम्बे कारणं लिङ्गशरीरागमनं वक्तुं प्रश्ननिरूपणान्यथेत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः **अब्भोमस्येति** । **तत्प्रयोजकेति** । स्थूलभूतप्रयोजकेत्यर्थः । **तदनेति** । लिङ्गशरीरानागमने । प्रश्ननिरूपणयोः पुरुषपदघटितत्वादन्यथा लिङ्गागमनकल्पनं विनानुपपत्तिस्तया । अनुपपत्तिस्तु अर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनोच्यमानप्रमाणसिद्धयोरर्थयोर्द्वयोरर्थयोः परस्परप्रतिघातः । **तदागमनेति** । लिङ्गागमनस्य । एवकारः स्थूलभूतसंस्कारकाब्भोमस्य चन्द्रद्वारकस्य व्यवच्छेदकः । उपस्थितत्वात् । अग्रिमभाष्यं विवृण्वन्तोऽन्यथानुपपत्तिकार्यभूताया अर्थापत्तेरन्यथानुपपत्तिसमाधानायार्थान्तरकल्पनरूपायार्थान्तर्गतार्थान्तरमाहुः **संस्कृतैर्भूतैरिति** । इमान्युक्तप्रतिघातसमाधायकानि । विवृण्वन्ति स्म **सम्परीति** । एवकारो बहुसंमतया ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ नन्वित्यादीति । अवगम्यत इति । अपामवगम्यते । **यावतेत्यव्ययं** हेतावित्याहुः **यत इति** । पूर्वपक्षिमतत्वान्निरूपणग्रहणम् । सिद्धान्ते निरूपणे उत्तरे केवलापामवगमनं नास्तीति । सूत्रव्याख्यानयोरज्ञानादेवकारः । **सर्वभूतेति** । अब्भोमद्वारा । **श्रुतीति** । 'तं विद्याकर्मणी'ति पूर्वसूत्रभाष्योक्ता श्रुतिरतोऽन्या श्रुति'रस्थि चैवे'तिश्रुत्यन्तरं तस्मिन् । **पूर्वमेवेति** । विचारात्पूर्वमेव । प्रसिद्धेरेवकारः । चकारार्थमन्यमप्याहुः **जलेति** । एवकारो भूतसंस्कारव्यवच्छेदकः ।

अपामेव ग्रहणेन तेजोऽबन्नानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः । त्र्यात्मकत्वात् । लोकादिनिर्माणानन्तरभावित्वात् ता आपस्त्रिवृत्कृता एव । अतस्त्रयोपि गृहीता अपां ग्रहणेन । उपलक्षणत्वेऽप्यपामेव ग्रहणे हेत्वन्तरमाह भूयस्त्वात् । शुद्धत्वात् विशेषाभावान्मध्यभावाच्च । दीक्षिततुल्यत्वेन भारूपत्वेनाग्रे वक्तव्यत्वात् । शुद्धापामेवेदं शरीरम् । बहुहेतुकत्वमेव भूयस्त्वम् । बहुधा परिणामाच्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति अपामित्यादि । हेत्वन्तरप्रयोजनमाहुः उपलक्षणत्व इति । त्रिषु तुल्य इति शेषः । भूयस्त्वादित्यस्य नियामकभूयस्त्वमर्थं इति तानि व्याकुर्वन्ति शुद्धत्वादित्यादि । 'आपः स्वभावतो मेध्या' इति स्मृत्याऽपां स्वभावतः शुद्धत्वात् प्राणाप्यायकतया सर्वपोषकत्वस्य साम्येन विशेषाभावात्, रसमयतया तेजोऽन्नयोः सङ्ग्राहकत्वेन तदुभयमध्यभावाच्च अग्रे बृहदारण्यकोक्ते षष्ठे पर्याये भास्वरवर्णपुरुषतायां दीक्षिततुल्यत्वेन अब्जनकभारूपत्वेन वक्तव्यत्वादिदं प्रस्तुतं शरीरं शुद्धापामेव शुद्धाप्प्रधानमेवेत्येकं नियामकम् । किञ्च । पयःसोमादिरूपबहुहेतुक-

रश्मिः ।

अपामित्यादीति । एवकारेणान्नतेजसी व्यवच्छिद्येते । त्रिग्रहणे गौरवमिति भावः । तर्हि न्यूनताख्यनिग्रहस्थानापत्तिरत आहुः **तेजोऽबन्नानीति** । उपलक्षणेनेति भावः । **त्र्यात्मकत्वादिति** । अपाम् । ताश्चात्रिवृत्कृतास्त्रिवृत्कृताश्च । तयोरत्र ब्रह्माण्डनिष्ठास्त्रिवृत्कृता गृह्यन्त इत्याहुः **लोकादीति** । आदिना पुरुषः लोकानन्तरं भवनात् । छान्दोग्ये "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या'दित्यादिश्रुतेः । एतत्कण्डिकानन्तरं द्वितीयकण्डिका 'सदेव सोम्ये'त्यादिः । तत्र त्रिवृत्करणम् । तत्र त्रिवृत्करणं ब्रह्माण्डीयं पौरुषं चेत्यापः त्रिवृत्कृता एव । लोकत्रयात्मकब्रह्माण्डनिर्माणानन्तरं पुरुषनिर्माणानन्तरं च भवन्तीति । लोकादिनिर्माणानन्तरभावित्वादिति हेतुः । 'हन्तेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति, तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी'ति श्रुतिः विराड्विषया । पुरुषविषया तु 'यथा खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीही'ति 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयत' इत्यादिश्च । एवकारस्तु लोकादि द्युलोकादि । आदिना पर्जन्य-पृथिवी-पुरुष-योषा ग्राह्याः । तदनन्तरमापस्त्रिवृत्कृता इति । **अत इति** । लाघवादुपलक्षणात् त्रयोपि ब्रह्माण्डीयास्त्रयोप्यर्था गृहीताः । **तुल्य इति** । सप्तम्यन्तम् । भाष्ये एवकारोऽन्नतेजसोर्व्यवच्छेदकः । **इत्यस्येति** । शब्दस्य । **नियामकं** प्रवर्तकम् । **तानीति** । भूयस्त्वमपां कार्यमतोऽष्टावपां कार्याणि तानीत्यर्थः । तत्र 'क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् । तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमा' इति वाक्योक्तं प्राणनं जीवनं कार्यम् । तदाहुः **आप** इत्यादिना । आप्याय आप्यायनं प्राणसन्तर्पणम् । तत्कार्यमाहुः **प्राणाप्यायकेति** । क्लेदनमपां कार्यमाहुः **रसमयेति** । क्लेदनमार्द्रीकरणमन्नतेजसोः । पिण्डनं च । तच्च संग्रहः चूर्णीभूतानां पिण्डतासंपादनम् । **तदुभयेति** । तेजोबन्नानीति भाष्ये तदुभयमध्यभावः । छान्दोग्ये चायं मध्यभावः । तृप्तितापापनोदावपां कार्ये आहुः **अग्र इति** । दीक्षिततुल्यत्वेन विद्यात्वादीक्षितः दीक्षामितः । दीयन्ते इन्द्रियाणि क्षीयन्ते पापानीति दीक्षा । क्षत्रियविद्यात्वेन तुल्यशब्दः । ब्राह्मणदीक्षिततुल्यः क्षत्रियदीक्षितः । पूर्वानुवाके क्षत्रियविद्यात्वम् । दीक्षितस्य क्षुधादिनिवृत्त्या सन्तर्पणम् । तद्व्देहस्यापां कार्यम् । तापापनोदमाहुः **अब्जनकेति** । 'ते य एवमेतद्विदु'रित्यादिना । पुनरावृत्तिपर्यन्तार्योक्तेर्ब्रह्मरूपस्याब्जनकभारूपत्वं तेन । ब्रह्मभूतस्य तापापनोदोऽप्सत्तारूपाब्देहेन । शुद्धापामित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म इदं प्रस्तुतमित्यादि । **शुद्धापां** संस्कारकापाम् । शुद्धानां भूतानामपामिति वा । तदाहुः **शुद्धाप्मिति** । एवकारो बहुसंमत्या । **नियामकमिति** । कार्यमुपलक्षणत्वेप्यपामेव ग्रहणे । बह्वित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति **किञ्चेति** । भूयस्त्वं कार्यमपामत्र । पयःसोमादिपदेन सान्नाय्यौषधि-

द्रव्यभूयस्करत्वं च । तस्मान्नियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

वैदिकीं युक्तिमुक्त्वा लौकिकीमाह । प्राणस्य गतिः प्राणगतिः । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती'ति प्राणाप्यायनजनकत्वादपाम् । प्राणो गच्छन् स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छति । जलौकावदन्यत्र देहसम्बन्धः । मुक्तौ न प्राणा

भाष्यप्रकाशः ।

त्वमपि भूयस्त्वम् । एवकारोऽप्यर्थे । किञ्च । वृष्ट्यन्नरेतःशोणितरूपेण बहुधा परिणामादपि भूयस्त्वम् । तथा द्रव्यभूयोवरेण द्रव्यभूयस्करत्वादपि भूयस्त्वम् । तस्माद्धेतोर्नियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणम्, न तु भूतान्तरनिवृत्त्यर्थम् । नच श्रुत्यन्तरविरोधः । अस्थिमांसयोः स्थूलदेहनिवृत्तावेव निवृत्तत्वात् । अतोऽग्रिमदेहार्थं सर्वसंस्कार एव युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च॥३॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः वैदिकीमित्यादि । युक्तिमाहुः प्राणो गच्छन्नित्यादि । 'काममपः पिब, आपोमयः प्राणः, पिबतो न विच्छेत्स्यती'त्यत्रापां प्राणाप्यायकत्वं सिद्धम् । लोके च पथिकः स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छतीत्येषा लौकिकी युक्तिरित्यर्थः । एतेन वाङ्मनसी अपि स्वाप्यायकं गृह्णीत इत्यपि बोधितम् । तेन संस्कृतभूतसूक्ष्मोपस्थापिका दृष्टसामग्री दर्शिता । लिङ्गशरीरावियोगे कर्मसत्तारूपं कारणमपि सूचितम् । तेन देवकृतहोमे विलम्बाभावोपि साधित इति सर्वापि पूर्वपक्षयुक्तिः परिहृतेति बोध्यम् । ननु प्राणोत्क्रमणं त्वन्यत्रापि वर्तत इति, अत्रैव विशेषविचारः किमिति क्रियत इत्याकाङ्क्षायां विचारे हेतुमाहुः जलौकावदित्यादि । अन्यत्र पूर्वप्रज्ञाप्राधान्येन गमनं यत्रोच्यते, तस्यां श्रुतौ 'यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वात्मानमुपसंहरती'ति दृष्टान्तस्योक्तत्वात् तदानीमेव देहसम्बन्धः । सद्योमुक्तौ तु 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ती'तिश्रुतेर्न

रश्मिः ।

विधे । सान्नाय्यं पयः । आदिना वेदान्तीयं भूयस्त्वम् । पयःसोमादिरूपे ग्रहुभूयस्त्वम् । तस्य हेतुत्वमप्स्विति । स्वार्थे कः । भूयस्त्वमिति । भूयस्त्वं यद्यपि कार्यं तथापि कर्तृप्रत्ययाद्भूयस्त्वमपां धर्मः । बहुधेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म किञ्च । वृष्टीति । नोदनं प्रेरणं कार्यमुक्तम् । तच्च प्रवाहादाविति तथा । द्रव्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा द्रव्येति । पृथिव्यां तथा । अयं वरः षष्ठस्कन्धे । कर्तरि प्रत्यय इति भावः । तस्मादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादित्यादि । नियामकानामिति । अप्कार्याणाम् । एवकारेणान्नतेजसोर्व्यवच्छेदः क्रियते । एवेति । प्रसिद्धेः । एवेति बहुसंमता ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ युक्तिमिति । अपामेव ग्रहणे युक्तिं लौकिकीं योजनाम् । 'युक्तिर्न्याये च योजन' इति विश्वात् । इत्यत्रेति । छान्दोग्ये । गृहीत्वैवेति । परीक्षित्तु राजेत्यन्यदेतत् । एतेनेति । वाङ्मनःसापेक्षगमनग्रहणेन । गृह्णीत इति । 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति यद्वदति तत्करोती'ति श्रुतेर्गृह्णीतः । दृष्टेति । अदृष्टभिन्नातीन्द्रियेन्द्रियदेवतारूपा होमकर्त्री । मोक्षाभावाल्लिङ्गशरीरावियोगमाहुः लिङ्गेति । तेनेति । कर्मणां प्ररोहैकस्वभावत्वेन । विलम्बेति । यतः कर्मसचिवा देवाः । अत्रैवेत्येवकारोऽन्यौपश्लेषिकाधारव्यवच्छेदकः । अन्यत्रेति । प्रकारेषु । श्रुताविति । 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुतौ । उक्तत्वादिति । दशमस्कन्ध उक्तत्वात् । पुराणेति । द्वितीयस्कन्धे

गच्छन्ति । क्रममुक्तावपि देहसम्बन्ध इति पौराणिकाः । देवभाव इत्यौपनिषदाः । अतो दूरे प्राणगतिरत्रैव । अतोऽपां संश्लेपो वक्तव्यः । चकारात् 'विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति कर्मसहभावं बोधयति श्रुतिः । तस्मादद्भिः परिष्वक्तो गच्छति ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणा गच्छन्ति । क्रममुक्तावपि 'वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषे'-त्यादिभिर्देहसम्बन्ध इति पुराणाचार्याः शुकादयः सूचयन्ति । उद्गीथब्राह्मणे तु प्राणानां देवभाव-स्तदुपासनयेत्यौपनिषदा आहुः । अतो दूरे प्राणगतिरत्रैवास्मिन्नेव प्रकारे । अतः सद्योमुक्तिं विहाय सर्वत्र देहसम्बन्धोऽस्तीत्यत्राप्यावश्यक इत्यपां संश्लेपो वक्तव्यः । श्रुतिश्च कर्मसहभावं बोधयतीत्य-तोऽपि तथेत्येतत्प्रयोजनं विशेषविचारस्येत्यर्थः ।

एतेन 'उपाधिकल्पितावच्छेदः परमात्मैव जीवः, स च सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहति । तस्य कर्मोपस्थापितप्राप्यदेहविषयाया भावनाया दीर्घीभावमात्रं जलौकावदुपमीयत' इत्येकदे-शिमतम् । 'स्वर्गे नरके वा यत्र फलभोगस्तत्र तादृशां भूतमात्राणां सुलभत्वमात्मनां व्याप-कत्वात् करणानां चाहङ्कारिकत्वेन तथात्वात् तत्र वृत्तिलाभमात्रम्, न तु कस्यापि गम-न'मिति सांख्यमतम् । 'मनसो नित्यत्वात् तदेव भोगस्थानपर्यन्तं गच्छति, इन्द्रियाणि त्वभिनवानि जायन्ते । तदात्मनस्तत्र वृत्तिलाभाद्भोग' इति काणभुजमतम् । एवमन्येषां बाह्यानां च यानि मतानि 'जीव एवोत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं गच्छती'ति, 'देह एवात्मा, स च नश्यतीति न कस्यापि गमन'मित्यादीनि तानि सर्वाण्येवापास्तानि ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

सूचयन्ति श्रीभागवताद्याचार्याः । दूर इति । सद्योमुक्त्यादौ तु हृदो बहिर्भगवति शरीरान्तरे च समीपा । अत इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति । अत्रापीति । अत्र प्रकारे । वक्तव्य इति । भूतसंस्कारार्थम् । चकारादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म श्रुतिरिति । भाष्योक्ता श्रुतिः । तथेति । देहसम्बन्धः । किञ्च, भाष्ये तस्मादित्यस्य लौकिकयुक्तिसद्भावादित्यर्थात्तयाऽद्भिः परिष्वक्तो गच्छति । एतेनेति । अणोरुत्क्रमणसाधनेन । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । रंहतीति । अन्तःकरणावच्छिन्नो जीवो भवतीत्यन्तःकरणावच्छिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषो रंहति । भावनाया इति । 'तं विद्याक-र्मणी' इति श्रुत्युक्तप्रज्ञायाः । ज्ञानरूपत्वेन जीवसाम्यात्फलसाधनयोर्वैयधिकरण्याभावाय । मात्रचोक्ता-वच्छेदे परमात्मनोऽविकृतत्वं व्यवच्छिद्यते । जलौकेति । 'जलौकासदृशो बुद्धिरूपभावनादीर्घीभाव' इति वाक्यात् लक्षणत्वेन पूर्वं ज्ञातस्य ततः पदार्थस्फुरणेन स्फुरितस्य सादृश्यस्य संस्कारेण शब्दाभिव्यक्तौ दृष्ट-संवादनिश्चितप्रामाण्यस्य च वाक्यस्य च सहकारेणायं दीर्घीभावपदवाच्य इत्युपमीयते । सुलभेति । अदृष्टवशात् । अहमिति सांख्ये प्रसिद्धम् । करणानामिति । इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वेनाहङ्कारस्य मनो-भेदत्वेन तथात्वात् सुलभत्वात् । तत्रेति । देहान्तरे वृत्तिलाभस्थाने । मात्रचा गमनव्यवच्छेदः । भोग इति । सुखदुःखसाक्षात्कारः । जीव इति । देहेन्द्रियसम्बन्ध आत्मेति मुण्डाः । 'बुद्धिश्चित्तं समालम्ब्य तता निर्विषयायका । स्वरूपविषयाहंधीर्जीव इत्यभिधीयत' इति दिगम्बराः । समेति । विषयीकृत्वा तता । देह आत्मा उक्तः । द्विसम्बध्यते । देहजन्यत्वं देहत्वम् । एवकारोऽतियुक्त्या । तानीति । मतानि । एवेति । स्वस्य परमार्थादेवकारः । अपेति । गौणगमनापत्त्या तथा ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था वा बोध्यते । ननु 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति, वातं प्राण' इत्यादिना अग्न्यादिगतिः प्राणानां श्रूयते । नच 'ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा' इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधात् बाधितविषयेयं श्रुतिरिति वाच्यम् । आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपाताल्लोमकेशा अप्याध्यात्मिका एव ग्राह्याः । यैः कण्डूलावण्यप्रतीतिः । दृश्यमानानि तु गोलकस्थानानि । तस्मात् प्राणोत्क्रमणश्रुतिरग्न्यादिभावश्रुत्या बाध्यत इति चेत् । न । भाक्तत्वात् । प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः श्रुतीत्यादि । पक्षद्वयमपि सिद्धान्तविवरणे व्युत्पाद्यम् । पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । विषयश्रुतिस्तु बृहदारण्यक आर्तभागब्राह्मणस्था । एकदेशिभिः प्रतिपादितमस्याः श्रुतेर्भाक्तत्वं निषेधन्ति नचेत्यादि । लोमकेशयोरनप्ययवतोरप्ययकथनेन बाधितविषयत्वात् सा श्रुतिर्मरणसमय इन्द्रियाधिष्ठातृक्रियमाणोपकाराभावात् कार्यमकुर्वदिन्द्रियजातमपीतमिव भवतीति गौण्या बोधयन्ती भाक्तेत्याहुस्तन्नेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाहुः आध्यात्मिकेत्यादि । तथाच प्रायपाठबलाल्लोमादीनामाध्यात्मिकत्वे निश्चिते दृश्यमानानां लोमादीनां गोलकान्तरवत् स्थितावपि श्रुतेर्बाधितविषयत्वाभावान्न तया रीत्या भाक्तत्वमित्यर्थः । हेतुं विवृण्वन्तो विवक्षितं भाक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति प्रकरणेत्यादि । उक्तश्रुतौ मरणावस्था सिद्धवदनूद्यते । सा च मुक्तामुक्तयोस्तुल्या । तत्र मुक्तस्येन्द्रियाणां 'अत्रैव समवनीयन्त'

रश्मिः ।

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ विषयेति । 'यत्रास पुरुषस्ये'त्यादिः । विषयशब्दप्रयोगस्तु प्राणोत्क्रमणश्रुतिं विधिमुखेन विचार्य निषेधमुखेन विचारयन्तीति । एकदेशिभिरिति । शङ्कराचार्यादिभिः । अनप्ययेति । कृष्णाजिनं ब्रह्मेति संहितायाः । 'मृता वा एषा त्व'गिति तु 'न ब्रह्मविदां क्वचित्कुत्सितत्वं प्रतिभाती'ति भाष्यात् । यद्वा । प्रत्यक्षविरोधादनप्ययवतोः । अप्ययेति । तेन 'लोमानि औषधीरपियन्ती'तिवचनविपरिणामं कृत्वा पूर्वेणाप्येतीत्यनेनान्वयः । केशा वनस्पतीनपियन्तीति च । बाधितेति । बाधितो विषयोऽप्ययलक्षणो ययोस्तत्त्वात् । अपीतमिति । अपिगतम् । प्रायेति । अग्न्यादिप्रायपाठबलात् । निश्चित इति । उपनिषत्प्रसिद्धत्वेपि वह्न्यादीनां स्वाधिभौतिकसुखसम्बन्धाद्भागाधाध्यात्मिकं रूपं भवतीति । भाष्ये । एवकारः प्रायपाठप्रामाण्यात् । कण्डूति । 'कण्डूः कण्ठे वृषभस्कन्धे लावण्ये केशधारण'मिति द्वादशस्कन्धे । प्रकृते । दृश्यमानानीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म दृश्येति । लोमादीनामोषधिवनस्पतीनां विराजो लोमादीनाम् । आदिना केशाः । विराजो वनस्पतयः । तस्मादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म श्रुतेर्बाधितेत्यादिना । न तयेति । प्राणोत्क्रमणश्रुतिरग्न्यादिभावश्रुत्या बाध्यत इति न तया एकदेश्युक्तरीत्या भाक्तत्वमिति भाष्येण सहार्थः । गौणमुख्यन्यायेन समबलत्वाभावाद्बाध्यत इत्युक्तम् । समबलत्वे विकल्प एव । मनुस्मृतेः । उक्तेति । 'यत्रास पुरुषस्ये'त्यादिश्रुतौ । सिद्धवदिति । न त्वस्माद्धेतोर्वागग्निम-

'अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छे'त्यत्र ग्रहनिरूपणानन्तरं मृत्युं पृष्ट्वा म्रियमाणप्रश्ने, 'नामैव न जहात्यन्यज्जहाती'ति प्रतिज्ञाते, प्राणोत्क्रमणप्रश्ने, 'ने'ति प्रतिवचने, वागादीनामग्न्यादिभावानुवादः। ततो मन्त्रणाज्जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते। सामग्र्या गतत्वात्। 'तौ ह यदूचतु'रिति कर्मप्रशंसा भिन्नप्रश्नोत्तरा।

भाष्यप्रकाशः।

इति श्रुतेर्ब्रह्मणि लयो वा, 'स वाचमेव प्रथमामत्यवह'दिति श्रुत्युक्तरीत्या देवभावो वा भवतीति देवभावपक्षमादाय प्रवृत्तेयं श्रुतिः प्रकरणव्यतिरेकेणायुक्तविषये त्वयोच्यत इति तत्र प्रवृत्ता अप्ययमिव बोधयन्ती भाक्ता भवतीत्येवं भाक्तत्वमित्यर्थः। एवमविरोधपक्षो विवृतः। द्वितीयं विवरीतुं विषयश्रुतेः सर्वमर्थमाहुः अथेत्यादि। मृत्युं पृष्ट्वेति—'कास्वित् सा देवता यस्या मृत्युरन्न'मित्यनेन मृत्युविषयकं प्रश्नं कृत्वा। प्राणोत्क्रमणप्रश्ने, नेति प्रतिवचन इति। 'उदस्मात् प्राणाः क्रमन्त्याहो ने'ति प्रश्ने, तत्र च नेति प्रतिवचने। ततो 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्ये'त्यादिना वागादीनामग्न्यादिभावानुवादः। ततः 'क्वायं तदा पुरुषो भवती'तिप्रश्ने, 'आहर सौम्य हस्त'मित्यादिना मन्त्रणाज्जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते। सांसारिकभोगसामग्र्या गतत्वात्। नच मन्त्रणव्याख्यानश्रुतौ कर्मप्रशंसाया उक्तत्वान्मन्त्रणस्य न जीवब्रह्मभावबोधकत्वमिति शङ्क्यम्। 'तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्रतु'रित्यनेनैव समापनात्। ततः 'तौ यदूचतु'रित्यादिनोक्ता या कर्मप्रशंसा सा एतद्भिन्न-

रश्मिः।

प्येतीति साध्यवत्। स वाचमिति। बृहदारण्यकेस्ति। स प्राणः। अत्यवहत् स्वस्वरूपं प्रापितवान्। तत्रेति। अयुक्तविषये प्रवृत्ताप्ययमिवाप्ययं भाक्तं बोधयन्ती भाक्तेत्यर्थः। द्वितीयमिति। परस्परेति भाष्योक्तं व्यवस्थापक्षम्। अथेत्यादीति। भाष्ये। एनमित्यादि। याज्ञवल्क्यम्। जारत्कारुगोत्रः। ऋतभागस्य पुत्रः। ग्रहेति। इन्द्रियनिरूपणानन्तरम्। 'चक्षुर्वै ग्रह' इति श्रुतेः। कास्विदित्यादि। कास्वित् तर्के। भाष्ये। म्रियमाणेति। 'यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति, नामेती'ति श्रुतेः। शुको मुक्तो वामदेवो मुक्त इति नामव्यवहारपारम्पर्यान्नाम न जहातीत्यर्थः। प्रकृते। वागादीनामिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्त इति। अग्न्यादीति। नेति प्रतिवचनस्य 'नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेत' इति रूपत्वेन तदनन्तरं 'यत्रास्य पुरुषस्ये'त्यादिश्रुतौ 'समवनीयन्त' इति पूर्वश्रुत्युक्तसमवनयनोक्ताग्न्यादिभावानुवादः। तत इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ततः क्वायमिति। हेतुभाष्यं विवृण्वन्ति स्म सांसारिकेति। जनसङ्घे जनसमूहे। प्रश्नविधेति भाष्यं विवरीतुमाहुः नचेति। तदयोग्यस्मरणैस्तथा। तथाच श्रुतिः 'आर्तभागेति होवाच आवामेवैतद्वेदिष्यावो नावेतत्सजन इति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयांचक्रतु'रिति। अग्रे 'तौ ह यदूचतु'रिति भाष्ये वक्ष्यमाणा श्रुतिः। न नाविस्यादेरर्थः। नौ आवयोरेतद्वस्तु सजने जनसमूहे देशे निर्णेतुं न शक्यत इतीति। मन्त्रणव्याख्यानेति। 'तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ ह यत्प्रशशꣳसतुः कर्म हैव तत्प्रशशꣳसतुः पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपररामेति' मन्त्रणव्याख्यानश्रुतिस्तस्याम्। न जीवेति। कर्मरूपसाधनपरत्वान्न तत्फलं जीवब्रह्मभावस्तस्य बोधकत्वमिति शङ्क्यमित्यर्थः। एवेति। अनेन फलसाधने एकीकृत्योक्तौ कर्मोक्तिरिति पक्षो व्यवच्छिद्यते। कर्म हैवेत्येवकारस्य फलव्यवच्छेदकस्य सत्त्वात्। समापनं प्रश्नभावस्य तस्मात्। तौ हेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ततस्ताविति। भिन्ने प्रश्नोत्तरे। यस्याः प्रशंसाया इत्यत्र षष्ठी विषयविषयिभावसम्बन्ध इत्याशयेनाहुः एतद्भिन्नेति। उभयोरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तौ

उभयोर्वचनविधानात् । ब्रह्मविद्या च गोप्या । उत्क्रमणश्रुतिस्तु 'स यत्रायꣳ शारीर आत्मे'ति ब्राह्मणे जीवस्य परलोकविहारार्थं 'निष्क्रामति चक्षुष्टो वे'त्यादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमनमाह । अतो मुक्तामुक्तविषयभेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्यमानत्वादन्यादिभावश्रुतिर्नोत्क्रमणश्रुतिबाधिका । तस्मादन्यत्र सिद्धो धर्मोऽन्यत्रावस्थासाम्यात् योज्यमानो भाक्तो भवति । अतः

भाष्यप्रकाशः ।

प्रश्नोत्तरविषया । 'तौ यदूचतु'रित्युभयोर्वचनविधानात् । यदि हि मन्त्रणार्थ एव विवरणीयः स्यात्, तदा 'तौ यन्मन्त्रयाञ्चक्रतु'रित्येवमनुवदेत्, न तु 'यदूचतु'रिति । नचैवं सति सा कुतो न विवृतेति शङ्क्यम् । ब्रह्मविद्या चातिगोप्येति । अत इदमप्यन्यन्मुक्तिप्रकरणलिङ्गम् । अन्यथा एकान्तगमनमनर्थकं स्यात् । कर्मणो गोप्यत्वाभावात् । ब्रह्मरूपाया एव देवताया अनतिप्रश्न्यत्वस्याग्रे गार्गीं प्रति वक्तव्यत्वादिति । तस्मादिदं मुक्तिप्रकरणमिति सिद्धम् । उत्क्रमणश्रुतिस्त्वमुक्तविषया । अतो विषयभेदान्न बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः । एवं द्वितीयं प्रयोजनं विवृतम् । तेन तन्मते

रश्मिः ।

यदूचतुरिति । वचनेति । ते नोचतुरित्यत्र लिङर्थे लिट् छान्दस इति बोधितम् । न तु यदिति । विशेषप्रकारकजिज्ञासायाः सामान्यवचनप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाभावात् । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' । 'वच परिभाषणे' इति । विशेषसामान्यभावः । यद्वा । उक्तायां 'तौ हे'त्यादिश्रुतौ मध्येऽथशब्दो देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । पूर्वमपि प्रश्नमूचतुः कर्मैवोचतुः । ङसः सुः । कर्मण इत्यर्थः । 'एवमुत्तरं प्रशशꣳसतुस्तत्कर्मण एवे'ति । एवकारो ब्रह्मभावव्यवच्छेदक इत्युक्तम् । सेति । ब्रह्मभावरूपा विद्या । मुक्तीति । ब्रह्मभावप्रकरणलिङ्गम् । एवेति कर्मव्यवच्छेदः । अग्र इति । षष्ठे ब्राह्मणे । इदमिति । 'क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्त'मित्यारभ्य 'मन्त्रयाञ्चक्रतु'रित्यन्तं ब्रह्मभावप्रकरणमित्यर्थः । उत्क्रमणेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म उत्क्रमणेत्यादिना । अमुक्तेति । यथार्तभागब्राह्मणे 'अत्रैव समवनीयन्त' इत्युक्त्वा 'यत्रास्य पुरुषस्ये'ति श्रूयते । शारीरके तु नैवम्, अतोऽमुक्तविषया । तथा च भाष्ये 'शारीर आत्मेति ब्राह्मण' इत्युक्त्या शारीरः सन् मुख्य आत्मा । गौणमुख्यन्यायात् । तदुक्तं ब्राह्मण इति । ब्रह्म जानाति ब्राह्मणम्, न तु जीवमात्रम् । तत इच्छानन्तरं ब्रह्म वक्तुं यतते । अतः 'जीवेशविभेदेन मुक्तिरेकादशे द्विधे'त्येकादशस्कन्धनिबन्धात् । स इत्यादावपरोऽप्युच्यते छान्दोग्येऽष्टमोपदेशस्फूर्त्यै । तत्र शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो जीव इन्द्रियलयाधारत्वेन प्रतीयते तद्ब्रह्महतिकृते । स कृष्ण आश्रयः अयमिति प्रयोगात् इदमः प्रत्यक्षगे रूपात् । यत्रावतारकाले शारीरः 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रित'मिति वाक्यात् । स प्रसिद्धो ब्रह्मत्वेन जीवस्य नारं जीवसमूहः तदयनमिति । 'पूतनाऽसुपयःपानरक्षिताशेषबालक' इति । परलोकविहारार्थम् । 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते, एवमथ यदि मातृलोककाम' इत्यादि छान्दोग्ये दहरविद्यायाम् । निष्क्रामति चक्षुष्टो वेत्यादिनेति । शारीरब्राह्मणे आत्मा व्यापक इति निष्क्रमणकर्तृत्वाभावान्न निष्क्रामतेरन्वयोऽतोऽत्र चक्षुष्ट इन्द्रः चक्षूरूपो वा निष्क्रामत्यत उक्तं 'निष्क्रामति चक्षुष्टो वेत्यादिने'ति । प्राणानां चक्षुरादीन्द्रियाणाम् । बहुवचन'मन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य' इति श्रुतेः । अत इत्यादिभाष्यं संक्षिपन्ति स्म अत इत्यादि । मुक्तामुक्तविषयभेदात् । द्वितीय-

प्राणोत्क्रमणमस्ति । तस्मात् सम्परिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । 'असौ वाव लोको गौतमाग्नि'रित्यत्र, 'देवाः श्रद्धां जुह्वती'ति श्रुतेरापो न संकीर्तिताः । अपां हि पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचनम् । श्रद्धा मनोधर्मः । स कथं हूयत इति चेत् । न । मनसा सह भविष्यति । तथाप्य-रुणान्यायेन धर्ममुख्यत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

भाक्तत्वं साधयन्तः सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥५॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः **किञ्चिदित्यादि** । आशङ्काभागं व्याकुर्वन्ति **असावित्यादि** । अत्र **अपां** हीत्यादिना तासामुपसंहारवाक्यगतत्वा-दुपसंहारस्य च सञ्जातविरोधत्वेन उपक्रमापेक्षया नैर्बल्यान्न निर्णायकत्वमिति बोधयति । **श्रद्धा मनोधर्म** इत्यादिना श्रद्धाहोमवाक्यस्यायोग्यत्वादन्यथानुपपत्त्या अप्कल्पनमाशङ्क्य, 'मनसा सह भविष्यती'त्यनेन परिहरति । 'मनसा प्रणयतीयं वै मन' इत्यत्र पुरःस्फूर्तिकतया पूर्वोक्तायाः श्रद्धाया इदमा ग्रहीतुं शक्यत्वेन तस्याश्च मनोधर्मत्वेन मनःसाहित्यस्य युक्तत्वादिति । नन्वेवं सति मनसो होम्यतया मुख्यत्वाच्छ्रद्धाया गौणत्वापत्तिरिति शङ्कां निरस्यन्ति **तथापीत्यादि** ।

अयं न्यायः पूर्वतन्त्रे तृतीयस्य प्रथमपादेऽस्ति । तत्र ह्येवं विचारितम् । 'अरुणया पिङ्गा-क्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाती'ति ज्योतिष्टोमप्रकरणीयवाक्ये अरुणो गुणः क्रयसाधनं भवति, नवेति । तत्रारुणपदस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणे व्युत्पन्नत्वात् गुणस्य चामूर्ततया द्रव्यत्वराहित्येन च क्रयसाधनत्वायोगात् तत्रत्यतृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेऽरुणशब्दो वाक्यात् पृथक्कृत्य प्रकरणे योजनीयः । तत्र च ग्रहचमसादयो बहवोऽर्था इत्यरुणिमा तेषु निविशते । तथा सत्यरुणयेत्यस्य अरुणगुणयुक्तं करणमित्यर्थो भवति । तत् कस्येत्याकाङ्क्षायां प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्येति लभ्यते । तथाच ज्योतिष्टोमसाधनं ग्रहचमसादिकमरुणगुणयुक्तं कर्तव्यमिति तदर्थः । शेषं [illegible] बहुव्रीहिणा

रश्मिः ।

मिति । भाष्योक्तम् । **तस्मादित्यादीति** । अन्यत्रार्तभागब्राह्मणसिद्धोऽप्ययरूपो धर्मोऽन्यत्र शारीरब्राह्मणे मरणावस्थासाम्यात्तया योज्यमानोऽप्यय इवाप्यय इत्येवं भाक्तो भवतीत्यर्थः । **अत** इति । श्रुतेरबाधक-त्वात् । **तस्मादिति** । इन्द्रियोत्क्रमणसत्त्वात् । **परिष्वक्त** इति । जीवः ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥ सञ्जातेति । अप्रसिद्धेः । पार्थिवं शरीरमिति पृथ्वीमात्रप्रसिद्धेः साङ्ख्यशास्त्रे । न्याये तु वर्तते शरीरं वरुणलोक इति । अत्र तु पद्ध शास्त्राणां विषयः । **अयोग्यत्वादिति**। यो यस्य धर्मः स तत्र हूयत इति । श्रौतत्वादन्यथानुपपत्तिर्होमकारणत्वेन प्राप्ता तां निषेधन्ति स्म **अन्यथेति** । स्वाश्रयस्य मनसोऽन्यत्र सम्बन्धसत्त्वादाहुः **मनसेति** । **परीति** । स्वाश्रयद्वारा श्रद्धाया होमयोग्यत्वात्सम्बन्धान्तरं विनापीत्येवं परिहरन्ति **मनोधर्मत्वेनेति** । 'कामः सङ्कल्प' इति बृहदारण्यकात् । **विनियोजकेति** । अयमभावो विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थकत्वे-नाभेदार्थकत्वेन वापि बोध्यः । **पृथक्कृत्येति** । पूर्वपक्षे पृथक्कृत्य । विवक्षितग्रहचमसाद्यरुणिमार्थं च । **ग्रहेति** । ग्रह उलूखलाकारस्तस्माद्ध्रस्वतरः । चमसः पानपात्रं । दण्डविशिष्टो दीर्घचतुष्कोणः । आदिना षोडशी । प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयान्वयमाह **अरुणेति** । ततो 'दध्ना जुहोती'ति-वद्गुणविधिरयमित्याह **तथाचेति** । तथाचाग्निहोत्रस्य 'अग्निहोत्रं जुहोती'त्यनेन प्राप्तत्वाद्दध्नेति दधिगुण-

तर्हि कथं प्रश्नोपसंहारौ। परोक्षवादाद्भविष्यति। चमसवत्। 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुतेः शुद्धिहेतुत्वसाम्यात् । 'चन्द्रमा मनसो जात' इति श्रुतिश्चैवंपरा भविष्यति। तस्मात् प्रथमाहुतावपामश्रवणान्न ताभिः सम्परिष्वक्तो गच्छतीति चेत् । न। ता एव आप एव श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । हि युक्तोऽयमर्थः। यथा

भाष्यप्रकाशः।

गोविशेषणं सत् सुखेन क्रयेऽन्वेष्यतीति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु। अरुणाशब्दः स्त्रीलिङ्गतया गुणिवचनः । तथा सत्यरुणगुणः स्वयोगेन द्रव्यं व्यवच्छिन्दन् द्रव्यद्वारा सुखेन क्रये करणभावं प्राप्स्यतीति तृतीयाश्रुतेस्तद्विनियोजकत्वमपि निर्बाधम् । नच प्राधान्यहानिः । इतरव्यावर्तकत्वेन तस्यैव साधनतायां मुख्यत्वात् । एवं सति वाक्यभेदोऽपि न भविष्यति । नच यथा पिङ्गाक्ष्यादिपदे समासवृत्त्या तादृशधर्मविशिष्टगोद्रव्यबोधकत्वम्, तथारुणापदे द्रव्यबोधकककुदादिमत्त्वयात्मकवृत्त्यन्तरस्याभावात् स्त्रीत्वमात्रबोधकस्य टापश्च विवक्षितगोद्रव्यपरतानन्तरभावित्वात् पूर्वं तत्परत्वाङ्गीकारे लक्षणापत्तिरिति वाच्यम् । तृतीयया बोधिते गुणस्य करणत्वे तदन्यथानुपपत्त्या द्रव्यस्य द्वारत्वं कल्प्यते । अतो घटे निश्छिद्रत्ववदर्थबलादेव तस्य द्रव्यावच्छेदकत्वसिद्धेर्लक्षणाया अत्राभावात् । तस्मात् द्रव्यावच्छेदकत्वेनारुणिम्नोऽपि करणत्वमिति । तथाच यथा तत्रारुणधर्मस्य मुख्यत्वम्, न गोः, तथात्र होमे मनसो होम्यत्वेऽपि श्रद्धाया एव मुख्यत्वम्, न मनस इत्यर्थः ।

पुनरप्याशङ्कते तर्हीत्यादि । यदि श्रद्धापदेनापो न गृह्यन्ते, तदा प्रश्न उपसंहारे च या अयुक्तिः सा विरुध्येतेति तौ केन प्रकारेण सङ्गच्छेतामित्यर्थः । समाधत्ते परोक्षेत्यादि । तथाच यथा 'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न' इत्यत्र शिरःप्रभृतिचमसादिशब्दैः परोक्षवादेन गौण्या वृत्त्योच्यते, तथात्र 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुतेः शुद्धिहेतुत्वसाम्यादाप इति पदेन श्रद्धैवोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवमप्यदस्य श्रद्धापरत्वे, 'श्रद्धां जुह्वति, तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती'ति श्रद्धापरिणामत्वेन सोमस्य कथनं विरुध्येतेत्याशङ्क्य तत्परिहरति चन्द्रमा इत्यादि । एवंपरेति । अनुकूला । तथाच श्रद्धायां मनःसहभावात् तद्धोमेन चन्द्ररूपस्य सोमस्य तत्परिणामतायां श्रुत्यन्तरानुकूल्यान्न कश्चिद्दोष इत्यर्थः । सिद्धमाह तस्मादित्यादि ।

रश्मिः।

विधिरग्निहोत्रे, तद्वद्ग्रहचमसादावरुणगुणविधिरित्यर्थः । गवेति । अरुणयेति श्रुतौ गवेति विशेष्यात् । स्त्रीलिङ्गेति । 'गुणे शुक्लादयः पुंसी'ति पुंलिङ्गं विहाय स्त्रीलिङ्गेत्यादिः । द्रव्यमिति । शुक्लादिगुणयुक्ताभ्यो गोभ्योऽरुणगुणां गाम् । तद्विनीति । द्रव्यविनियोजकत्वम् । विवक्षितेत्यादि । घृतावजाद्यदन्तस्य स्त्रीत्वे विवक्षिते टाबित्युक्तेः । लक्षणेति । अरुणगव्यभेदसम्बन्धरूपलक्षणापत्तिः । विशेष्यविशेषणयोरभेदसम्बन्धात् । द्वारत्वमिति । करणत्वस्य व्यापारनियतत्वादिति भावः । निश्छिद्रेति । पञ्चम्यन्ताद्वतिः । घटत्वमितरव्यवच्छेदकम् । निश्छिद्रत्वं सच्छिद्रघटेभ्यः । तस्येति । अरुणस्य । शुक्लादिगोभ्योऽवच्छेदकत्वसिद्धेर्गोत्वस्मरणादेवाहार्यज्ञानविषयस्त्रीत्वस्मरणालक्षणां विनापि टाप्सिद्धेः । अत्रेति । अरुणापदे । तस्मादिति । द्रव्यरूपव्यापारसत्त्वात् । द्रव्येति । शुक्लादिगोद्रव्यावच्छेदकत्वेन । करणत्वमिति । क्रये करणत्वम् । श्रद्धाया एवेति । मनोव्यवच्छेदक एवकारः । चमसवदितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथाचेति । अर्वागित्यादि । बृहदारण्यकेऽस्ति । चमसवदविशेषाधिकरणेऽर्थः स्पष्टः । श्रद्धा वा इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथात्रेति । अप्पदस्येति । अप्शब्दस्य ।

कर्मकाण्डे आपः श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते, तथा प्रकृतेपि । परं नोपचारः । उपपत्तेः । उपक्रमोपसंहारयोर्बलीयस्त्वात् । नतु मध्ये श्रुतेन श्रद्धाशब्देनोपक्रमोपसंहारावन्यथाकर्तुं युक्तौ । श्रद्धासहभावः संस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु सिद्धः । तेन मनःस्थाने आप एव वाच्याः । 'चन्द्रमा मनसो जात' इति तु भिन्ना सृष्टिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धान्तभागं व्याचक्षते आप एवेत्यादि । युक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति यथेत्यादि । **परं नोपचार** इति । वैदिके निघण्टौ श्रदिति सत्यनाम । 'श्रत् सत्यं दधाती'ति श्रद्धाशब्दस्य योगेनाप्सु प्रवृत्तिसौकर्यान्नोपचारः । तथाच 'एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा', इतिवत् 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुतेरिदमपि योगरूढम्, योगेन वा तद्वाचकम्, अत उपचाराभावाद्युक्तत्वमित्यर्थः ।

एतेन यदन्यैस्तनुत्वेन श्रद्धासारूप्यात् 'सिंहो देवदत्त' इतिवच्छ्रद्धापूर्वककर्मसमवायात् 'मञ्चाः क्रोशन्ती'त्यादौ पुरुषेषु मञ्चशब्दवत् 'आपो ह्यस्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मण' इत्यैतरेयश्रुत्या श्रद्धाजनकत्वात्, यथा अन्त्येष्टौ हुतस्य पुरुषस्य श्रद्धाभक्तिमतो लिङ्गदेहादिरूपो रस एव श्रद्धापदेनोच्यते, तथाप्सु श्रद्धाशब्दो गौण्या लक्षणया चोपपादितस्तन्निरस्तम् ।

अत्र विनिगमकं बोधयितुं हेतुं व्याकुर्वन्ति उपक्रमेत्यादि । नन्वेवं श्रद्धाशब्दस्याब्वाचकत्वे श्रद्धासहभावः परित्यक्तः स्यात्, तथा सत्यैतरेयश्रुतिविरोध इत्यत आहुः श्रद्धासहेत्यादि । तथाच पूर्वजन्मनि यजमाना इदानीं देवाश्च होतारो न श्रद्धाविरहिताः । 'यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते, नास्येष्टाय श्रद्दधत' इत्यादितैत्तिरीयश्रुतौ 'अश्रद्धया हुतं दत्त'मिति गीतास्मृतौ चाश्रद्धानिन्दया श्रद्धाया आवश्यकत्वबोधनात् । 'अस्कन्नहविर्भवति य एवं वेदे'ति श्रद्धापूर्वकत्वज्ञानफलबोधनाच्च नित्याग्निहोत्रहोमरूपसंस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु श्रद्धासहभावः प्रागेव सिद्धः । अतो नैतरेयविरोध इत्यर्थः । एवं श्रद्धापदस्याब्वाचकत्वं श्रद्धासाहित्यं च साधयित्वा पूर्वपक्षिणं प्रत्याहुः तेनेत्यादि । तेनेति । उक्तोपपत्तित्रयेण । 'चन्द्रमा' इति श्रुतेरपि तन्मते प्रातिकूल्यं दर्शयन्ति चन्द्रमा इत्यादि । श्रद्धापदप्रयोगे हेतुं गृह्णन्ति श्रद्धेत्यादि । विभजन्ते तत्रेत्यादि ।

रश्मिः ।

आप एवेत्यादीति । एवकारः श्रद्धाव्यवच्छेदकः । **यथेत्यादीति** । उच्यन्त इति । 'श्रद्धा वा आप' इत्युक्तश्रुत्या । **परं नोपचार इति** । परमित्यस्य किन्त्वित्यर्थः । **प्रवृत्तीति** । अत्र सत्यं न जलं निरुक्तोक्तम्, किन्तु 'असावात्मा नारायण' इति प्रवृत्तिसौकर्यं तस्मात् । **योगेति** । वैदिके । वेदान्ते आहुः **योगेनेति** । मीमांसाकारिकया स्पष्टम् । **तनुत्वेनेति** । अन्त्येष्टौ । **सिंह इति** । **क्रौर्येण** । **श्रद्धेति** । वाक्यमग्रे । समवायः सम्बन्धः । **अस्मा इति** । यजमानाय । **संनमन्ते** जनयन्ति । **अन्त्येष्टौ** पञ्चमाहुतौ । **लिङ्गेति** । लिङ्गे रसः पञ्चतन्मात्रासु । आदिना स्थूले पाञ्चभौतिक आपः । एवकारः श्रुत्या । **गौण्येति** । तनुत्वगुणयोगात् गौणी गुणेन युज्यत इति **गौणी** । शैषिकोऽण् । तया । **लक्षणयेति** । मञ्चा इत्यत्र संयोगसम्बन्धवज्जन्यजनकभावसम्बन्धो लक्षणा तया । लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा । शक्यसम्बन्धो लक्षणेति लक्षणालक्षणम् । **परीति** । सहभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात् । **ऐतरेयेति** । पूर्वोक्ता श्रुतिः । विशेष्यविशेषणयोरभेदसम्बन्धे जन्यजनकभावसम्बन्धः । **श्रद्दधत इति** । यः कोपि । **अस्कन्नेति** । अदुष्टहविः । **नित्याग्निहोत्रेति** । तेन नित्याग्निहोत्रिणः पञ्चाग्निविद्यायामधिकारिण इति बोध्यम् । **प्रागेवेति** । पञ्चाग्निविद्यायाः प्रागेव । एवकारः 'प्रायशः कर्मठाः पूर्वा' इति सूचनात् । **तेनेत्यादीति** । **मनःस्थान इति** । श्रद्धा मनोधर्मः, स कथं हूयत इति भाष्ये । **एवेति** । 'सर्वं सर्वमय'मिति श्रुत्या ज्ञानवादिना त्वया । **भिन्नेति** । षोढा सृष्टिषु 'कदाचित्पुनरन्यथे'त्यत्र निविष्टा । **उक्तेति** ।

श्रद्धाप्रयोगस्तु कामनाकृतव्यावृत्त्यर्थः । तत्र फल एव श्रद्धा, न कर्मणि । 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति श्रद्धाया आश्रयस्य विषयभावजनकत्वात् कर्तुः कर्मभावाय श्रद्धाप्रयोगः । ततः संस्कृता आपो यजमानरूपा हूयमाना भवन्तीति सिद्धं भवति । तस्मात् प्रथमेऽप्यपामस्ति श्रवणम् ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

स्थितमेतज्जीवः सम्परिष्वक्तो रंहतीति । तत्र विचार्यते । सर्वे जीवाः सम्परिष्वक्ता गच्छन्ति, आहोस्विज्ज्ञानोपयोगिन इति विमर्शः । तत्र पञ्चाहुतिब्राह्मणे नाधिकारिणः श्रुताः । वेदे हि श्रुतानुसारिकल्पना । अतो विशेषस्याश्रुतत्वात् सर्वेषामेव पञ्चाहुतिप्रकार इति चेत् । न । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । साधारणपक्षं दूषयति । कुतः । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । इष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते श्रद्धा-

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रेति । सकामे यष्टरि । फल एव श्रद्धा आदर उपादेयबुद्धिविशेष इति यावत्, न कर्मणि । तथाच श्रद्धाया अयं स्वभावो यत् स्वाश्रयं स्वविषयं करोतीति गीतावाक्यादवधार्यते । अतो निष्कामस्य कर्मण्येव श्रद्धेति तादृशकर्तुः कर्मात्मकत्वं बोधयितुं श्रद्धाप्रयोग इत्यर्थः । एवमुपपादनेन सिद्धमाहुः तत इत्यादि । सूत्रात् सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः॥६॥ अस्या आहुतेः फलं विचारयितुं किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः स्थितमित्यादि । स्थितमिति । निर्धारितम् । ननु निर्णीते संशयस्योच्छिन्नत्वात् को विचारांश इत्यत आहुः सर्वे इत्यादि । संशयबीजं तु विशेषाश्रवणम् । उपकारार्थं देवानां प्रवृत्तिश्च । पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति तत्रेत्यादि । नाधिकारिणः श्रुता इति । न श्रुता इत्यन्वयः । सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति इष्टादिकारिण इत्यादि । श्रद्धापदेन देवकर्तृत्वेन चेति । 'यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते, नास्येष्टाय श्रद्दधत' इत्यश्रद्धालुनिन्दया 'उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टा यः श्रद्दधते' इति श्रद्धालुस्तुत्या च श्रद्धावत एव यज्ञः फलमुख इति पूर्वकाण्डे लभ्यते । अत्र

रश्मिः ।

सौत्राणां 'ता एवोपपत्ति'रितिशब्दानां व्याख्यानभूतेन । प्रातिकूल्यमिति । चन्द्रमसोऽब्जातत्वेन मनोजातत्वबोधकश्रुतिविरोधरूपप्रातिकूल्यम् । दर्शयन्तीति । स्वमतोक्त्यैव दर्शयन्ति स्म श्रद्धेत्यादीति । कामनया कृतो होमस्तद्व्यावृत्त्यर्थ इति भाष्यार्थः । विभजन्त इति । सकामनिष्कामत्वेनोभयं यष्टारं विभजन्ते तत्रेत्यादीति । एवकारव्यवच्छेद्यमाहुः न कर्मणीति । अग्रिमभाष्यस्य पिण्डितार्थमाहुः तथा चेति । स्वाश्रयं यजमानम् । स्वं श्रद्धा तद्विषयं कर्म तत्करोतीति 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति गीतावाक्यादवधार्यत इत्यर्थः । तथा च भाष्ये आश्रयस्य जीवस्य । विषयः कर्म । तद्भावजनकत्वात् । तस्मादित्यादीति । प्रथम इति । उपक्रमे ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ अत्रादिना पूर्तम् । 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्त इत्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ती'ति श्रुतेः । परीति । भगवान् व्यासः । विशेषेति । अधिकारिविशेषाश्रवणम् । अत्र संशयादिकं सौत्रम्, न त्वधिकरणत्वसमर्पकम् । विषयवाक्यपदाभावात् । एवेति । अश्रद्धावद्व्यवच्छेदकोयम् । फलमुख इति । फलोपायः । 'मुखं निःसरणे

पदेन देवकर्तृत्वेन च। सोमभावसाम्याच। इष्टादिकारिणां धूममार्गव्युत्पादने सोमभाव उक्तः। अत्रापि प्रथमाहुतिफलं सोमभाव उच्यते। अतः श्रुतिसाम्यादपि इष्टादिकारिणो रंहन्तीति सिद्धम्॥ ६॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति॥ ७॥

किञ्चित् दूषणं परिहरति। ननु यदि श्रुतिसाम्येन सोमभावादिष्टादिकारिणो रंहन्तीत्युच्यते, तदा सोमभावे तेषामनिष्टं श्रूयते, 'तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ती'ति, समानश्रुतौ च 'आप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाँस्तत्र भक्षयन्ती'ति चन्द्रदृष्टान्तेन ते च भक्ष्यन्ते, ततश्च देवाः स्वान्नं पर्जन्येऽग्नौ कथं जुहुवुः, अतः

भाष्यप्रकाशः।

च श्रद्धापदेनोक्तरीत्या निष्कामकर्तारो लभ्यन्ते। देवानां च प्रत्युपकारस्तेषामेवावश्यक इति होमं प्रति देवानां कर्तृत्वेन च त एव प्रतीयन्ते। सोमभावसाम्याचेति तृतीयं हेतुं गृहीत्वा विभजन्ते इष्टादिकारिणामित्यादि। धूममार्गे 'आकाशाचन्द्रमसमेष सोमो राजे'ति 'तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती'ति चोच्यते। अतः श्रुतिसाम्यात् पूर्वोक्तेष्टादिकारिण एव रंहन्ति, न सर्व इति सिद्धमित्यर्थः॥ ६॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति॥ ७॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि। किं तदित्याकाङ्क्षायामाशङ्कामुखेन व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादि। तदिति। सोमात्मकं द्रव्यम्।

रश्मिः।

वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपी'ति विश्वात्। उक्तेति। तत्र फल एवेत्यादिभाष्योक्तरीत्या। तेषामिति। इष्टादिकारिणामेव। 'देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयन्त्वि'तिवाक्यादेवकारः। त एवेति। इष्टादिकारिणः। 'यो वै श्रद्धामनारभ्ये'त्याद्युक्तश्रुत्यैवकारः। तृतीयमिति। उपपत्तेश्चेत्यनुवर्तत इति। विभजन्त इति। प्रासङ्गिकत्वं सूचयन्तो व्याख्यान्तीत्यर्थः। एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमित्याशयेनाहुः धूमेति। छान्दोग्येऽस्ति। अभिप्राप्नुवन्तीति पूर्वेणान्वयः। एवेति। सर्वव्यवच्छेदकः॥ ६॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति॥७॥ आशङ्केति। मुखं प्रारम्भः। 'मुखनिःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपी'ति विश्वः। नन्वित्यादीति। समानेति। बृहदारण्यके छान्दोग्यसमानश्रुतौ। एनानिति। धूममार्गेण सम्भूतान् कर्मिणः। तत्रेति। सोमलोके। भक्षयन्तीति। अयमर्थः। 'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमꣳराजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति'। अत्र ते कर्मिणः चन्द्रं प्राप्यान्नं जलं भवन्ति। चन्द्रस्याप्पुष्पत्वात्। अन्नस्य जलवाचकत्वात्। तान् कर्मिणः। तत्र चन्द्रलोके। देवाः कर्मठाः। यथा सोमꣳराजानमिति। च(न्द्र)मसं सोमवल्लीरसम्। 'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजे'ति वाक्यात्। अस्मानाप्यायस्व आप्यायनं कुरुष्वेति प्रार्थयन्ति। अपक्षीयस्व कर्मान्तःपातित्वात्कर्मरूपस्त्वमपक्षीयस्व। कर्मणामाप्यायनापक्षयजनकत्वात्। एवमाप्यायाप्याय पुनःपुनराप्यायनं कृत्वा भक्षयन्ति यथायं दृष्टान्तः, एवं तानन्नभूतान् जलभूतान् तत्र चन्द्रलोके भक्षयन्ति। छान्दोग्ये 'षोडशकलः पुरुष' इत्युक्तेः। तत्रा'प्याप्यायस्वापक्षीयस्वे'ति वर्तते। तत्र द्रष्टव्यम्। यद्वा। भक्षणं भाष्यीयं 'प्रथमां पिबते वह्नि'रित्यादि वक्ष्यमाणम्। चन्द्रेति। सोमवल्लीरसदृष्टान्त उक्तोऽन्यैः, अत्र तु चन्द्रदृष्टान्त उच्यते। तेन षोडशकलः पुरुषः महाचम(स)स्य मतेन तैत्तिरीयोक्ततुरीयचन्द्रांशः। तेन दृष्टान्तेन ते कर्मिणश्च भक्ष्यन्त इत्यर्थः। ततः इत्यादि। स्वात्मत्वात्। स्वान्नं आत्मरूपान्नम्। कथमिति।

पश्चाहुत्यभाव इत्याशङ्क्य, परिहरति वाशब्दः। तेषां सोमभावो गौणः। भक्षणं च। प्रकृतेप्यङ्गारत्वाच्चन्द्रमसः कथमाहुतिफलं भवेत्। सोमभावस्य भाक्तत्वमग्रे निरूपयिष्यामः। इदानीं भक्षणस्य गौणत्वं निरूपयति। अन्नभावे हि मुख्यं भक्षणं भवति। तदन्यस्यान्नभावो नोपपद्यते। ब्रह्मज्ञाने तु भवति। 'स सर्वं भवति। तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'ति। प्रकृते तु तन्न। अनात्मवित्त्वात्। तथा सति मोक्ष एव भवेत्। अतो

भाष्यप्रकाशः।

परिहारं व्याकुर्वन्ति तेषामित्यादि। गौणत्वे हेतुमाहुः प्रकृतेपीत्यादि। तथाच चन्द्रमसः स गौणश्चेत्, एतेषां सुतरां गौण इत्यर्थः। ननु सोमभावस्य गौणत्वं नात्र विवक्षितम्, सूत्रे भाक्तपदस्य नपुंसकत्वादेकवचनत्वाच्चेत्यत आहुः सोमभावस्येत्यादि। अग्र इति। तथाच न सूत्रविरोध इत्यर्थः। गौणत्वमुपपादयन्ति अन्नभाव इत्यादि। अन्यस्येति। ज्ञानिव्यतिरिक्तस्य। अन्नभावानुपपत्तिं विभजन्ते ब्रह्मज्ञाने त्वित्यादि। तुरुपपत्तिशङ्कानिरासे, द्वितीयस्तुर्हेतौ। तथाच ज्ञानेन ब्रह्मभावे सर्वरूपता श्राव्यत इत्यन्नभावो ज्ञानिनो मुख्यः स्यात्। अज्ञानिनि तु तन्नोपपद्यते। तत्र हेतुः अनात्मवित्त्वादिति। यदि हि तेषामन्नभावो मुख्यः स्यात्, वामदेवादिवदात्मवित्त्वे सति मोक्ष एव स्यात्। सर्वभावस्य तल्लिङ्गत्वात्। अतोऽन्नभावस्यामुख्यत्वेऽन्नभावस्यापि देहात्मभाववद्गौणत्वात् तद्भक्षणमपि गौणम्। अन्नस्यैव भक्ष्यत्वेन तेषां भक्ष्यस्याभावादिति। उपष्टम्भकं

रश्मिः।

आत्महानेरपुरुषार्थत्वादात्मत्वभिन्नेन केन प्रकारेणेति प्रश्नः। अत इति। आत्महानेरपुरुषार्थत्वेन सोमस्याहोम्यत्वात्। वाशब्द इति। अवधारणार्थकत्वादिति भावः। 'वाऽन्वाचये समाहारेप्यन्यान्यर्थे समुच्चये। पक्षान्तरे ग्रहे पादपूरणेऽप्यवधारण' इति विश्वात्। गौणत्व इति। तेषां कर्मिणां सोमभावस्य गौणत्वे। प्रकृतेपीत्यादीति। प्रकृते प्रथमाहुतौ। 'चन्द्रमा अङ्गारा' इति श्रुतेः। भवेदिति। सोमो राजा भवेत्। स इति। सोमभावः। गौण इति। श्रुत्युक्तत्वान्मुख्यत्वाभावेपि गौणस्तु वक्तव्य इति भावः। एतेषामिति। कर्मिणाम्। कर्मिणां जीवानां सत्यादिरूपत्वेन सोमस्याग्रूपस्य भावो गौणः। ऐक्यासंभवात्। भक्षणं च गौणम्। न जीवानां भक्षणं संभवति भोक्तृत्वात्। कर्मणि षष्ठी। प्रकृते नह्यङ्गाराः फलं भवन्तीति सोमभावो गौणोङ्गाराणाम्। एतेषां हुतानां कर्मिणां जीवानां सत्यादिरूपत्वेन सोमभावोऽभावः सुतरां गौणः। अत्रेति। सूत्रे। भाक्तमिति। सोमभावो भाक्त एकं चेत्यनन्वयात्। एकस्य वचनं सुपंस्यादित्येकवचनं तस्मात्। कपो वैकल्पिकत्वम्। ज्ञानीति। जीवस्य सत्यादिरूपस्यान्यभावोऽभावः मुख्यसोमभावो नोपपद्यते। अन्नेति। 'पृथिवी वा अन्नम्, आपो वा अन्नं' 'अद्यतेऽत्ति च भूतानी'त्येवंपरोऽन्नशब्दः। ब्रह्मज्ञाने तु अनुपपत्तिनिरासो भवतीति भाष्यार्थमाहुः तुरिति। उपपत्तिशङ्का उपपत्त्यन्यथाज्ञानमनुपपत्तित्वेन ज्ञानम्। अन्यस्यान्यभावेऽनुपपत्तिरुक्ता तस्या निरास इत्यर्थः। प्रकृते। अज्ञानिनि तुर्हेतुः। तत् ब्रह्मज्ञानं न भवतीति प्रकृते तु तन्नेति भाष्यार्थं इत्याशयेनाहुः द्वितीय इत्यादि। तु तदिति। हेतुः स ब्रह्मभावः। तदित्यव्ययम्। तथासतीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदि हीत्यादि। एवेति। सोमभावव्यवच्छेदकः एवेति। सर्वेति। सर्वभावः 'स सर्वं भवती'त्यादिभाष्योक्तश्रुत्युक्तस्तस्य। देहात्मेति। देहः सुखीत्यादौ सुखमात्मधर्मः। परं तिरोहितम्, चित्प्रधानत्वात्। गौणत्वादिति। 'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्। अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नाद' इत्यत्र। अन्नस्यैवेति। एवकारः कर्मिणां

१. अन्नभाव इति प्रकाशपाठः, अन्नभाव इति रश्मिपाठ इति प्रतिभाति।

भक्षणमपि गौणम् । तथाहि । श्रुतिरेव गौणभावं शब्दस्य बोधयति । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्त' इत्यत्र यथा पशुशब्दः, एवमत्रापि भक्षणं सहक्रीडनं सेवकभावः । चन्द्रतुल्यापदेशाय तथा वचनम् । तथा सति तेषाममरत्वेन तथा श्रुतिः । चन्द्रस्य भक्षणं तु क्षयादनुमीयते श्रुत्या, 'प्रथमां पिबते वह्नि'रित्यादि-

भाष्यप्रकाशः ।

व्याकुर्वन्ति तथाहीत्यादि । श्रुतिरिति । 'यावत्सम्पातमुषित्वे'त्यादिश्रुतिः[1] । पशुशब्द इति । पशुतुल्यत्वबोधको गौण इति शेषः । एवमत्रापीत्यादि । यथा 'स्त्रियं भुङ्क्ते' इत्यत्राभ्यवहारो भोग एव, न तु चर्वणादिकम्, तथात्रापि भक्षणं क्रीडनादिकमित्यर्थः । नन्वेवमुपचारस्य किं प्रयोजनम्, न हि प्रयोजनं विना उपचारोपि युक्त इत्याशङ्कायां तत्प्रयोजनमाहुः चन्द्रेत्यादि । तथाच यथा चन्द्रः क्षीयते वर्धते च, तथैतेपि पुनः पुनरावर्तमाना अमरतां चाप्नुवन्तीत्येतदर्थं तद्वचनमित्यर्थः । ननु 'आप्यायस्वे'त्युक्तश्रुत्या चन्द्रस्यापि भक्षणं चेत्, कथमेतेषां गौणमित्यत आहुः चन्द्रस्येत्यादि । श्रुतिस्तु सोमोत्पत्तिनामकपरिशिष्टस्था । तथाच चन्द्रस्य भक्षणं तु श्रुत्यनुमानाभ्यां सिद्धत्वान्न गौणमिति निर्धार्यते । एतेषां तु न चन्द्रस्येव वरो येन पुनरेधेरन् । ततश्च

रश्मिः ।

व्यवच्छेदकः । तेषामिति । कर्मिणाम् । उपष्टम्भकमिति । 'तथा हि दर्शयती'ति सौत्रम् । यावदिति । भक्षयन्तीत्यस्यात्राव्यवहितोत्तरेयं श्रुतिः । 'तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त' इति । अर्थस्तु संपतन्त्यमुं लोकमनेनेति संपातः कर्मसमूहः । स यावानिति यावत्संपातम् । अव्ययीभावः । यावत्कर्मसमूहः तस्मिन् चन्द्रमण्डले उषित्वा । 'उप दाहे' । 'करेप्यग्निर्जलेप्यग्नि'रिति मनुस्मृतेः जले दाहः । अथ कर्मक्षयानन्तरमन्येन कर्मणा एतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं पुनर्निवर्तन्त इति । वक्ष्यमाणं 'जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयᳪस्थान'मिति श्रुत्या । भाष्ये । शब्दस्येति । सोमभावशब्दस्य । भक्षयन्तीत्यस्य च । दर्शयतीत्यस्यार्थो बोधयतीति । मुख्यत्वे एनयोर्यावदित्यादि नोपपद्यते । पुरुषविधब्राह्मणश्रुतिमाहुः अथ य इति । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवᳪस देवाना'मिति । प्रकृते । पश्विति । अभेदाज्ञानवत्त्वगुणयोगाद्गौणी तया गृह्यत इति वैपिकोऽण् । अभ्यवहार इति । 'भुज पालनाभ्यवहारयो'रिति धातुपाठात् । भोग एवेति । सुखदुःखसाक्षात्कारो भोगः । एवकारव्यवच्छेद्यमाहुः न त्विति । क्रीडनेति । आदिना सेवकत्वम् । तथाच यथा उपासकः पशुः अज्ञानवत्त्वगुणयोगात्तथा जीवस्य भक्षणमित्यत्र भोक्तुर्भक्ष्यत्वाभावेन भक्षणमिव भक्षणं भोगः सहक्रीडनं सेवकभावः, नतु चर्वणादिकमित्यर्थः । तथाच भोज्यत्वमात्रगुणयोगात् 'तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ती'त्यत्र जीवेऽन्नपदं गौणमित्यर्थः । बृहदारण्यकटीकायामप्येवम् । तत्प्रेति । उपचारप्रयोजनम् । भाष्ये । चन्द्रेत्यादौ । चन्द्रतुल्यं अपदेशो लक्ष्यम् । 'अपदेशः स्मृतो लक्ष्य'मिति विश्वात् । तस्मै प्रयोजनाय । तथा वचनं उपचारत्वेन भक्षणवचनम् । तथा सति उपचारत्वेन भक्षणवचने सति । तेषां कर्मिणाममरत्वेन गुणेन चान्द्रेण । तथाश्रुतिरुपचारश्रुतिरित्यर्थ इत्याशयेन पिण्डितार्थमाहुः तथाच यथेत्यादि । एतदर्थमिति । अमरत्वेन चन्द्रतुल्यापदेशार्थम् । तद्वचनमुपचारवचनम् । श्रुत्यनुमानाभ्यामिति । अनुमानं च श्रुतिश्च श्रुत्यनुमाने । 'अल्पाच्तरं पूर्वम्' 'अभ्यर्हितं चे'ति सूत्राभ्यां पूर्वनिपातः । श्रुत्येतिभाष्याच्छ्रुतिशब्दः । ताभ्याम् । अनुमानं तु अपक्षीयमाणचन्द्रः भक्षणवान् । क्षयात् । यन्नैवं तन्नैवम् । आपूर्यमाणचन्द्रवत् । एतेषामिति । कर्मिणाम् । चन्द्रस्येवेति । षष्ठस्कन्धे षष्ठाध्याये 'कृत्तिकादीनि नक्षत्राणीन्दोः पत्न्यस्तु भारत । दक्षशापा-

१. श्रुतिरितिपाठः ।

रूपया । देवानामभक्षणं भगवदवयवानामेव । अशनानशने तस्याविरुद्धे । आधिभौतिकानां देवानामशनमेव । तस्मात् भक्षणस्य गौणत्वात् सोमभावे न काचिचिन्ता ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे प्रथमं रंहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तन्नाशे यः श्रुत्यन्तरे भोगसद्भावः प्रतिपाद्यते, स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तत इति । आनन्दमीमांसायां च 'ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः, स एकः कर्मदेवानामानन्दः, ये कर्मणा देवानपियन्ती'ति विरुध्येत ।

एतेनैव भिक्षूक्तमप्यपास्तम् ।

अतस्तेषां तद्गौणमेवेत्यर्थः । ननु 'न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ती'ति श्रुत्यन्तरे देवानामशनं निवारितम्, अतः पानश्रुतिरपि गौणीत्वेवादरणीया, तथा सत्येषां भक्षणमपि गौणं सेत्स्यतीति वृथायं प्रयास इत्याशङ्कायामाहुः देवानामित्यादि । देवताविग्रहाधिकरणे देवतायाः शरीरसिद्ध्या यज्ञादिहविर्भोक्तृत्वे सिद्धेऽशनं सिद्धमेवेत्यनशनश्रुतिर्भगवदवयवपरैव भवितुं युक्ता । यथा 'न ह वै देवान् पापं गच्छती'ति श्रुतिः । अन्यथा 'तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्ण'दित्यादेर्विरोधापत्तेः । अतो देवभेदेन व्यवस्थैव श्रुत्योर्युक्ता । नच 'ऋतं पिबन्तौ' 'अनश्नन्नन्य' इतिवत् देवेषु श्रुतिद्वयाविरोधः सम्भवति । जीवत्वात् । तस्य ब्रह्मणस्तु विरुद्धधर्माश्रयत्वादशनानशने अविरुद्धे । अत आधिभौतिकानां कर्मसचिवानामशनमेवोचितमिति गौण्यभावान्न प्रयासो व्यर्थ इत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । यस्माच्चन्द्रस्यैव मुख्यं भक्षणम्, नैतेषाम्, अत एषां सोमभावे बाधकाभावान्न कोपि दोष इत्यर्थः ।

अनेनापि सूत्रेणैतस्य विचारस्य केवलवैराग्यार्थता वारिता । अन्यथा व्याघ्रादिकृतभक्षणसेवास्यापि सुतरां वैराग्यजनकतया तद्गौणीत्वप्रतिपादनव्यर्थत्वप्रसङ्गादिति । तस्मादस्योभयार्थतैवेति निश्चयः ॥ ७ ॥ इति प्रथमं रंहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

रश्मिः ।

त्सोऽनपत्यस्तासु यक्ष्मग्रहार्दितः । पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षयेर्दिता' इति वाक्यात् । क्षयेर्दिता इत्यपि पाठः । तन्नाशे इति । कर्मिनाशे । श्रुत्यन्तर इति । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यस्या अग्रे सोमभावश्रुतेरन्यश्रुतौ । 'स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवती'त्यस्याम् । विरुध्येतेति । नच मोक्षाभावोक्तेः कर्मिभिरेव न विरोध इति वाच्यम् । भिक्षूक्तमिति । तेन भगवद्भिक्षुमते कर्मिणां चन्द्रवद्भक्षणं मुख्यमित्युक्तम् । अपास्तमिति । कर्मिणां गौणभक्षणोक्त्यापास्तम् । तेषामिति । कर्मिणां तद्भक्षणं गौणम् । एवेति । उक्तरीत्या जागरूकत्वादेवकारः । ननु नेति । श्रुतिश्छान्दोग्ये स्पष्टार्था । पानेति । 'ऋतं पिबन्ता'विति । अयमिति । गौणत्वसाधनेन प्रत्यक्षविषयः । यज्ञादीति । आदिना प्रभुप्रसादान्नम् । 'अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषी'ति श्रुतेः । अद्धि इत् इन्द्र प्रस्थिता इमा स सोडा हवींषि । एवकार इन्द्रयागस्तुतेः । इत्यादेरिति । पापगमनबोधकवाक्यस्य पाठस्य । अशनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चेति । आधीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत आधीति । एवेति । 'अद्धीदिन्द्रे'तिश्रुतेरेवकारः । नेति । व्यवस्थायाः पूर्वरीत्याऽसिद्ध्या नेत्यादिः । चन्द्रस्यैवेति । एवकारः कर्मिव्यवच्छेदकः । एतेषामिति । कर्मिणाम् । एषामिति । कर्मिणाम् । उभयेति । ज्ञानवैराग्योभयार्थता । एवकारस्तु उपक्रमस्यासञ्जातविरोधत्वेन ज्ञानार्थतोपसंहारेण 'तस्माज्जुगुप्सेते'त्यनेन वैराग्यार्थतेति ॥ ७ ॥ इति प्रथमं रंहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८॥ (३.१.२.)

प्रथमाहुतिः सफला विचारिता। द्वितीयां विचारयितुमधिकरणारम्भः। सोमस्य पर्जन्यहोमे वृष्टित्वमिति। सोमाद्वृष्टिभावे रूपरसादीनां हीनतया प्रतीयमानत्वात् यागस्यावान्तरफलं तत्र भुङ्क्ते इति निश्चितम्।

तत्र संशयः। किं सर्वमेवावान्तरफलं तत्र भुङ्क्ते, आहोस्विदनुशयवान् वृष्टिर्भवतीति।

सद्वासनयाग्रिमजन्मनि सदाचारयुक्त एव स्यादिति। 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदा' इति बाधोपलब्धेः। अतो विचार उचितः।

तत्रावान्तरफलस्यावशेषे अवान्तरफलत्वबाधाज्ज्ञानौपयिकशरीरभावादेव सदाचारसिद्धेः प्रयोजनाभावाच्च निरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्येवं प्राप्ते, उच्यते।

भाष्यप्रकाशः।

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः **प्रथमे**त्यादि। ननु द्वितीयस्यां किं विचारणीयम्, येनायं संरम्भ इत्यत आहुः **सोमस्ये**त्यादि। **सोमा**दिति। सोमभावानन्तरम्। **निश्चित**मिति। 'सोमं राजानं जुह्वति, तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवती'ति सोमाद्धीनभावबोधिकया आहुतिफलश्रुत्यैव निश्चितम्। **तत्र संशय** इति। तत्र भोगे संशयः। **अनुशयवा**निति। अनुपश्चाच्छेते, कर्मफलभोगानन्तरं तिष्ठति यः शेषः, सोऽनुशयस्तद्वान्। नन्वेतद्विचारस्य किं प्रयोजनम्, यथाकथञ्चिदस्त्वित्यत आहुः **सद्वासने**त्यादि। तथाच सर्वस्य स्वभावाधीनतयोभयविधं कर्म संभवति, तत्र निरनुशयत्वे, पूर्वकृतदुष्कर्मभोगस्यानुक्तत्वात् तदनुवृत्त्या कपूययोनित्वमापद्येतेति तद्विचार उचित इत्यर्थः।

एवं विचारावश्यकत्वं समर्थयित्वा पूर्वपक्षमाहुः **तत्रे**त्यादि।

रश्मिः।

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८॥ सोमभावेति। श्रद्धायाः सोमभावादनन्तरमितिशेषः। **सोमा**दितिभाष्ये भावप्रधानः। भाष्ये श्रद्धारूपस्य जीवस्य सोमं प्राप्य वृष्टिभावे इत्यप्यर्थः। रूपरसादीनामपाकजानां हीनतया वृष्टेः सोमाद्धीनत्वं प्रत्यक्षसिद्धं यागस्य मुख्यं फलम्। स्वर्गोऽवान्तरं फलम्। तत्रेति वृष्टिभावे। भुङ्क्ते। रूपरसादीनामित्यत्रादिशब्देन शब्दगन्धस्पर्शाः। **प्रकृते**। **आहुती**ति। एवकारोऽन्यस्य शब्दस्य व्यवच्छेदकः। **भाष्ये**। **सर्वमेवे**ति। सामान्ये नपुंसकम्। एवकारो विशेषव्यवच्छेदकः। **तत्रे**ति। वृष्टिभावे। **प्रकृते**। **अन्वि**ति। 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयो'रिति विश्वादनुबन्धेऽनुशयशब्द इति भावः। यः प्रारब्धसञ्चितक्रियमाणेषु कर्मसु यत्किञ्चित्कर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीशेषः। **एतद्धी**ति। अनुशयरूपकर्मणो विचारस्य। **यथे**ति। अनुशयवत्त्वेनाननुशयवत्त्वेन वा। **अत आहु**रिति। अतो द्वितीयकोटौ हेतुमाहुरित्यर्थः। **स्वभावे**ति। गीतापञ्चमाध्याये 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः। न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति वाक्यात्। **उभये**ति। कपूयरमणीयोभयविधम्। **निरनुशयत्व** इति। निष्क्रान्तमनुशयपदान्निरनुशयं सूत्रं तत्त्वे। **तद्विचार**

कृतात्यये अनुशयवान् । कृतस्य सोमभावस्यात्यये नाशे सति अनुशयवान् अवान्तरफलसाधकलेशसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोति । कुतः । **दृष्टस्मृतिभ्याम् ।** दृष्टं तावत् भोगसाधकमूलद्रव्यनाशेपि भोगसाधकतादृशदेहवस्त्रादिसहित

भाष्यप्रकाशः ।

अयमर्थः । आहुतिभिर्द्युलोके नीतानां द्युलोकाग्नौ देवकृतहोमोत्तरं सोमभावः । ततः पर्जन्याग्नौ हुतानां तेषां वृष्टिभावः । स हि न तत्कालमेव, किन्तु कृतकर्मभोगान्ते इति चन्द्रमण्डलमारूढानां धूममार्गिणामवस्थाबोधिकया 'आकाशाचन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति, तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशाद्वायु'मित्यादिकया श्रुत्यावसीयते । सम्यक् पतत्युत्पतत्यस्माल्लोकात् स्वर्गलोकमिति व्युत्पत्त्या सम्पातपदेन कर्मबोधनात् । एवं सति सकामानां धूममार्गिणां सुकृतभोगोत्तरं यथा आवृत्तिः, तथैतेषां भोगोत्तरमेव वृष्टिभाव इति न्यायसाम्यात् सिध्यति । स च भोगः सकामानां मुख्यं फलम्, निष्कामानामवान्तरफलम् । उभयथापि फलत्वस्याप्रच्यवात् सर्वस्य भोगः प्राप्नोति, न त्ववान्तरफलत्वे सशेषत्वम् । यदि तस्मिन् शेषोऽङ्गीक्रियते, तदा तत्र अभुक्तेऽवान्तरफलस्यावशेषे 'यावत्सम्पात'श्रुत्यनुरोधेनावान्तरफलत्वबाधः । नचानुशयाभावे सद्वासनाशून्यतायामग्रिमजन्मनि सदाचाराभावप्रसङ्गादवशेषस्यावश्यकत्वं शङ्क्यम् । उक्तरूपेण देवकृतोद्यमेन ज्ञानौपयिकशरीरभावादेव घटे छिद्राहित्यवत् सदाचारसिद्धेर्न तस्य किञ्चित्प्रयोजनम् । अत उक्तहेतुद्वयाभिरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति ।

सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति कृतेत्यादि । कृतपदेनात्र सोमभाव एवोच्यते । प्रकृतप्रश्नप्रतिवचने

रश्मिः ।

इति । अनुशयविचारः । **आहुतिभिरिति** । आहुतिभिः करणैः अग्निभिः कर्तृभिः नीतानां जीवानाम् । 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ती'ति श्रुतेः । एवकारेणाहुतिव्यवच्छेदात् । **तत्कालमेवेति**। तस्मिन् होमकाले । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एवस्तु होमकालान्यकालव्यवच्छेदकः । **कर्मेति** । अग्रे एवः श्रुतित्वात् । **यथेतमिति** । यथा इतं आकाशाद्वायुं निवर्तन्त इत्यन्वयः । 'यथेतमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षती'ति पाठः । अनेन इत्यादिकयेत्यत्रादिपदार्थोऽप्युक्तः । **अवान्तरेति** । 'नाऽभुक्तं क्षीयते कर्मे'त्यवान्तरफलम् । कर्मणः प्रतिबन्धकत्वात्सायुज्ये । **सर्वस्येति** । सकामनिष्कामरूपस्य । **न त्ववान्तरेति** । रूपरसादीनां भोगस्य । पूर्वपक्षभाष्यं व्याकुर्वन्ति स्म **यदीति** । **तस्मिन्निति** । भोगे । **शेष इति** । जीवे कर्मशेषः । **अवान्तरेति** । उत्तरफलेऽनुवृत्त्यांशतोऽवान्तरफलत्वबाधः । ज्ञानौपयिकेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **नचेत्यादिना** । संशयद्वितीयकोटिसत्त्वे पूर्वकोटिरूपपूर्वपक्षप्रतिबन्धात् शङ्का । भाष्ये द्वितीयकोटौ सद्वासनायाः सदाचारे कारणत्वमुक्तम् । तत्र निष्कामा अनुशयवन्तः । सद्वासनायाः । अम्बरीषवदित्यनुमानं फलति । एवं सत्यनुशयाभाव इत्यादिः । **अवशेषस्येति** । प्रारब्धातिरिक्तकर्मशेषस्य । तथाच न पूर्वपक्षसमर्पिका पूर्वकोटिरिति भावः । अनावश्यकत्वं वदति पूर्वपक्षी **उक्तरूपेणेत्यादि** । प्रथमसूत्र एव तत्र पूर्वजन्मनीत्यादिभाष्येण उक्तं रूपं देवाधिष्ठानसम्पादकत्वं यस्योद्यमस्य तेन । **एवेति** । अयं सदाचारवाचकपदव्यवच्छेदकः । **तस्येति** । अवशेषस्य । **अत इति** । प्रयोजनाभावात् । **उक्तेति** । भाष्योक्तसदाचारसिद्धिप्रयोजनाभावरूपहेतुद्वयात् । **एवेति** । हेतुद्वयादेव । **एवेति** । कृतकर्मव्यवच्छेदकः । **प्रकृतेति** । पञ्चाग्निविद्यायाम् । 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रवाहणस्य जैवलेः श्वेतकेतुं प्रति प्रश्नः । जैवलेः गौतमं प्रति प्रतिवचनम् ।

एव तस्मात् स्थानादपगच्छति । अन्यथा सद्य एव देहपातः स्यात् । अतो यथा लोके सानुशयः, तथात्रापि । स्मृतिश्च 'यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्यात् वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति' इति देवगाथा । अतो ज्ञानौपयिकजन्म सानुशयवत एव भवति । अन्यथा पूर्वजन्मस्मृत्यभावे विषयासक्तिः प्रसज्येत ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रथमं तस्यैव देवकृतत्वेनोक्तत्वात् । न तु कर्म । तस्य मुख्यफलावधिकत्वेनावान्तरफलभोगतस्तदत्ययाभावादत्ययपदविरोधापत्तेः । अनुशयश्चात्रावान्तरफलसाधिका या सामग्री तस्या लेशः । अतः सोमभावनाशे तथेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति दृष्टमित्यादि । अन्यथा सद्य एव देहपातः स्यादिति । उक्तरूपस्य लेशस्यापि कर्मजन्यत्वेन कर्मनाश एव तन्नाशात् 'प्रारब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिक' इतिवत् सद्य एव देहः पतेत् । तथा सति गमनं न सम्भवेत् । अतो यथा लोके सानुशयः, तथात्रापीत्यर्थः । नन्वेवं सत्यावश्यकत्वाल्लाघवाच्च कर्मशेष एवानुशयोस्तु, न तु सामग्रीशेषोपीत्यत आहुः स्मृतिरित्यादि । तथाचासां गाथायां शेषितं सिष्टं दत्तं कृतमित्यनुक्त्वा, यत् 'स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभन'मिति स्विष्टादिसम्बन्धिसमीचीनमुक्तम्, तेन कर्मजन्यो भोगसाधकसामग्रीलेश एव विवक्षित इति ज्ञायते, न कर्मशेषः, अतः स एवात्रानुशय इत्यर्थः । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । ननु 'कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति । मज्जमानस्य संसारे यावद् दुःखाद्विमुच्यत' इत्यन्या स्मृतिः कर्मरूपमप्यनुशयं दर्शयतीति नैकान्तत उक्तरूपानुशयनिश्चय इत्यत आहुः अन्यथेत्यादि । उक्तरूपस्यानुशयस्याभावे पूर्वजन्मसारकस्याभावेन पूर्वजन्मस्मृत्यभावे सति विषयासक्तिः प्रसज्येत । अतः प्रकृते उक्तरूप एवानुशयो ग्राह्य इत्यर्थः ।

रश्मिः ।

तस्य प्रश्नस्य प्रतिवचने । तस्यैवेति । सोमभावस्यैव । एवोऽन्यव्यवच्छेदकः । नत्विति । कृतशब्देन नतु कर्म ग्राह्यम् । तस्येति । प्रारब्धातिरिक्तकर्मणः सञ्चितस्य क्रियमाणस्य वा । येति । कर्मरूपा । तथेति । वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवकारः सूत्रप्रामाण्यात् । एवेति । दृष्टमित्यादीति । तादृशेति । अनुशयदर्शनवद्देहवस्त्रादिसहितः । एवेति । प्रत्यक्षात् । अन्यथाशब्दं व्याकुर्वन्ति स्म उक्तरूपस्येति । अन्यथेत्यस्य अनुशयाभाववत्त्वेनान्येन प्रकारेण देहवस्त्रादिसहित इत्यर्थं मत्वोक्तं तन्नाशादित्यन्तम् । तथा चान्यथेत्यत्र प्रकारे थाल् । पञ्चम्या अव्ययत्वाल्लुक् । एवेति । लेशलेशिनोस्तथादर्शनादेवकारः । तन्नाशात्प्रकारात् । प्रकारो देहादौ । अन्यथाशब्दं व्याख्याय सद्य एवेत्यादिभाष्यं व्याख्यान्ति स्म प्रारब्धेति । सद्य एवेति । विलम्बव्यवच्छेदकः । अतो यथेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतो यथेति । अत्रेति । पञ्चाग्निविद्यायाम् । लाघवादिति । शरीरलाघवात् शक्यतावच्छेदकलाघवाच्च । न कर्मेति । यद्येवं स्यात्तदा 'कृतस्य शोभन'मित्येव वदेत् । स एवेति । स्विष्टादिरूपभोगसाधकसामग्रीशेषः । एवकारोऽन्यभाष्यकृत्संमत्या । भाष्ये । स्मृतिमत् जन्म नारदस्येव । नोऽस्माकं देवानाम् । वर्षे अजनाभे भारतवर्षे । यत् यस्मात् । अत इति । देवाभिलषितत्वात् । एवेति । 'कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्नि'ति श्रुतेरेवेति । प्रकृते । विषयेति । विषयासक्तित्वेन । तत्कृतपूर्वजन्मीनदुःखस्मृत्यभावत्वेन कार्यकारणभावात् । एवेति । नारदभरतादौ दृष्टविषयानासक्तिभङ्गभियै-

ननु अनुशयसहकृत एव जीवो नाद्भिः परिष्वक्तो भवेत्, अत आह यथेतम् । यथागतम् । अन्यथा प्रश्ननिरूपणयोर्बाधः स्यात् । तर्हि तावदवान्तरफलसाधकसहितः स्यात्, अत आह **अनेवं च** । एवम्प्रकारयुक्तागमनं नास्ति । भोगस्य

भाष्यप्रकाशः ।

पुनः शङ्कते नन्वित्यादि ।

अयमर्थः । पूर्वजन्मसारकं यद्दृष्टं वक्तव्यं संस्कृतेन्द्रियप्रभृति, तद्देहमन्तरेण स्वकार्यासमर्थं सद्देहमाक्षेप्स्यति । तथा सति तत एव सिद्धावपां परिष्वङ्गो निःप्रयोजन इति सोमभावनाशेऽपामपि साजात्यान्नाशापत्त्या प्रक्रान्तत्याग ईदृशेनुशये स्यात् । अतोऽयमयुक्त इति पूर्वपक्ष्याशयः ।

सिद्धान्तमाहुः यथागतमित्यादि । धूममार्गे यथेतमित्युक्तम् । अत्राप्यग्रे वृष्टिभावादिरुच्यते । अतः प्रकारान्तरीयदेहाङ्गीकारे तद्विरुध्येतेत्यतो न तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ।

तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अपां भिन्नप्रकारत्वं तु भोगमात्रसाधिकाभ्यः पूर्वाभ्य इदानीन्तनानां वैराग्यसांहित्यात् संस्काराधिक्येन तत उत्कर्षाच्च बोध्यम् ।

अत्रैवं सूत्रार्थः सिध्यति । कृतात्यये दैवकृतस्य सोमभावस्य नाशे सति, अनुशयवान् तच्छेषवान् । यथेतं पूर्ववदद्भिः सम्परिष्वक्तः । अनेवं च, अपां संस्कृतत्वात् भिन्नप्रकारेण

रश्मिः ।

वकारः । **तत एवे**त्यादि । संस्कृतेन्द्रियप्रभृतिभिः । एवकारोऽपां व्यवच्छेदकः । संस्कारसिद्धौ । संस्कारार्थोऽपां परिष्वङ्गः । **साजात्या**दिति । सोमभावाचन्द्रत्वेन साजात्यात् । नचैकघटनाशेऽपरघटनाशापत्तिरिति वाच्यम् । अपेक्षाबुद्ध्यविषयसाजात्यापेक्षणात् । चन्द्रत्वेन साजात्ये वर्तत इति साजात्यान्नाशापत्तिः । घटत्वेन साजात्ये न वर्तत इति । प्रक्रान्तस्यापां पुरुषभावस्य त्यागः । **ईदृश** इति । कर्मजन्ये भोगसाधकसामग्रीलेशमात्ररूपे । **स्या**दिति । अपां सामग्र्यन्तर्गतत्वाभावात्स्यात् । **अय**मिति । उक्तानुशयः । तथाचायं भाष्यार्थः । अनुशयसहकृत एव, नतु भोगासाधकसामग्रीसहित इत्येवकारो भोगासाधकसामग्रीं व्यवच्छिनत्ति । अत आह नाद्भिर्भोगासाधकसामग्रीरूपाभिः परिष्वक्तो भवेत् । अत एतादृशपूर्वपक्षाद्भगवान्व्यास आह **यथेत**मितीति । **प्रकृते** । **धूममार्ग** इति । 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्त इत्युपासत'इत्यादिना छान्दोग्योक्ते । यथा येन प्रकारेण इतं गतं चन्द्रलोके तथा एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतं इत्यर्थः । अग्रे तमेवाध्वानमाह 'आकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वे'त्यादिना । अर्थः पूर्वमुक्तः । कर्मी आकाशं प्रतिपद्यते । **अत्रापी**ति । अर्चिरादिमार्गेपि । **वृष्टी**ति । अब्रूपत्वम् । आदिनाब्रेतआदि । अन्यथेत्यादिभाष्यार्थमाहुः **अतः प्रकारे**ति । श्रुत्युक्तत्वादप्रकारादन्यप्रकारो निष्प्रयोजनास्यागप्रकारः तत्सम्बन्धिदेहाङ्गीकारे तत् प्रश्ननिरूपणं अब्रूपदेहविषयकं विरुध्येत बाध्येत । 'यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नः । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति निरूपणम् । अधिकमाहुः सङ्गत्यर्थम् । इत्यत इत्यादि । **न तथा** कर्मजन्यभोगसाधकसप्रयोजनसामग्रीमात्रलेशत्वेन लेशो नेत्यर्थः । **शेषं स्फुट**मिति । तर्हि यथेतमित्यङ्गीकृते तावत् अपां पुरुषवचस्त्वमवधि मोक्षावान्तरफलं शरीरं तत्साधिका निःप्रयोजनसप्रयोजनसामग्री कर्मजन्या तत्सहितः स्यात् । तत्तु चन्द्रमण्डले भोगस्य जातत्वान्न सम्भवति । आगमनस्यादृशभोगजनकत्वरहितसामग्रीसहितत्वेन यथेतं तथागमनाभावादतो भगवान् व्यास आह **अनेवं** चेति । च पुनः आगमनमनेवं भिन्नो भोगरहितप्रकारस्तेन युक्तमागमनमपाम् । एवंप्रकारो भोगजन-

जातत्वात् । चकारात् वैराग्यसहितोपि । तस्मादनुशयवान् भिन्नप्रकाराद्भिः परिष्वक्तो देवकृपासहितो वृष्टिर्भवतीति ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नात्रोत्तमजन्मार्थमनुशयोऽपेक्ष्यते, चरणादेव भविष्यति, 'तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनिमापद्येरन्नित्यादिना यः पूर्वजन्मनि विहिताचारं करोति, स उत्तमं जन्म प्राप्नोति, यस्तु निषिद्धाचरणं करोति, स श्वादियोनिं प्राप्नोतीति 'साधुकारी साधुर्भवती'त्यादिश्रुत्या च प्रतिपाद्यते, प्रकृते तु तस्य रमणीयचरणस्य चरणादेव तस्य सम्यग् जन्म भविष्यति, किमनुशयसहभावेनेति चेत् । न । चरणश्रुतौ या योनिरुक्ता, सा उपलक्षणार्था, अनेन पूर्वजन्मनि समीचीनं कृतमिति ज्ञापिका, न तु तस्मिन्

भाष्यप्रकाशः ।

नीचैर्वृष्टिभावार्थं रंहति । चकारो नीचैरागमनस्य द्योतकः । तत्र हेतुः दृष्टस्मृतिभ्यामिति ॥८॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥९॥ किञ्चिदित्यादिना सूत्रमवतार्य पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । श्रुतौ 'अभ्याशो ह'ेति पदं क्षिप्रार्थकम् । यत्पदं तु क्रियाविशेषणं हेत्वर्थकं वा । तथाच यद्यप्येताभ्यां श्रुतिभ्यां यथायथमाचारतः कर्मतश्च जन्मोक्तम्, तथापि प्रकृते पञ्चाग्निप्रकरणे तु चरणादेवोक्तम्, अतोत्र तदेव ग्राह्यमित्यर्थः । परिहाराशयमाहुः नेत्यादि । चरणस्य जन्मनियामकत्वोपगमेपि न तज्जन्मीनकर्मनियामकत्वम् । उक्तरूपनिषिद्धकर्मप्रत्यक्षविरोधात् ।

रश्मिः ।

कत्वं तद्युक्तागमनमपां नास्ति । भोगस्य चन्द्रमण्डले जातत्वादागमनसमये तदभावात् । उपसंहारादाहुः चकारादिति । अपिनानेवं चेत्यस्य यथेतमित्यनेन समुच्चयः । अपिः समुच्चये । एवं शेषं स्फुटमित्यर्थः । वैराग्येति । भोगानन्तरं वैराग्यप्रसिद्धेः । 'तस्माज्जुगुप्सेते'त्युपसंहाराच्च । संस्कारेति । संस्कृतेन्द्रियसंस्कारेण द्विगुणसंस्कारेण ततो गमनादुत्कर्षात् । बोध्यमिति । अनुशयवानिति । विद्याप्रकरणेन कपूययोनिबाधाय ज्ञानौपयिकदेहसाधनाय चेदम् । देवकृपासहित इति तु देव इत्यनुवृत्तावपि पुनर्देवाः सोमं राजानं जुह्वतीति देवपदोपादानात् । तच्छेषवानिति । कर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीलेशवान् । भिन्नेति । गमनप्रकारे भोगसाधकत्वं आगमनप्रकारे वैराग्यसाहित्यम् । भोगस्य जातत्वात् । किञ्च । गमनमुच्चैः द्युलोकस्योच्चत्वात् । तद्भिन्नप्रकारेण नीचैर्नीचैस्त्वेन । अनेन यथेतमनेवं चेत्यनयोर्विरोधः परिहृतः । यथेतं तथागतं इत्युक्त्वानेवं आगमनमित्युक्तेर्विरोधः । रंहतीत्यनुवर्तते पूर्वसूत्रात् । चकारार्थो भाष्ये वाच्य उक्तोऽतस्तस्य भाष्योक्तस्य द्योत्यार्थमाहुः चकार इति ॥८॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥ इतिपदमिति । नच 'अव्ययादाप्सुप' इति विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन पदत्वाभावः 'न लुमताङ्गस्ये'ति सूत्रादिति शङ्क्यम् । पदशब्दस्य शब्दे लक्षणाङ्गीकारात् । अभेदो लक्षणा । पदशब्दयोरभेदात् । शक्तं पदं वा । क्वचिन्नैयायिकमताङ्गीकारात् । यथात्रैव सोमाद्वृष्टिभावे रूपरसादीनामिति । एताभ्यामिति । रमणीयचरणकपूयचरणाभ्यां 'साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवती'त्येताभ्याम् । जन्मेति । कपूयरमणीयजन्मोक्तम् । चरणादेवेति । एवकारः साधुकारीतिश्रुतिव्यवच्छेदकः । अनुशयव्यवच्छेदको वा । तदेवेति । चरणम् । एवकारोऽनुशयसहभावव्यवच्छेदकः । अन्यथेत्यादि विवृण्वन्ति स्म चरणस्य जन्मेत्यादि । अयमन्यथाशब्दार्थः । अपिर्गर्हायाम् । उक्तेति । भाष्योक्तश्रुत्युक्तकपूयचरणरूप-

जन्मनि समीचीनकरणे नियामिका, अन्यथा ब्राह्मणानां निषिद्धकरणं न स्यात् । तस्मादनुशयोऽपेक्ष्यते ज्ञानोपयोगार्थमिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते ।

कार्ष्णाजिनिग्रहणं पञ्चाग्निविद्याया भिन्नप्रकारत्वज्ञापनार्थम् । तस्मादस्य स्वमते भिन्नत्वान्न शङ्का, नचोत्तरम् । न हि पञ्चाग्निविद्यायां पुरुषादन्यभावः सम्भवति । प्रकरणपरिगृहीता श्रुतिर्नान्यत्र न्यायसम्पादिका ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अतस्तदर्थमनुशयेऽवश्यं वाच्ये जन्मबोधिकापि चरणश्रुतिः 'काकवद्देवदत्तस्य गृह'मितिवत् पूर्वजन्मकृतं समीचीनं कर्मोपलक्षयिष्यति । यत् ये रमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिं आसमन्तात् पद्येरन् । गत्यर्थपद्यतेर्ज्ञानार्थत्वात् तत्र विशेषावधारणे कर्मजन्यां तां योनिं ज्ञापयेयुरित्यर्थात् । अतः सिद्धमनुशयेनेति कार्ष्णाजिनेराशयः । नामग्रहणप्रयोजनमाहुः कार्ष्णाजिनीत्यादि । भिन्नप्रकारत्वं तु कर्मशेषरूपानुशयशून्यत्वम् । तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । कार्ष्णाजिनिमतीयात् कर्मशेषरूपानुशयात् अस्य भोगसाधकसामग्रीशेषरूपस्य फलशेषस्यानुशयस्य भिन्नत्वात् तस्य च दृष्टस्मृतिभ्यां सिद्धतया चरणेन गतार्थताया आपादयितुमशक्यत्वात्राशङ्का । तदभावादेव च नोत्तरमप्यपेक्षितमित्यर्थः । एतदेवोपपाद्य दर्शयन्ति न हीत्यादि । पञ्चाग्निविद्यायां हि उक्तप्रकारेण देवैर्हुतस्य प्रश्ननिरूपणाभ्यां पुरुषभावः प्रतिपादितः, अतः साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यंभावनियमेन पुरुषादन्यभावो न सम्भवत्यतोऽस्याः कर्मान्तराद्भिन्नप्रकारत्वम् । पञ्चाग्निश्रुतिश्च प्रश्नादिबोधितप्रकरणपरिगृहीता न कर्मान्तरस्थले न्यायसम्पादिका । अतो नात्र शङ्कोत्तरे, किन्त्वन्यत्रैव ते इत्यर्थः ॥९॥

रश्मिः ।

प्रत्यक्षविरोधात् । व्युत्क्रमेण व्याख्याने यदि वाक्यार्थज्ञानं भवेत्तदोपलक्षणज्ञानं तेन ज्ञापकरूपार्थान्तरमिति वक्तुमाहुः अत इति । तदर्थमिति । निषिद्धकर्मकरणनिवृत्तये । मशकार्थो धूम इतिवत् मशकनिवृत्तये इत्यर्थात् । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वि'ति कोशात् । जन्मबोधिकापि । शक्यार्थो जन्मेत्यर्थः । तथापि युगपद्वृत्तिद्वयविरोधो न, उपलक्षणस्य तात्पर्यवृत्तौ पर्यवसानात् । शब्दमात्रस्य व्यञ्जकत्वमपीष्यत इत्याहुः काकवदिति । मतुबन्तम् । गृहस्य तटस्थलक्षणम् । उपेति । तात्पर्यवृत्तिं समीचीनकर्मनिष्ठां करिष्यति । उपलक्षणं समीपपदार्थलक्षणा सा तात्पर्यानुपपत्तौ स्वबीजे पर्यवस्यति लाघवात् । शक्यसम्बन्धस्य पाश्चात्यस्य स्वीकारे गौरवात् । तथाच क्व युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः । यत् यथा भवति तथा । यत् यस्माद्वा । तत्रेत्यादि । पद्ये ज्ञानत्वरूपविशेषावधारणे । तामिति । रमणीयां योनिमस्य जीवस्य ज्ञापयेयुः । भाष्यीयानेनपदस्यार्थोऽनेन जीवेनेति । स्पष्टमन्यद्भाष्यम् । आपादयितुमिति । यदि स्वमतेऽस्मात् कर्मशेषरूपानुशयः स्यात्तदाशङ्केत्यापादयितुम् । कर्मशेषरूपानुशय आपादकः । आपाद्याशङ्का । अपेक्षितमिति । स्वमते । पञ्चाग्नीति । प्रकरणेति भाष्यविवरणम् । प्रश्नादीति । पञ्चाग्निविद्याप्रकरणम् । न कर्मेति । पञ्चाग्निविद्याऽप्राकरणिककर्मान्तरस्थले न । न्यायेति । वक्ष्यन्ति च 'यदेव विद्यये'ति हीति सूत्रभाष्ये । नात्रेति । भाष्ये न शङ्कोत्तरे । अन्यत्रैवेति । आगममते । एवकारः कार्ष्णाजिनिपदात् । कृष्णाजिनस्यापत्यं कार्ष्णाजिनिः । अत इञ् । कृष्णाजिनं मन्त्रोति संहिता । कृष्णाजिनं सर्पो भवतीति दृष्टम् । संहितायां औषधिविद्या सान्नाय्यविद्येति माधवीये । तत्र सान्नाय्यविद्या प्रसिद्धा । औषधिविद्या काष्ठपुंसा मृगपातनरूपा दृष्टा । वयसां सृष्टिः कपोतानां दृष्टा । शब्दप्रत्यक्षं घण्टाके जातम् । ॐ सच्चिदालिङ्गनप्रसूः ततो नीचैः ॐ सच्चिदालिङ्गनप्रसो इति मन्त्रद्वयम् । वेदान्ते तु सर्वात्मभावविद्या । 'वशे कुर्वन्ति मां भक्तये'ति वाक्यात् ॥९॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

नन्वेवं सति चरणश्रुतिरनर्थिका, ज्ञापनायां प्रयोजनाभावात्, अतो विधायकत्वं श्रुतेः, इष्टानिष्टफलबोधकश्रुतिवत्, अतः कर्मतारतम्येन फलविधानान्निष्कामकर्मकर्तृज्ञानोपयोगिदेहविधानं भविष्यतीति अनुशयसद्भावो व्यर्थ इति चेत् । न । तदपेक्षत्वात् । धूमादिमार्गस्य तस्याः श्रुतेरपेक्षत्वात् । काम्येष्टादिकारिणः

भाष्यप्रकाशः ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ साधारणानुशयपक्षे किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि ।

अयमर्थः । चरणश्रुतेः पूर्वजन्मीनकृत्युपलक्षकत्वं तस्या वैयर्थ्यापादकम् । न हि तस्मिन् ज्ञात इह जन्मनि कोपि पुमर्थः सिद्ध्यति । अतस्तदभावाय चरणेनैतज्जन्मनि विधायकत्वं तस्या अङ्गीकार्यम् । यथा 'प्रतितिष्ठन्तीह वै य एता रात्रीरुपयन्ती'ति 'केवलाद्यो भवति केवलादी'त्यादौ प्रतिष्ठाकेवलाद्यत्वादिबोधनेन रात्रिसत्रं कुर्यात्, केवलादनं न कुर्यादिति कल्प्यते, तथा रमणीययोनिकामो रमणीयाचरणं कुर्यादिति । अतः कर्मतारतम्येनात्र फलस्यैव विधानान्निष्कामकर्तृज्ञानोपयोगिदेहविधानं तादृशदेहोत्पत्तिश्चरणादेव भविष्यतीत्यनुशयसद्भावो व्यर्थ इत्यर्थः ।

परिहारांशं व्याकुर्वन्ति धूमादीति । अपेक्षत इत्यपेक्षः । पचाद्यच् । तस्या अपेक्षस्तदपेक्षः । धूमादिमार्गस्य तथात्वादित्यर्थः । धूमादिमार्गस्य कथं चरणश्रुत्यपेक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां तद्व्युत्पादयन्ति काम्येत्यादि । द्विविधा हीष्टादिकारिणो निष्कामाः सकामाश्च । तत्राद्यस्य फलसामग्रीशेषरूप एवानुशय इत्युक्तम् । द्वितीयस्य तु देवगाथोक्तबुद्ध्यभावात् सुकृते भुक्ते तदनन्तरमुत्पत्तौ 'सुखानन्तरं दुःख'मिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वादसमीचीनशरीरप्राप्तिरापद्यते । सा तस्य मा

रश्मिः ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ साधारणेति । कर्मशेषोऽनुशय इति पक्षे । वैयर्थ्येति । यदि चरणश्रुतिः पूर्वजन्मीनकृत्युपलक्षिका स्यात्तदेह जन्मनि पुमर्थासिद्ध्या व्यर्था स्यादित्येवं वैयर्थ्यापादकम् । तस्मिन्निति । साधारणानुशये । हेत्वन्तं भाष्यं विवृतम् । अतो ग्रीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतस्तदिति । विधायकत्वमिति । किञ्चिद्विधायकत्वम् । इष्टेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यथा प्रतीति । इत्यादाविति । प्रयोजनगौरवग्रन्थविस्तरभियादिशब्दार्थौ नोच्यते । एवमन्यत्रापि । रात्रीति । 'ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीरुपेयु'रित्यर्थाद्रात्रिसत्रं कुर्यात् । केवलादीति । केवलश्चासावादः केवलादः सोऽस्यास्तीति केवलादीति । श्रुतौ केवलस्यादविशेषणत्वमभिप्रेत्याहुः केवलादनमिति । केवलश्चासावादी चेति पक्ष आद इत्यत्र समीचीनादे पङ्क्तिभेदापादकादे च लक्षणादशब्दस्येति स नाङ्गीकृतः । अतः कर्मेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतः कर्मेति । फलस्यैवेति । रमणीययोनिरूपफलस्य । एवकारश्चरणव्यवच्छेदकः । विधानादिति । रमणीयचरणश्रुतौ स्वोक्तफललिङ्गं तद्रमणीययोनिकामो रमणीयाचरणं कुर्यादिति विनियोक्त्रीं श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोजकमिति तथा । चरणादेवेति । आचारात् । एवकारोऽनुशयव्यवच्छेदकः । इत्युक्तमिति । कृतात्ययसूत्रभाष्यप्रकाशे । स च भोगः सकामानामित्यादिनोक्तम् । देवगाथेति । कृतात्ययसूत्रभाष्य उक्ता देवगाथा । बुद्धिस्तु 'हरिर्यद् भजतां शं तनोति' इत्युक्ता । भजतां शंविस्तारकर्तृत्वेन हरिविषयिणी बुद्धिः । इति न्यायेनेति । 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती'ति श्लोको न्यायस्तेन । पापस्यैवेति । एवकारेण सुकृतव्यव-

फलभोगानन्तरमुत्पत्तौ 'सुखानन्तरं दुःख'मिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वादसमीचीनशरीरप्राप्तिर्मा भवत्विति रमणीयानुष्ठातॄणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते, न न्यायेनासमीचीनशरीरमिति । तस्मादन्यनिषेधार्थं सार्थकत्वान्नानुशयप्रतिषेधिका ।

किञ्च । रमणीययोनिः किमाकस्मिकी, सकारणा वा । नाद्या वेदवादिनाम्,

भाष्यप्रकाशः ।

भवत्वित्येतदर्थं रमणीयानुष्ठातॄणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते । ये सकामा इष्टादिकारिणस्ते समीचीनाचरणात् समीचीनं शरीरमाप्नुवन्ति, न न्यायेनासमीचीनं शरीरमिति । तस्मात् सकामानामसमीचीनशरीरनिषेधार्थं तस्या उक्तत्वान्नानुशयस्य सा प्रतिषेधिका । धूममार्गमुपक्रम्य तस्या उक्तत्वात्, 'तद्य इहे'त्यनेन तन्मार्गीयाणामेवोल्लेखाच्च धूममार्गस्यैव तदपेक्षत्वम् । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यादिना पञ्चाग्निविद्यायाः समापितत्वान्न तस्यां तदपेक्षेति तथेत्यर्थः ।

ननु 'तद्य इहे'त्यत्रान्नादानां रेतःसिचामेवोल्लेखः, तथात्वं च निष्कामकारिष्वपि तुल्यम् । अतस्तेष्वपि नानुशयापेक्षेत्यत आहुः किञ्चेत्यादि । यत्त्वं देहार्थमनुशयं नाङ्गीकरोषि, तद् किं रमणीययोनिराकस्मिकी तवाभिप्रेता, उत सकारणा । तत्राद्या कल्पना तु बाह्यत्वापादिका । अतो द्वितीयः पक्ष आदर्तव्यः । तत्र चरणमेव कारणत्वेन त्वया वाच्यम् । चरणं शीलम् । 'अक्रोधः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधा' इति स्मृत्युक्तं वा । 'शुचौ तु चरिते शील'मिति कोशाद्वर्णाद्यविरुद्धमन्यद्वा स्वकर्म चरणपदेन ग्राह्यम् । तदा 'स्वकर्मणा पितृलोक' इति वाक्यादग्निष्वात्तादिलोकस्तत्फलम् । तथा पैतृमेधिकेन संस्कृतानां सपिण्डीकरणवाक्यानुरोधाद्वस्वादिरूपता च वक्तव्या । तथा 'प्रजामन्वि'ति वाक्यानुरोधात् पुत्रगृहे तत्पुत्ररूपेण जननमपि वक्तव्यम् । तथा 'त्रैविद्या मा'मिति वाक्यान्मर्त्यलोके पूर्ववदेव सोमपात्वेन भवनं

रश्मिः ।

च्छेदः क्रियते । प्राप्तिरेवेति । कपूयचरणव्यवच्छेदक एवकारः । न न्यायेनेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ये सकामा इति । तस्मादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । तस्या इति । चरणश्रुतेः । एवेति । अर्चिरादिमार्गव्यवच्छेदकोऽयम् । तस्यामिति । पञ्चाग्निविद्यायाम् । तदपेक्षा चरणश्रुत्यपेक्षेति । तथा नानुशयप्रतिषेधिकेत्यर्थ इत्यर्थः । अन्नादानामिति । 'यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येर'न्निति श्रुतेः । बाह्यत्वेति । यतो वेदवादिनां नाद्या । ईश्वरस्य कर्तृत्वात् । चरणं आचरणं शीलमिति पर्यायाः । अन्यव्यवच्छेदक एवकारोऽश्रुतत्वात् । स्वकर्मणेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदा स्वेति । अग्निष्वात्तेति । अग्निष्वात्तादयः पितृगणाः । वस्विति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथेति । आहिताग्नेर्दहनादिसंस्कारः पितृमेधः । पितृमेधेन संस्कृतं पैतृमेधिकं कर्म, तेन 'संस्कृत'मिति सूत्रेण ठक् । तेनेत्यनुवर्तते । सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् । तत्रोक्तवस्वादित्यरूपता । प्रजामित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथेति । वक्तव्यमिति । तथाच स्मशानान्तक्रियाकारयितारः स्मशानान्तक्रियाकृत इति वक्तव्यम् । त्रैविद्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा त्रैविद्येति । पूर्ववदिति । पञ्चाग्निविद्यावत् । यद्वा । पूर्ववाक्यवत् । पुनर्भवनमिति भाष्यात् । एवकारस्तु

द्वितीये तु 'स्वकर्मणा पितृलोक' इति वस्वादित्यरूपता च वक्तव्या। 'प्रजामनुप्रजायन्ते स्मशानान्तक्रियाकृत' इति च। 'त्रैविद्या मां सोमपा' इत्यादिना इन्द्रलोकभोगानन्तरं तथैव पुनर्भवनं च वक्तव्यम्। नच सर्वेषामैक्यम्। भिन्नरूपत्वात्। तस्मात् कर्मकर्तृवैचित्र्येण श्रुतिस्मृतिभेदाः समर्थयितव्याः, न त्वेकमपरत्र निविशते। उपरोधप्रसङ्गात्। तथाच प्रकृतेपि अनुशयाभावे भक्षणभवनयोर्नियमो न स्यात्। ब्राह्मणादीनामप्यन्ने बलिहरणे श्वचण्डालयोर्भक्षणम्। ब्राह्मणभक्षणेपि

भाष्यप्रकाशः।

वक्तव्यम्। नच सर्वेषां फलैक्यम्। तेषां फलानां देशभेदेन प्रकारभेदेन च भिन्नरूपत्वात्। तस्मात् फलभेदे कारणभेदस्यावश्यकत्वात् कर्मवैचित्र्येण भिन्नस्वभावकर्तृवैचित्र्येण च वाक्यभेदाः समर्थयितव्याः। इदं वाक्यमेतादृशकर्मपरमेतादृशकर्तृपरमिति। 'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना। करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रह' इति प्रतिज्ञाय गीतायां तद्भेदानामुक्तत्वात्। एवं सिद्धे असङ्कीर्णत्वे तत्र तत्र तत्तत्फलभोगोत्तरमावृत्तौ तज्जन्मीनकर्मनियमार्थमनुशयोऽवश्यं वक्तव्यः। एवं यथान्यत्र, तथाच प्रकृतेपि तथैव प्रकृते चरणवाक्ये, अपिशब्दात् ततः पूर्वस्मिन् धूममार्गवाक्ये च नानान्नानां तद्भक्षणस्य नानायोनीनां चोक्तत्वादनुशयस्तत्रापि नियामकत्वेनावश्यमभ्युपेयः। तदभावे भक्षणभवननियमाभावापत्तेः। नच भक्षणे तस्य न नियामकत्वमिति शङ्क्यम्। ब्राह्मणादीनामित्याद्युक्तप्रकारस्य दर्शनादनुशयाभावे भक्षितादप्यन्नात् समीचीनं रेतो न

रश्मिः।

सोमपात्वान्यव्यवच्छेदकः। तथैवेतिभाष्यं विवृतम्। नचेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म नचेति। भिन्नेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तेषामित्यादिना। देशेति। देशः स्थानं तद्भेदेन। तस्मादितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति। कर्मेति। संज्ञाभेदात्कर्मभेदस्तेन वैचित्र्यं पूर्वतन्त्रद्वितीयाध्याये। तेन। कर्त्रिति। एकादशस्कन्धे 'तेषां प्रकृतिवैचित्र्याच्चित्रा वाचः स्रवन्ति ही'ति वाक्याद्वाक्यभेदकर्तृवैचित्र्ययोः कार्यकारणभावः। तद्भेदानामिति। ज्ञानज्ञेयादिभेदानाम्। ज्ञेयं कर्म। विधिपादे कर्मनोदना कर्मविधिरेव ज्ञानविधिः परिज्ञातृविधिश्च। अष्टादशाध्याय उक्तत्वात्। असंकीर्णत्व इति। एतेन भाष्य उपरोधस्य साङ्कर्यमर्थ इत्युक्तम्। तथाचेति भाष्यं विवरीतुं सङ्गत्यर्थमाहुः एवं यथान्यत्रेति। विवृण्वन्ति स्म तथैव प्रकृते इति। चकार एवकारार्थे। उक्तरीत्या सङ्गत्यर्थमेवं यथान्यत्रेति वाक्यपूरणे। शब्दादिति। अनुशयवाचकशब्दात्। रमणीयचरणरूपात्। पूर्वस्मिन्निति। 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते ततो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवती'तिपूर्वस्मिन्। खल्विति खेदे। दुर्निष्प्रपतरमिति। अत्राकारस्य लुप्तत्वाद्दुष्प्रापतरम्। व्रीह्यादिसंश्लेषणं दुष्प्रापतरम्। रेतःसिग्देहसम्बन्धरूपम्। अन्यैर्भुज्यन्ते काकतालीयवृत्त्या रेतःसिग्भिर्भक्षणमिति। नानेति। नानेत्यादि स्पष्टम्। नानायोनीनां त्वित्यम्। यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवतीति सामान्यतो नानायोनयस्तासां सामान्यत उक्तत्वात्। अनुशयाभाव इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदभाव इति। अन्नभक्षणयोनिभवनयोर्नियमाभावापत्तेः। एवं त्वनुशयमवरुध्य तयोर्नियमः। ब्राह्मणादीनामित्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः नचेति। तस्येति। अनुशयस्य। ब्राह्मणादीनामिति। उक्तप्रकारस्तु ब्राह्मणादीनामप्यन्ने बलिहरणरूपे श्वचाण्डालयोः स्वभागादन्नभक्षणम्। ब्राह्मणकर्तृकभक्षणेपि मलभावेत्यादि स्पष्टम्। अयम्। तस्य दर्शनात्। समीचीनमिति। सामीचीन्यं कपूययोन्यनुत्पादकत्वम्।

मलभावे शूकरभक्षणम् । अनुशयस्य नियामकत्वे तुषादिष्वन्नभाव एव यावत् समीचीनरेतोभावः। तस्मादुपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्ता। तस्मादनुशयसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

भाष्यप्रकाशः।

स्यात् । तादृशस्य रेतसः अभावे ततः समीचीनयोनेरप्यभावः । अतो रमणीययोनिं प्रति चरणस्य हेतुत्वं वदताप्यवश्यं नियामकत्वेनानुशयोऽङ्गीकार्यः । नचान्नभावेपि तत्र तुषस्यापि दर्शनात् ततः समीचीनरेतोनुत्पत्तिः शङ्क्या । तस्य गोप्रभृतिभिर्भक्षणे ततो दुग्धरूपेणान्नभावस्य सिद्धेः । अद्यमानस्यैवान्नत्वादिति । एवं सिद्धे तस्यावश्यकत्वे अनुसीव्यमानस्य तस्यैव चरणं प्रत्यपि नियामकत्वम् । अतः सकाम एव धूममार्गे नानाफलानामुक्तत्वात् तत्रैव चरणापेक्षा, न तु निष्कामे पञ्चाग्निविद्यासम्पादितदेहे । तस्मादत्र योन्यादिनिरूपणद्वाराप्यनुशयोपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्तेत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादनुशयेत्यादि । तस्मादिति। सर्वत्राप्यनुशयस्यावश्यकत्वात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥ एवं चरणादेव फलं भविष्यत्यनुशयाङ्गीकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य कार्ष्णाजिनिमतोपन्यासेन तदुपष्टम्भेन च धूमादिमार्गे कर्मात्मकानुशयस्याप्यावश्यकत्वं साधितम् । अतः परं तस्य कियत्पर्यन्तमनुवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तद्विवेक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्त

रश्मिः।

रेतसः अभाव इति । स्मार्तः प्रयोगः । अतो नात्र 'अतो रोरप्लुतादि'त्यस्य प्राप्तिः । अनुशय इति । कपूययोनिनिवर्तकः । अनुशयसेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स न चान्नभाव इति । परम्परया समीचीनरेतोभाव इत्याहुः तस्येत्यादि । दुग्धेति । दुग्धस्य रेतोजनकत्वं वैद्यके प्रसिद्धम् । तेन 'यावत्समीचीनरेतोभाव' इति भाष्यमपि व्याख्यातम् । एवकारार्थमाहुः अद्येति । एवकारो वेदान्ते योगमात्रात् योगरूढिव्यवच्छेदकः । अनुशये सिद्धमाहुरेवं सिद्ध इत्यादि । तस्यैवेति । अनुशयस्य । एवकारो भगवदिच्छाव्यवच्छेदकः । परम्पराकारणभूताया एवंविधविषयत्वात् । सकाम इति । सप्तम्यन्तम् । एवकारो निष्कामव्यवच्छेदकः । निष्काम इति । धूममार्ग इत्येव । निष्कामो धूममार्गो मोक्षफलकः । पौर्वतन्त्रीयषष्ठाध्याये आत्मकामस्यापि प्रवेशनीयत्वात् । अन्यथा कर्मभिश्चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षबोधकपुराणभागो व्यर्थः स्यात् । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'तिश्रुतिश्च । तस्मादितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । योन्यादीति। आदिना 'तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येर'न्नित्यस्या अग्रे 'ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वे'त्युक्तविशेषयोनयो ग्राह्याः । शक्यार्थनिरूपणद्वारापि । अपिना शक्यार्थपरित्यागेन लक्षणामात्रम् । शक्यार्थः सम्बन्धमात्रग्राहकः । एवेति । शक्यार्थवाचकत्वव्यवच्छेदक एवेति । तथा च लाक्षणिकायाश्चरणश्रुतेर्युक्तेत्यर्थः इति काशकृत्स्नमते, स्वमतं तात्पर्यवृत्त्यङ्गीकारेणोक्तं पूर्वं व्यासमतवर्तित्वादाचार्याणाम् । आवश्यकत्वादिति । भाष्ये एवकार उक्तोपपादनात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥ एवकारव्यवच्छेद्यमाहुः अनुशयेति । व्यर्थ इति । व्यवच्छेद्यो व्यर्थः । तदुपेति । आनर्थक्यसूत्रेण तथा । कर्मात्मकेति । कर्मण आत्मा शेषः स्वार्थे कः । तस्यानुशयस्य । अपीति । पदार्थसम्भावनायां कर्मजन्यभोगलेशसामग्रीशेषस्यावश्यकत्वम् । कियदिति । कियतां पुरुषाणां पर्यन्तमनुवृत्तिरिति प्रश्नः । निरनुशयपक्षशङ्कैव नास्तीत्युत्तरं फलिष्यति ।

१. साधक ।
ब्र० सू० ६

फलांश एवानुशय इति तु स्वमतम्। कर्म फलं च द्वयमेवेश्वरेच्छया नियतम्। कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे। सोभिव्यक्तः फलपर्यन्तं तदादिसंयोग इति स्वमतम्। अन्तसंयोगपक्षमाहैकदेशित्वज्ञापनाय।

भाष्यप्रकाशः।

इति बोधयितुं सूत्रमवतारयन्ति फलांश इत्यादि। पञ्चमस्कन्धोक्तदेवगाथारूपस्मृतौ फलांशरूप एवानुशय इति सोऽन्तिमं भगवत्स्मृतियुक्तं जन्मोत्पाद्य निवर्तते। तदुत्तरं यन्मोक्षसाधनमपेक्षितम्, तत्तु स्मरणपूर्वकं भजतां भगवानेव सम्पादयति। यदि कथञ्चित् पापोत्पत्तिः, तदापि 'स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः। विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चित् धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्ट' इति, 'यत् करोषि यदश्नासी'त्यादिवाक्यात् साक्षात् परम्परया वा भगवतैव निवार्यत इति न पूर्वोक्तानुशयापेक्षेति स्वमतम्।

किञ्च। कर्मात्मकानुशयपक्षेपि, कर्म तत्फलं चेति द्वयं 'एष उ एवे'त्यादिश्रुत्या ईश्वरेच्छयैव नियतम्। कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे। 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च। वासुदेवात् परो ब्रह्मन चान्योर्थोस्ति तत्त्वत' इति द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मवाक्यात्। स द्विविधकर्मस्वरूपो भगवान् फलपर्यन्तमभिव्यक्तस्तिष्ठति। सम्पूर्णे फले जाते तिरोधत्ते। कर्मशेषात्मकोनुशयो निवर्तते। अतस्तस्य अभिव्यक्तिमारभ्य फलपर्यन्तं संयोग इति स्वस्य बादरायणाचार्यस्य मतम्। तत् 'कृतात्यय'सूत्रव्याख्याने देवगाथास्मृत्या सूचितम्। तत्रान्येषां न संमतिरिति बोधयन् आन्तं मोक्षावधिमः।

एवेति। उपष्टब्धत्वादेवकारः। किञ्च, एवकारस्य साधनाव्यवच्छेदकत्वे समीचीनरेतोजनकत्वं न स्यात्साधने तुपातिरिक्तानां सङ्गात्सेवायां नष्टानां जन्मसाधकानुशयस्यांशतः समीचीनरेतोऽनुत्पादकत्वात्। **भगवानेवेति**। एवकारस्तदर्थसाधनव्यवच्छेदकः। **परम्परयेति**। भगवदर्पणद्वारा। **एवेति**। पूर्ववत्। स्वमते कर्म विहाय ब्राह्मे बृहदारण्यकशारीरब्राह्मणोक्ते देहेऽनुशयानुवृत्तिः, कर्मशेषरूपत्वे सुकृतदुष्कृतरूपत्वे चानुशयस्य नानुवृत्तिः। कर्म द्विविधं साधनं फलं चेति। तत्र साधनकर्म विहायेत्यत्र कर्मत्वेनोक्तं फलकर्मविषयं बोद्धुम्। कर्मेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **किञ्चेति**। **कर्मात्मकेति**। कर्म चित्तशोधकत्वेन आत्मा स्वरूपं यस्य कर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीलेशरूपस्य स कर्मात्मकः कर्मात्मकश्चासावनुशयश्च कर्मात्मकानुशयस्तस्य पक्षेपि। **एवेति**। पुष्टिमार्गातिरिक्त इच्छैव नियामिकेतीश्वरव्यवच्छेदकः। कर्म पुनरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **कर्म पुनरिति**। **स्वरूपमेवेति**। 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दितिसूत्रात्। स्वरूपं तु 'ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती सन्दिह्येते परस्थिते' इति भाष्योक्तम्। एवकारस्तु वेदशास्त्रार्थत्वात्। 'कर्मैके तत्र दर्शना' दितिजैमिनिसूत्रात्। **फलपर्यन्तमिति**। तदादिसंयोग इति वक्ष्यमाणत्वात्तस्य कर्मणः आदिसंयोगो लेशरूप इत्यभिव्यक्तस्तिष्ठति। **कर्मशेषात्मक** इति। समासः पूर्ववत्। **निवर्तत** इति। ब्राह्मदेहस्य कर्माजन्यत्वमिति चतुर्थाध्याये चतुर्थचरणे वक्ष्यन्ति। तदादीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अतस्तस्येति**। **संयोग** इति। कर्मणो द्रव्येण समवायो यद्यपि, तथाप्यपां पुरुषवचस्त्वेन तदन्तर्गतस्य संयोगः। **तत्रेति**। स्वानुशये। **अन्येषां** बादरिप्रभृतीनाम्। **बोधयन्निति**। बादरायणः। **मोक्षावधीति**। न तु मोक्षे कर्मशेषः कार्ष्णाजिनिमतसिद्धः, नापि कर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीलेश इति भावः।

सुकृतदुष्कृते एव विहितनिषिद्धकर्मणी अनुशय इति बादरिराचार्यो मन्यते । तेन मोक्षपर्यन्तमनुशयोऽनुवर्तिष्यत इति सूत्रफलम् । तुशब्देन निरनुशयपक्षशङ्कैव नास्तीत्युक्तम् । एवं द्वितीयाहुतिर्निर्धारिता ॥ ११ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वधि कर्मसम्बन्ध इत्याकारकमन्तसंयोगपक्षं बादरेरेकदेशित्वज्ञापनायाहेत्यर्थः । एकदेशित्वं त्वनुशयमात्राङ्गीकाराज्ज्ञेयम् ।

सूत्रं व्याकुर्वन्ति सुकृतेत्यादि । अभुक्तफले ते इत्यर्थः । शेषोऽर्थस्तु निगदव्याख्यात एव ।

अन्ये तु चरणसूत्रे उपलक्षणार्थत्वस्य चरणश्रुतिर्लक्षणया कर्मबोधिकेत्यर्थमाहुः । अग्रिमे तु, तर्हि चरणानर्थक्यमितिचेन्न, कर्मण आचारापेक्षत्वादित्यर्थमाहुः । तृतीये तु, 'धर्मं चरती'त्यादिप्रयोगाच्चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवोच्येते इत्यर्थमाहुः । तत्राप्यन्ततो गत्वैक एवार्थः ।

सिद्धं निगमयन्ति एवमित्यादि ।

अत्रेदं हृदयम् । निष्कामकर्माणि न स्वर्गादिजनकानि, किन्तु पावनान्येवेति तत्प्रकारबोधनाय पञ्चाग्निविद्याप्रवृत्तिं ज्ञापयितुमयं पादः । अन्यथा चन्द्रगतेः सर्वसाधारण्यादेतद्धोमवैयर्थ्यमेव स्यात् । अतो निष्कामकर्माणि द्युलोके यजमानमानीय तिरोदधति । तदनन्तरकार्यं तु तद्व्यापारभूता देवा एव कुर्वन्तीति न तत्र कर्मानुशयः, अपि तु फलानुशय एव । यः पुनः सकामकर्मात्मको मार्गः, तत्र तु कर्मानुशय एव । अत एवैकादशे 'आत्मा च कर्मानुशयं विधूये'ति भगवतोक्तम् । अतस्तन्मार्गीयानुशयं संग्रहीतुं मतान्तरोपन्यासः । अतो द्वितीया सोमाहुतिरेवमुक्तप्रकारेणानुशयवत एव वृष्टिभावं जनयति । अनुशयश्च योग्यदेहसम्पत्तिपर्यन्तमनुवर्तते इति प्रकारेण निर्धारिता, न तु मतान्तरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥ इति द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥

रश्मिः ।

अन्तेति । आन्तं मोक्षावधीत्यत्र व्याख्यातं पूर्वम् । अनुशयेति । व्यासस्वीकृतानुशयेऽनुशयमात्रे कर्ममात्रं तस्याङ्गीकारात् । निगदेति । सूत्रेति । शेषरहितोऽनुशय इति कार्ष्णाजिनिमताद्द्वितीयमतं सूत्रफलम् । एवेति । निरनुशयपक्षव्यवच्छेदकः । एवं निगदव्याख्यातः । एवकारस्तु एतद्विषयकदृढवासनायाः । धर्ममिति । आदिनाऽधर्मं चरतीति प्रयोगः । तस्मात् । एवेति । सौत्रत्वादुक्तः । अन्तत इति । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन तात्पर्यवृत्त्यङ्गीकारेऽपि तादृशकर्मबोधिका । 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत' इत्युक्तेरेवकारः । पावनान्येवेति । एवकारस्तु 'तमेतं वेदानुवचनेने'ति श्रुतेः । 'यथानुष्ठीयमानेने'त्येकादशस्कन्धाच्च । विविदिषायाः भक्तेश्च चित्तशुद्धिरूपपावनं विनासम्भवात् । एवेति । अवैयर्थ्यव्यवच्छेदकः । तद्व्यापारेति । कर्मणो भगवत्स्वरूपत्वेनापि सव्यापारत्वम् । देवा एवेति । निष्कामकर्मव्यवच्छेदकः । तिरोहितत्वात् । न तत्रेति । देवकृताहुतौ न । फलेति । सामग्रीलेशरूपः । एवेति । 'दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभा' इति वाक्यात् । कर्मेति । बादरिकार्ष्णाजिनिमतोक्तः । एवकारो विशेषधूननदर्शनात् । अत एवेति । कर्मात्मकानुशयादेव । एवकारः सामग्रीलेशव्यवच्छेदकः । अत इति । समाधिभाषापोषकमतान्तरभाषारूपत्वात् । एतेन सामग्रीलेशो नानुबन्ध इति शङ्कापास्ता । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतो द्वीति । आभासोक्तं निगमनमाहुः एवमुक्तेति । निगमनस्य हेतुघटितत्वाद्धेतुतृतीयान्तम् । तस्मात् पर्वतो वह्निमानिति निगमनमिति । एवेति । उक्तोपपादनात् । योग्येति । भावोपि देहः सङ्गृहीतो योग्यशब्देन । सामग्रीलेशरूपेणानुवर्तते ॥ ११ ॥ इति द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ (३.१.३.)

तुल्यत्वेन विचारे ऐक्ये वा पञ्चाहुतिधूममार्गयोः सोमभावं गतस्य पुनरावृत्त्युपसंहारे उपलक्षणेनापि पापाचारचतामुपसंहारदर्शनात् तेषामप्याहुतिसम्बन्धो धूममार्गश्च प्राप्नोति, तन्निराकरणार्थमधिकरणारम्भः ।

ननु अनिष्टादिकारिणामपि सोमभावः श्रूयते, इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानां 'ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'ति कौषीतकिनः समामनन्ति । अत्र च 'कपूयां योनिमापद्यन्त' इति पर्यवसानम् । तेन सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्ति ।

अयमाशयः । 'कर्माकर्मविकर्मे'ति त्रिविधो कर्मविधायको वेदः । 'अग्निहोत्रं

भाष्यप्रकाशः ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ ननु उक्ताधिकरणेन फलपर्यन्तं विचारे कृते किमन्यदवशिष्टं येनाधिकरणप्रणयनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रणयनप्रयोजनमाहुः तुल्यत्वेनेत्यादि । सोमभावस्य पञ्चाग्निविद्यायां धूममार्गे चोक्तत्वात् पञ्चाग्निप्रकारेण शरीरं प्राप्स्यतो धूममार्गेणैकरीत्या विचारे, सोमभावतौल्यादैक्ये वाङ्गीकृते, मार्गद्वयेन सोमभावं गतयोः पुनरावृत्त्युपसंहारे कपूयचरणानामप्युक्ततया तेषामपि मार्गद्वयसम्बन्धः प्राप्नोति । न च वाक्यान्तरविरोधान्नेष्ट इत्यस्यावशिष्टत्वात् तदर्थमधिकरणारम्भ इत्यर्थः ।

एवमारम्भं समर्थयित्वा अस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वं ज्ञापयन्तो व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । ननु सर्वेषां सोमभावेप्याहुत्यादिसंसर्गः कथमित्याकाङ्क्षायां तदाशयमाहुः अयमित्यादि । 'कर्माकर्मविकर्मे'ति प्रकारेण कर्मत्रैविध्यं बोधयन् विधायको वेदस्त्रिविधः । अग्निहोत्रमित्यादिवाक्यत्रयं तत्रोदाहरणम् । तेष्वकर्मबोधकस्य कर्माकर्तृनिन्दया अकर्मनिषेधमुखेन तत्कर्मविधायकत्वम् । विकर्मबोधकस्य तु निषिद्धप्रागभावपरिपालनद्वारा तद्विधायकत्वम् । स चैवं त्रिविधो वेदस्त्रैवर्णि-

रश्मिः ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ उक्तत्वादिति । 'सोमो राजा सम्भवती'ति पञ्चाग्निविद्यायाम् । 'एष सोमो राजा तद्देवानामन्न'मिति धूममार्गे । पुनरावृत्तीति । धूममार्गे 'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इत्यनया पुनरावृत्त्युपसंहारे इति नार्थः । कपूयाचरणानामप्युक्ततयेत्यव्यवहितभूतक्तप्रत्ययात् । किन्तु 'जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्, तेनासौ लोको न संपूर्यते, तस्माज्जुगुप्सेते'ति पुनरावृत्त्युपसंहारस्तस्मिन् । उपलक्षणेनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म कपूयचरणानामित्यादिना । वाक्यान्तरेति । वाक्यं प्रकृतं तस्मादन्यत् वाक्यं शारीरब्राह्मणे 'अन्धं तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रता'-इति । तस्य विरोधादित्यर्थः । अस्येति । पूर्वपक्षसिद्धान्तस्य । कर्माकर्त्रिति । 'स वै दुर्ब्राह्मणः प्रोक्त' इत्युत्तरार्धेन कर्माकर्तृनिन्दया । मुखमुपायः । तत्कर्मणो कर्मकर्मणो विधायकत्वम् । निषिद्धेति । निषिद्धं यद्ब्राह्मणहननं तत्प्रागभावो मृतजातहननं करिष्यतीति प्रतीतिविरोधः । तस्य परिपालनं तद्द्वारा परिपालनाभ्युपायः । 'द्वारं पुनर्निर्गमनेऽभ्युपाय' इति विश्वः । टाप् । स्त्रीत्वं लोकात् । यद्वा । 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहार' इति कोशाद्द्वारशब्दाट्टाप् । 'द्वाःस्थितायां तु योषिती'ति यदा, तदा पूर्व एव प्रकारः । तद्विधायकत्वं विकर्मविधायकत्वम् । षष्ठे द्वितीयस्य पादस्य पञ्चमे चिन्तितम् । एतत्पूर्वान्वयीत्याहुः स चैवमित्यादि । त्रैवर्णिकेति ।

जुहुयात्' । 'यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम्।' 'न हिंस्याद्भूतजातानि'। ब्राह्मणादीनामपि त्रिविधकरणं सम्भवति । न हि सर्वोऽप्येकान्ततो विहितं वा प्रतिषिद्धं वा करोति । ततो विहितकर्तुरपि त्रयसम्भवाज्ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात् सोमभावानन्तरमेवाकर्मविकर्मभोगो वक्तव्यः । अत एवाविशेषोपसंहारौ । तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषां जन्मेति प्राप्तम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विहितव्यतिरिक्तकर्मणां संयमने यमसंनिधाने सुखं दुःखं वा अनुभूय आरोहावरोहौ । अनुभवार्थमारोहः, अनुभूयावरोह इति। कुतः । तद्गतिदर्शनात् । तेषां गतिर्विसदृशी दृश्यते । वेदे हि प्रथमं विहिता द्वेधा

भाष्यप्रकाशः ।

काधिकारिकः । तेषां च न हीत्यादिनोक्तरीत्या त्रयसम्भवात् । ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात् । विहितस्य बलिष्ठत्वेन पूर्वं तद्भोगात् पूर्वं सोमभावः, ततो भुक्ते तस्मिन्नन्ययोर्भोगः । स च भूम्यादिष्वेवेति ज्ञापनायैव 'तद्य इह रमणीयचरणा य इह कपूयचरणा' इत्युभयोरविशेषेणोपसंहारावुक्तौ । तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषामकर्मविकर्मभोगार्थं जन्म, सोमभावश्च पूर्वोक्तरीत्या द्वाभ्यामेवेति सर्वेषामेव आहुत्यादिसम्बन्ध इति प्राप्तम् । तथाच पूर्वाधिकरणे यः सर्वेषां सोमभावाभावः प्रतिपादितः, यच्च पञ्चाग्निसाधितदेहानां फलानुशय एवेति निर्णीतम्, तदयुक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥ पक्षमिति । इष्टादिव्यतिरिक्तकारिणां सोमभावप्राप्तिपक्षम् । अनुभवार्थमिति । पुण्यफलानुभवार्थम् । अनुभूयेति । तत्तल्लोके पुण्यफलमनुभूय । तस्मात् स्थानादवरोहः, न तु चन्द्रगतिरित्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति तेषामित्यादि । तेषां विहितव्यतिरिक्तकर्तॄणां गतिः फलप्राप्तिर्वेदे विसदृशी सोमभावविलक्षणा

रश्मिः ।

षष्ठस्य सप्तमेऽधिकरणे चिन्तितम् । तत इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तेषां चेति । सर्वेषां च । उक्तेति । भाष्योक्तरीत्या । सोमभावेत्यत्रानन्तरशब्दार्थमाहुः ततो भुक्त इति । अन्ययोर्योन्योर्मार्गयोर्वा भोगो वक्तव्य इति भाष्यार्थः । अत एवेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म स चेति । भोगश्च । अत इति सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याशयेनाहुः भूम्यादिष्विति । आदिना द्युलोकः । एवकारः इहेति शब्दात् । ज्ञापनायैवेति । श्रुतेरिहशब्दघटितत्वादेवकारः । तामेवाहुः तद्य इहेत्यादिना । उभयोरिति । योन्योः । मार्गयोर्वा । भाष्ये । अविशेषेणोपसंहारावविशेषोपसंहारौ इत्याशयेनाहुः अविशेषेणेति । तस्मादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । एवेति । विहितस्येत्यादिनोपपादनादेवकारः । पूर्वोक्तेति । पञ्चाग्निधूममार्गोक्तरीत्या । द्वाभ्यां पञ्चाग्निधूममार्गाभ्याम् । श्रुतत्वादेवकारः । एवेति । पूर्वपक्षोपपादनादेवेति । आहुत्यादीति । आदिना सोमभावः । फलानुशय एवेति । द्वितीयाधिकरणसमाप्तौ फलानुशय एवेत्यस्य प्रकाशस्य रश्मौ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥ भाष्ये । संयमने इति । 'वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संयमनं त्विद'मिति सङ्गमनं साधारणं वासः, 'वैवस्वतं सङ्गमनं जनाना'मिति विशेषवासोत आहुः यमेति । विवस्वद्यमस्य संनिधानं भगवतो भवति । घातकशक्ति-

गतिः, सकामा निष्कामा चेति। सकामा यथाकाममनन्तविधा। निष्कामा ज्ञानरहिता द्विविधा, वैदिकगृह्यस्मार्तभेदेन। तत्र गृह्यस्मार्ते यमः। श्रौते सोमभावः। तत्र त्रेताग्निविधानेन 'निष्कामानामदम्भानां पुण्यः स्या'दित्यधिकारिविशेषणात् विशेषतः सामान्यतश्च प्रायश्चित्तविधानात्। 'यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यत' इति। 'तरति ब्रह्महत्या'मिति च सर्वप्रायश्चित्तविधानात्। ब्रह्मानुभवाभावे सोमगतिरेव।

भाष्यप्रकाशः।

इष्यत इत्यर्थः। तत् व्युत्पादयन्ति वेदे हीत्यादि। अर्थस्तु स्पष्टः। श्रौते सोमभाव एवेत्यत्र किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां विभजन्ते तत्रेत्यादि। 'निष्कामाना'मिति वाक्यं तु स्मार्तम्। श्रुत्योस्तु तैत्तिरीयस्वाध्यायब्राह्मणस्था प्रथमा। संहितापञ्चमाष्टकस्था द्वितीया। पुण्यः स्यादिति। पुण्यो लोको भवेत्। विशेषतः प्रायश्चित्तविधानं पूर्वस्यां 'यदर्वाचीनमेन' इति श्रुतावुक्तम्। सामान्यतस्तद्विधानं द्वितीयस्यां 'तरती'ति श्रुतौ। तथाच निष्कामानामदम्भानां पापस्योक्तप्रकारेण निवृत्तत्वात् ब्रह्मानुभवाभावे मोक्षस्याभावात् सोमभावेऽधिकारिविशेषणं पापनिवृत्तिश्च नियामिकेत्यर्थः।

नन्वग्न्याधानिनां गृह्यस्मार्तधर्मस्यापि सत्त्वात् तेषां यमगतिरपि वक्तव्येति कथं सोमगति-

रश्मिः।

त्वात्। तदाहुः यमसंनिधान इति। प्रकृते। नन्विति। छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायामुक्तेः। स्पष्ट इति। तत्र गृह्यस्मार्ते यम इति। यमवचनसरूपा श्रुतिः प्रयतामनिष्टादिकारिणां यमवश्यतां दर्शयति। 'न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्। अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे' इति। 'वैवस्वतं संयमनं जनाना'मिति चेति शङ्करभाष्ये। गृह्यसूत्राणि प्रसिद्धकर्मणि पात्रासादनादावुपयुज्यन्ते। तादृशगृह्यस्मार्ते यमः। 'अथ चेत्मन्त्रविद्युक्तो वैष्णवो ज्ञानवान् हि सः। हव्यकव्ये नियोक्तव्य इति प्राह स्वयं यमः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धे यज्ञे च कर्मणि। अदुष्यं चैव विप्रेन्द्र योजनीयं प्रयत्नतः। तथैव मन्त्रविद्युक्तो शारीरैः पङ्क्तिदूषकैः। वर्जितं च यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः। निर्मत्सरः सदाचारः श्रोत्रियो मन्त्रविद्युवा। विद्याविनयसंयुक्तो पात्रभूतो द्विजोत्तमाः। वेदान्तविज्ज्येष्ठसाम अलुब्धो वेदतत्परः। योजनीयः प्रयत्नेन दैवे पित्र्ये च कर्मणि। यद्दत्तं च हुतं तस्मै ह्यनन्तं नात्र संशय' इति यमस्मृतौ। सोमभावोऽग्रे स्वयमेव विवेच्यः। उक्तमिति। ननु प्रायश्चित्तं पापस्य शोधनम्, तद्वाचकं पदं पूर्वस्यां किमिति चेत्। न। अधिकारिविशेषणस्य निष्कामस्य हेतुगर्भत्वेन तदेव तद्वाचकमिति। निष्कामत्वात्तस्मादेनसो मुच्यत इति। अतो निष्कामेन भवितव्यमिति निष्कामत्वविधानम्। तव्यस्य विधौ विधानात्। तद्विधानं प्रायश्चित्तविधानम्। इति श्रुताविति। अत्राप्यदम्भविशेषणस्य हेतुगर्भत्वेन तदेव प्रायश्चित्तवाचकम्। अदम्भत्वाद्ब्रह्महत्यां तरतीति। अतोऽदम्भेन भवितव्यमित्यदम्भत्वविधानम्। न दम्भो यस्येति। 'दम्भस्तु कैतवे कल्के' इति विश्वः। अग्रे भाष्ये। सर्वप्रायश्चित्तेति। भ्रूणस्य स्त्रीगर्भस्य शुक्रत्वेन ब्राह्मणश्च नित्यत्वे तद्धिंसाभावात्तत्स्थसर्वस्य हत्येति तथा। प्रकृते। उक्तप्रकारेणेति। शक्तितात्पर्याभ्यां उक्तो यो हेतुगर्भविशेषणप्रकारस्तेन। विशेषणमिति। अदम्भविशेषणम्। भाष्ये। एवेति। मोक्षव्यवच्छेदकः। अद्धेति। श्रौतस्मार्ताधानिनामित्यर्थो भाति। अपिना श्रौतधर्मस्य। यमगतिरपीति। अपिना सोमगतिः। एवेति।

१. संयमनम्।

पूर्वजन्मधर्मस्य चित्तशुद्धावुपयोगः । तदानीन्तनस्य गङ्गास्नानादेः श्रौताङ्गत्वम् । अतः पापस्याभावात् पुण्यस्योपक्षीणत्वात् तस्य पञ्चाग्निप्रकार एव । ज्ञानोपयोगिजन्मनि पापसंश्लेषाभावोपायमग्रे वक्ष्यति । पितृमेधप्रथमाहुतिमन्त्रस्तु मन्त्रत्वाच्चमसवन्न गतिनियामकः ।

त्रेताग्निविद्यारहितानां पुण्यपापोपभोगो यम एव । 'वैवस्वते विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः । ये चेह सत्येनेच्छन्ते य उ चानृतवादिन' इति । यमगतेः

भाष्यप्रकाशः ।

रेवेत्युच्यत इत्याशङ्कायामाहुः पूर्वेत्यादि । पूर्वजन्मधर्मस्येति । पूर्वजन्मीनस्मार्तधर्मस्य । तथाच श्रौतस्य बलिष्ठत्वेन गृह्यस्मार्तस्यैवमुपयोगात् सा नेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि । ननु भवत्वेवं पूर्वनिवृत्तिः, तथाप्युत्तरपापसंसर्गस्त्वनिवार्य इति पञ्चाग्निप्रकारेप्यपायः संभाव्यत इति ज्ञानोत्पत्तिस्तु दुर्घटैवेत्यत आहुः ज्ञानेत्यादि । अग्र इति । 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशा'वित्यत्र । ननु ब्रह्मतत्त्वज्ञस्याहिताग्नेर्दहनादिसंस्कारो ब्रह्ममेधः, तद्रहितस्याहिताग्नेर्दहनादिसंस्कारः पितृमेधः, तस्य प्रथमाहुतौ 'वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजान'मिति मन्त्रे यमसंबन्ध उक्त इति कथं वैदिकानां सोमगतिरेवेत्युच्यत इत्यत आहुः पितृमेधेत्यादि । अयं मन्त्रस्तु 'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न' इतिमन्त्रवत् सिद्धार्थबोधकत्वान्नाहिताग्निमात्रस्य यमगतिनियामकः । त्रेताग्निबोधकपदाभावात् । केवलगृह्यस्मार्ताग्निवत्त्वस्याप्याहिताग्नित्वस्य तुल्यतया तैरेव चारितार्थ्याच्च । तस्मान्निष्कामस्याद्धाधानिनोपि सोमगतिरेवेति निश्चयः ।

अतः परं गृह्यस्मार्तानां गतिं विचारयन्ति त्रेतेत्यादि । पापान्तराभावेपि त्रेताग्निराहित्येन विहिताननुष्ठानस्य जातत्वात् तथेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः यमगतेरित्यादि । तथाच यमगतेः पञ्चाग्निविद्यायाश्च एषा गृह्यस्मार्तश्रौतभेदेन भिन्ना व्यवस्थेत्यर्थः । ननु 'वैवस्वते विविच्यन्त' इति

रश्मिः ।

यमगतिव्यवच्छेदकः । एवमिति । स्मार्ताधानं पूर्वजन्मीनम् । श्रौताधानमस्मिञ्जन्मनीत्येवम् । सेति । यमगतिः । तेन तदानीन्तनस्येत्यादिभाष्यस्य तज्जन्मकालिकस्य । आदिना विष्णुस्मरणम् । श्रौताङ्गत्वमिति । श्रौतगृह्येऽवान्तरपापनाशकत्वेन तथेत्यर्थो ज्ञापितः । गङ्गास्नानान्मार्जारीहत्याविमोकः । विष्णुस्मरणेन पिपीलिकादिहत्याया विमोकः । निष्पापिश्रौताधानस्य पञ्चाग्निविद्यया ज्ञानभक्त्यङ्गत्वमिति । अत इत्यादीति । एवेति । मोक्षव्यवच्छेदकः । ननु पुण्यपापक्षये मोक्ष इति कुत एवकार इति चेत् । न । अत्र संदिग्धे विषये पञ्चाग्निप्रकार एवेत्यर्थात् । अपाय इति । निष्पापदेहनाशः । पापसंसर्गस्य सत्त्वात् । विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः । रक्तसरोजस्थले नीलं सरोजं नास्तीतिवत् । दुर्घटैवेति । 'निरवद्यं निरञ्जन'मिति श्रुत्यैवकारः । कामक्रोधाभ्यां पापकरणात्तामिस्ररूपाविद्यापर्वणश्च । भक्त्युत्पत्तिश्चेत् 'नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत' इति वाक्यादेवकारः । आध्यात्मिकशुद्धौ ज्ञानोत्पत्तिः । आधिदैविकशुद्धौ भक्तिरिति । एवेति । यमगतिव्यवच्छेदकः । सिद्धार्थेति । चमसेऽर्वाग्बिलत्वोर्ध्वबुध्नत्वयोः सिद्धयोर्बोधकत्वं मन्त्रे, न तु साध्ययोः । तद्वत्सङ्गमने यमे राजत्ववैवस्वतत्वयोः सिद्धयोः, न तु साध्ययोरर्थयोर्बोधकत्वात् । केवलेति । केवलगृह्यस्मार्ताग्निवत्तु अपि आहिताग्नित्वस्येति छेदः । तैरित्यादि । केवलगृह्यस्मार्ताग्निमद्भिः । एवकारः श्रौताग्निमद्व्यवच्छेदकः । तथाच केवलगृह्यस्मार्ताग्निमद्विषया यमगतिरिति भावः । सोमगतिरेवेति । यमगतिव्यवच्छेदक एवेति । तथेत्यर्थ इति । पुण्यपापोपभोगो यम एवेत्यर्थ इत्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यवाक्याभावः । तदाहुः वैवस्वत

१. इदानीन्तनस्य ।

पञ्चाग्निविद्यायाश्चैषा व्यवस्था । चित्तशुद्धिभावाभावाभ्यां वा अवश्यं काण्डद्वयव्यवस्था । एकस्यैतद्वक्तव्यम् । सकामनिष्कामभेदो वा । वेदान्तिनामपि पापार्थं यमापेक्षणात् सा गतिर्वक्तव्यैव । तस्मान्न सर्वेषां सोमगतिः ॥ १३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

हि तैत्तिरीयाणां श्रुतिः, सा च वैदिकानपि सङ्ग्रहीष्यति, तस्या गृह्यस्मार्तैकपरत्वे नियामकाभावात्, अतो न पूर्वोक्ता व्यवस्थाऽयुक्तेत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः चित्तेत्यादि । यस्य चित्तशुद्धिस्तस्योत्तरकाण्डोक्तः पञ्चाग्निसंबन्धः । यस्य न सा, तस्य 'न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्, अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वशमापद्यते मे' इति यमवचनश्रुतेः पूर्वकाण्डोक्ता वैवस्वतगतिरित्येवं श्रौतपरत्वेनैव तदुभयव्यवस्था मन्तव्या । तत्र हेतुः अवश्यमित्यादि । गतिर्हि पञ्चाग्नियमभेदेन काण्डद्वयेप्युक्ता । यदि तत्र व्यवस्था काचिन्नोच्येत, तदा गतिद्वयं सङ्कीर्येत । अतस्तदभावार्थमवश्यं काण्डद्वयस्य व्यवस्था । तत्र एकस्य येन केनापि प्रकारेण जघन्यस्योत्तमस्य च यथायथमेतद्गतिद्वयमसङ्कीर्णं वक्तव्यम् । सङ्गफलयोस्त्याग एव यज्ञादीनां पावनत्वस्य गीतायामुक्तत्वात् । पूर्वोपपादितः सकामनिष्कामभेदो वा तदर्थं वक्तव्यः । अन्यथा एकतरश्रुतिव्याकोपस्य दुष्परिहरत्वादिति । ननु पूर्वकाण्ड एवेयं व्यवस्था भवतु, उत्तरकाण्डे तु ज्ञानस्य प्राधान्यात् तस्य च सर्वकर्मदाहकत्वान्नैतद्व्यवस्थोपयोग इत्याशङ्कायामाहुः वेदान्तिनामित्यादि । तथाच 'सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि' 'न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृ'दिति वाक्यात् कर्म तु नियतम्, ज्ञानं तूपायसाध्यत्वान्न श्रवणमात्रात् सर्वस्योत्पद्यते । अतस्तेषामपि सा वक्तव्यैवेति 'ये वे'ति श्रुतिः पूर्वोक्त एव विषये सङ्कोच्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

रश्मिः ।

इति । व्यवस्थेति । यमवैवस्वतयमयोश्च श्रौतस्मार्तभेदेन । व्यवस्थेति । व्यवस्था अयुक्तेति पदच्छेदः । चित्तेति । चित्तस्य शुद्धिस्तस्या भावाभावाभ्याम् । एवेति । गृह्यस्मार्तव्यवच्छेदकोऽयम् । सकामेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म सङ्गेति । एवेति । सङ्गाद्धरिणस्य जडभरतस्य, कामफलात् अजामिलस्य चित्तकालुष्येणापावनरूपेण जन्म यमदूताभ्यां क्लेशो दृष्ट इत्येवकारः । गीतायामिति । अष्टादशाध्याये । 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्' । 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणा'मिति । पूर्वेति । 'ये वै' हीत्याद्युक्तपूर्वभाष्येणोपपादितः । तदर्थमिति । पञ्चाग्निविद्यायाः यमगतेश्च व्यवस्थार्थम् । एकतरेति । पञ्चाग्नियमगतिप्रतिपादिकयोः श्रुत्योरेकतरेत्यादिः । एवेति । उत्तरकाण्डव्यवच्छेदकः । वेदान्तिनामित्यादीति । पापार्थमिति । पापनिवृत्त्यर्थम् । 'अर्थोऽभिधेये'ति कोशात् । सेति । यमगतिः । एवेति । विकर्मपाते हृदि सन्निविष्टस्य धूननकर्तृत्वेनाभावादेवकारः । तस्मादिति । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुने'ति वाक्यविषयाणामपि सत्त्वात्तेषां यमगतेः सत्त्वान्न सर्वेषां सोमगतिरित्यर्थः । पूर्वोक्त इति । 'ये वै' इत्याद्युक्ते । अन्त्यपक्षत्वादेवकारः । विषय इति । निष्कामे ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयः। 'यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते । पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्ष उताहो नृपते शुभमि'त्यादि । चकाराल्लोकप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ १५ ॥

चेत्यनुवर्तते । पापोपभोगार्थं यमालयगमनमङ्गीकर्तव्यम् । यतस्तत्र नरकाः सप्त सन्ति रौरवादयः । सप्तसंख्या संख्याभेदेष्ववरकक्षा । सर्वथा निराकरणाभावाय सप्तग्रहणम् । तस्मात् यमगतिरस्ति ॥ १५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि सप्त ॥ १५ ॥ एतत्सूत्रद्वयभाष्यं प्रकटार्थम् ।

तत्रापि पूर्वसूत्रभाष्ये लोकप्रसिद्धिर्नामभ्रान्त्या यमदूतनीतानां प्रत्यागतानामनुभवस्य पौराणिकवाक्यसंवादरूपा बोध्या ।

द्वितीयसूत्रभाष्ये च **यमगतिरस्तीत्यस्य** सोमगतेरतिरिक्तास्तीत्यर्थो बोध्यः ॥१४॥१५॥

रश्मिः ।

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि सप्त ॥ १५ ॥ प्रकटेति । वाक्यं नृगप्रसङ्ग उत्तरार्धे । इति प्रथमसूत्रे भाष्यं प्रकटार्थम् । द्वितीयसूत्रभाष्यं चेतीति । अर्थः पूर्वोक्तः लोकप्रसिद्धिरूपः । **सप्तसंख्या संख्याभेदेष्विति** । संख्याभेदेषु सप्तसंख्या अवरकक्षेत्यर्थः । संख्याभेदाः श्रीभागवतादौ । तथाहि। एकविंशतिनरकास्तामिस्रादयः। सप्तान्ये क्षारकर्दमादयः। मिलिता नरका अष्टाविंशतिसंख्याकाः। मनुस्मृतौ चैकविंशतिसंख्याकाः तामिस्रादयः अन्यनिवेशेन व्युत्क्रमेण च । तथैव याज्ञवल्क्यस्मृतौ एकविंशतिनरकास्तामिस्रादयः । तत्रैको भाग उपात्तश्चेत्सप्त भवन्ति । तत्रापि नियामकाकाङ्क्षायां तामिस्रान्धतामिस्ररौरवमहारौरवकालसूत्रासिपत्रवनशाल्मलीनामकानां सप्तानामेव त्रिपु सत्त्वेन प्रसिद्धत्वात्सप्तग्रहणम् । यद्वा । भारते सप्त रौरवादयो गणिताः । तेऽत्र माध्वभाष्ये प्रसिद्धाः । वाराहे चातुर्मास्यमाहात्म्ये तृतीयाध्याये च 'रौरवः प्रथमः प्रोक्तो महारौरव एव च । कुम्भीपाकोऽसिपत्राख्यः पूयशोणितमद्गरौ । तप्तवालुक इत्येते सप्तैव नरकाः स्मृता' इति । तदेतदाहुः **सर्वथे**त्यादि । एवं प्रकटार्थम् । अजामिलप्रसङ्गे लौकिकी भापेत्याशयेनाहुः **भ्रान्त्येति** । 'अथैनं मापनयत कृताशेषाघनिष्कृतम् । यदसौ भगवन्नाम म्रियमाणः समग्रही'दिति विष्णुदूतवाक्येन पापाभाववत्यजामिले । 'तत एनं दण्डपाणेः सकाशं कृतकिल्बिषम् । नेष्यामोऽकृतनिर्वेशं यत्र दण्डेन शुध्यती'ति यमदूतवाक्ये तेषां कृतकिल्बिषत्वेन ज्ञानं भ्रान्तिस्तया । यमदूतनीतानां यथाजामिलस्य । 'स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषान् भृशदारुणान् । वक्रतुण्डानूर्ध्वरोम्ण आत्मानं नेतुमागता'निति । 'विकर्षन्तोऽन्तर्हृदयाद्दासीपतिमजामिल'मिति मयान्नीतस्य । **प्रत्यागतानामिति** । यथाजामिलस्य । 'द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिं गत' इति प्रत्यागतस्य । **अनुभवस्येति** । यथा 'ववन्दे शिरसा विष्णोः किङ्करान् दर्शनोत्सव' इत्यनुभवस्य पौराणिकानि वाक्यान्युक्तानि । तत्संवादरूपा बोध्येत्यर्थः । भाष्योक्तनृगप्रसङ्गे च 'एतस्मिन्नन्तरे याम्यैर्दूतैर्नीतो यमालयम् । यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते । पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्ष उताहो नृपते शुभम् । नान्तं दानस्य धर्मस्य पश्ये लोकस्य भास्वतः । पूर्वं देवाशुभं भुञ्ज इति प्राह पतेति सः । तावदद्राक्षमात्मानं कृकलासं पतन् प्रभो' इति पौराणिकवाक्यसंवादरूपा बोध्या । बहुवचनादन्यप्रकाराणि वाक्यानि संग्राह्याणि ॥ १४ ॥ १५ ॥

१. यमक्षयम् ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति। ननु नरकेषु चित्रगुप्तादयो भिन्ना एवाधिकारिणः सन्ति, तथा सति तृतीयः पक्षः स्यात्, अत आह। तत्र नरकादिषु येऽधिकारिणः, ते यमायत्तास्तत्सेवकाः। अतो यमस्यैव तत्रापि व्यापारान्न तृतीयपक्षप्राप्तिः। चकारात् सुखदुःखभोगेपि तृतीयपक्ष एव विरोधः।

अथवा। यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धेः पापस्य च पौराणिकत्वे चन्द्रगतिरेवैव

भाष्यप्रकाशः।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि। आशङ्कां व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादि। यदि विलक्षणगतिदर्शनानुरोधेन 'ये के चे'ति श्रुतिं सङ्कोच्य फलाधिकारिभ्यां यमगतिर्द्वितीयाङ्गीकृता, तदा नरकाणां चित्रगुप्तादीनां च ततोपि वैलक्षण्ये सति युक्तेस्तौल्यात् सोपि तृतीयः पक्षः स्यात्, अन्यथा तु यमस्य नरकेष्वधिकारित्वाभावान्नियामकाभावेन तद्गतेरप्रास्या तद्बोधकस्मृतिविरोधापत्तेरित्यर्थः। परिहारं व्याकुर्वन्ति तत्रेत्यादि। तत्रापीति। नरकादिषु। तथाचैवं नरकगतिप्राप्तिसिद्धौ तद्गतिबोधकस्मृतिविरोधाभावेनातिरेकाङ्गीकारस्य वैयर्थ्यान्न तृतीयपक्षप्राप्तिरित्यर्थः। चकारसूचितं दूषणान्तरमाहुः चकारादित्यादि। तथाच सोमयमगती श्रौते अङ्गीकृत्य अस्य तथा तृतीयत्वमङ्गीक्रियते, तदास्याश्रौतस्य तृतीयत्वादेव विरोधः। अथवा। इयं यमगतिश्च चन्द्रगत्यवान्तरगतित्वेनाङ्गीक्रियते, तदा मन्त्रलिङ्गविरोधाद्विरोध इत्यर्थः। यद्वा। तद्भोगे चित्रगुप्ताद्यधिकारवत् तेषां यमायत्ततायाः अपि स्मार्तत्वात् तस्या अनङ्गीकारे तृतीयपक्ष एव विरोध इत्यर्थः।

ननु स्मृतिविरोधः शिथिलः, श्रुतिस्तु यथा न वक्ति, तथा न निषेधति, अतः 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'ति न्यायेनातिरेकाङ्गीकारेपि को दोष इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि।

रश्मिः।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ चित्रगुप्तेति। आदिना पञ्चमस्कन्धसमास्युक्तास्तत्पुरुषाः अग्निष्वात्तादयस्तु निवसन्ति। युक्तेरिति। फलाधिकारिभ्यां गतिविभेदः स्यात्, तदा सोपि तृतीयः पक्षः स्यादित्यन्यथाज्ञानरूपायाः। अधिकारित्वेति। 'द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भटा' इति वाक्यात्। एतेन भिन्ना एवेति भाष्यं समर्थितम्। नहि धर्मज्ञोऽधिकारी भवतीत्येवकारः। तद्बोधकेति। 'यमेन पृष्टस्तत्राह'मितिनृगवाक्यविरोधापत्तेः। नरकेति। नरक आदिर्येषां कर्मिणां चित्रगुप्तादीनां तेषु यमस्य भगवतोऽधोक्षजस्य व्यापारसंभवात्। एवकारस्तु ब्रह्मव्यापाराभावाय। यमस्य द्वारत्वात्। तदपि 'कृष्णायाक्लिष्टकारिण' इतिश्रुतेः विष्णोरपि न। स्थितिदशामात्रवृत्त्योत्पत्तिसंहारयोरननुगमात्। नरकगतीति। तद्गतीत्यपि पाठः। सोमयमेति। भाष्यीयसुखदुःखपदार्थौ। एवेति। पौराणत्वान्यव्यवच्छेदकः। बाध्यत्वेन विकल्पास्पदत्वाभावाच्छ्रौतमते सहानवस्थानां अविरोधस्तु सुखयोः कर्मवदत्राप्यश्रौतेपि श्रौतयमगतिकर्मव्यापारात्सौत्रः। अथवेति। चकारस्य द्वितीयार्थ इत आरभ्य। मन्त्रलिङ्गेति। पितृमेधे 'वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजान'मिति मन्त्रलिङ्गविरोधात् शास्त्रभेदाद्विरोधः। अविरोधस्तु वेदान्तशास्त्रत्वात्तत्रापि यमगतावपि तद्व्यापाराच्चन्द्रगतिरूपव्यापारात्सौत्रः। तेषामिति। चित्रगुप्तादीनाम्। तृतीयेति। तत्प्राप्तिलक्षणो विरोधः। श्रौतेन बाधात्। तत्रापि ताद्वशविपर्ययेपि तद्व्यापाराद्यमव्यापारादविरोधः सौत्रः। पूर्वेन्त-

स्यादिति विरोधः । तेषां यमसेवकत्वे तु मन्त्रलिङ्गपोषकत्वान्मार्गद्वयसिद्धेरविरोधः । तस्मात् यमगतिरस्तीति सिद्धम् ॥ १६ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ (३.१.४.)

साधारणत्वाभावाय पूर्वोक्तार्थसाधकमधिकरणमारभते। ननु 'ये के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'त्यस्याः श्रुतेः का गतिः, पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावे वा यमगतिः कुतो नोक्ता, तस्मात् वेदविरोधान्न तृतीयपक्षसिद्धिरित्याशङ्कां परिहरति तुशब्दः । अत्र वेदान्ते गौणमुख्यफलभेदार्थं विद्याकर्मणो-

भाष्यप्रकाशः ।

तथाच निषेधाभावेनानुमतावपि श्रौतत्वं स्ववचनान्न शक्यवचनम् । अतः पापतन्नियामकयोः पौराणिकत्वमेव वाच्यम् । तथा सति कौशीतकिश्रुतावसङ्कोचाच्चन्द्रगतिरेकैव त्वन्मते श्रौती स्यात्, तदा यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धेर्विरोधः श्रौत एवापतित इत्यर्थः । मार्गद्वयसिद्धेरिति । चन्द्रगतियमगत्योः सिद्धेः । तथाच तदा अस्यापि श्रौतमध्यपातादविरोध इत्यर्थः ॥ १६ ॥ इति तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥१७॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः साधारणेत्यादि । सोमगतेः सर्वजीवसाधारणत्वाभावाय यमगतिसाधकं तदारभत इत्यर्थः । कथं साधकमित्यपेक्षायां तुशब्दव्याख्यानमुखेन शङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारेण साधकमित्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । तथाच यदि यमगतिरत्राभिप्रेता स्यात्, तदा कौशीतकिश्रुतौ सर्वेषां चन्द्रगतिर्नोच्येत । पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावेपि सोच्येत । अतो गतिबोधके स्थलद्वयेप्यनुक्तत्वात् तदङ्गीकार एतदुभयविरोधान्न तस्यास्तृतीयस्या गतेः सिद्धिरिति शङ्कामित्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति अत्रेत्यादि ।

रश्मिः ।

र्भावेनाप्राप्तेस्तृतीयपक्षस्य । द्वितीयपक्षव्यवच्छेदक एवकारः । पापेति । नियामकाः चित्रगुप्तादयः । एवेति । श्रौतताव्यच्छेदकः । कौशीतकीति । अग्रिमाधिकरणे वक्ष्यमाणायाः सर्वस्याश्चन्द्रगतेरसङ्कोचात् । एकैवेति । यमगतिव्यच्छेदक एवकारः । मन्त्रलिङ्गेति । मन्त्रलिङ्गेन सिद्धिर्यस्या यमगतेः । एवेति । स्मार्तव्यवच्छेदकः । इत्यर्थ इति । भाष्ये । तेषामित्यादि । चित्रगुप्तादीनाम् । मन्त्रेति । मन्त्रे लिङ्गं यमगतेस्तस्याः पोषकत्वात् राजत्वपोषकत्वात् मन्त्रगतं राजत्वम् । चन्द्रगतीति मार्गद्वयपोषकयोः सिद्धेः ॥ १६ ॥ इति तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ यमगतीति । द्वितीयायाः चन्द्रमार्गाद्यमगतेः बाधकम् । तुशब्देति । मुखमुपायः । तत्परीति । पञ्चाग्नीतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म पञ्चाग्नीति । तदङ्गीकार एतदुभयेति । यमगत्यङ्गीकारे । तस्मादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म एतदुभयेति । पञ्चाग्निविद्याकौषीतकीश्रुत्युभयविरोधात् । तृतीयस्या इति । तृतीयत्वं चित्रगुप्तपक्षस्य सोममार्गयमगतिपक्षेतरत्वात् । अत्रेत्यादीति । एवेति । चित्रगुप्तपक्षव्यवच्छेदकः ।

१. प्रलयन्ति, प्रयन्ति । २. दानार्थं देहार्थमिति पाठौ ।

रेव हेतुत्वेन निरूपणम् । विद्यया देवयानम्, कर्मणा सोमभाव इति । तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वात् । तेन कौषीतकिब्राह्मणेपि प्रकृतत्वात् कर्मिण एव सर्वशब्देनोक्ताः । अत्रापि न यममार्ग उक्तः । तस्मात् विद्याकर्मणोर्मुख्यत्वान्मार्गद्वयमेवोक्तम् । नैतावता तृतीयबाधः ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

ननु द्वयोः स्तुत्यर्थं यस्तृतीयो मार्ग उक्तः, 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ती'त्यादिना 'जुगुप्सेते'त्यन्तेन तृतीयनिन्दया द्वयोः स्तुतिरिति स एव तृतीयोऽस्तु, किं यममार्गेणेत्यत आह । न तृतीये मार्गे तथा पुण्यपापयोरुपभोग उपलभ्यते । यतः समानब्राह्मणे

भाष्यप्रकाशः ।

सोमभाव इति । प्रथमाहुतिफलात्मकः पितृयाणात्मकधूममार्गोक्तश्च सोमभावः । तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वादिति । मुख्यफलार्थे 'तद्य इत्थं विदु'रिति विद्यायाः, गौणफलार्थे 'य इमे ग्राम' इत्यादिना कर्मणश्च कारणत्वेन प्रकृतत्वात् । तथाच प्रकृतत्वाभावात् तदनुक्तिः, न तु यमगत्यभावादित्यर्थः । एतदेव स्फुटीकुर्वन्तो द्वितीयामपि शङ्कां परिहरन्ति तेनेत्यादि । मार्गद्वयमेवोक्तमिति । इदं सौत्रस्येतिशब्दस्य व्याख्यानं ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽनथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेनाहुः ननु द्वयोरित्यादि । इत्यत आहेति । यतः पूर्वसूत्रोक्तेऽर्थे एवमाशङ्कोत्पद्यते, अतस्तन्निवर्तकं हेतुमाहेत्यर्थः । यद्वा । अत्र 'न तृतीये मार्गे' इत्यादिकं सूत्रसिद्धार्थकथनम् । सूत्रयोजना त्वेवम् । न, यममार्गबाधो न । कुतः । तृतीयेऽतथोपलब्धेः । 'तानीमानी'त्यादिनोक्ते मार्गे यमगतिविलक्षणपापभोगोपलम्भादिति ज्ञेया । यतः समानब्राह्मण इत्यादिना तदुपपादनम् । समानब्राह्मणं च बृहदारण्यकस्थम् । तत्र 'कीटा' इत्यादिना क्षुद्राणि भूतानि निष्कृष्यन्ते । तादृश्यां योनौ निर्वृतिस्तु महाभारते

रश्मिः ।

विद्याया इति । पञ्चाग्निविद्यायाः । प्रकृतत्वादिति । प्रकृतत्वादित्यस्य सौत्रपदस्य कारणत्वादित्यर्थः । तदनुक्तिरिति । तृतीयचित्रगुप्तपक्षानुक्तिः । स्फुटीति । तेनेत्यारभ्य उक्त इत्यन्तेन । अत्रापीति । पञ्चाग्निविद्यायाम् । एवोक्तमिति । तुरेवकारार्थ इति भावः । भाष्ये । एतावतेति । पक्षाविपयमार्गोक्त्या । तृतीयबाध इति । सोममार्गो यमगतिश्चेति पक्षद्वयम् । चित्रगुप्तपक्षस्तृतीयः । तथा चात्र मार्गत्रयं पक्षत्रयं च । तथाच तृतीयपक्षबाध इत्यर्थः ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ भाष्ये । उक्त इति । छान्दोग्ये मार्गद्वयोक्त्यनन्तरमुक्तः । अथैतयोरिति । पञ्चाग्न्यादिचतुष्टयानन्तरम् । तृतीयोऽस्त्विति । पक्षोऽस्तु । यममार्गेणेति । चित्रगुप्तपक्षेण । प्रकृते । यद्यपि पुण्यपापभोगस्योपलब्धेरिति कर्मणिक्तिन्नुपलभ्यते, तथापि भावेक्तिन्नन्तस्य प्रयोगे न सम्भवतीत्याशयेनाहुः यद्वेति । यममार्गेति । मार्गपक्षयोरभेदेन पक्षस्थले मार्गशब्दः । यमगतीति । उपलम्भशब्दे भावे घञोपलब्धेरित्यत्र भावेक्तिनोऽविरोध इति भावः ।

---

१. अतथोपलब्धेरिति श्रीपुरुषोत्तमानां संमतः पाठः, अन्ये तु तथोपलब्धेरिति पठन्ति । २. क्षेत्राणि ।

'कीटाः पतङ्गा यदि दन्दशूक'मिति योनौ निर्वृतेर्विद्यमानत्वान्न महत्पापोपभोगः। नापि कीटादिषु महासुखोपभोगः। एकवाक्यता चोभयोर्युक्ता। यद्यपि महाराजा-दिराजदण्डादिषु तथोपभोगः सम्भवति, तथापि रम्भादिसम्भोगे नरके च यथा,

भाष्यप्रकाशः।

कीटोपाख्यानात् बोध्या। तथाच यममार्गे यादृशः सुखदुःखभोगः, तादृशो न छान्दोग्योक्ते तृतीयमार्गे इति न तेन तस्य गतार्थतेत्यर्थः। ननु योनिनिर्वृत्या पापभोगवैलक्षण्यसाधनमयुक्तम्, 'नरकस्थोपि वै जन्तुर्न देहं मोक्तुमिच्छति। नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहित' इति तृतीयस्कन्धे नरकेपि निर्वृतिकथनात्, अतो न तृतीयस्य यममार्गाद्वैलक्षण्यमित्यत आहुः एकवाक्यतेत्यादि। 'तानीमानी'त्यादिनोक्तस्य उभयोर्देवयानपितृयाणयोरेकवाक्यतैव प्रकरणाद्युक्ता। पूरणप्रत्ययान्तस्य तृतीयशब्दस्य संख्यापूरणार्थे मार्गद्वयसाकाङ्क्षत्वात्। मार्गद्वय-वाक्यस्य च तत्स्तुत्यर्थं तृतीयसाकाङ्क्षत्वात्। यममार्गस्य तु भिन्नप्रक्रमपठितत्वेन मार्गद्वया-पेक्षाराहित्यान्न छान्दोग्योक्तमार्गद्वयैकवाक्यत्वमित्युपपादितम्। यद्ययं यमगत्यवैलक्षण्येन तदात्मकः स्यात्, अस्याप्युभयैकवाक्यता भज्येत, अतो न तदवैलक्षण्यमित्यर्थः। एतदुपष्टम्भाय युक्त्यन्तरमाहुः यद्यपीत्यादि। तथोपभोगः सम्भवतीति। 'जायस्वे'ति मार्गेपि महोपभोगः संभवति। तथाचैवमपि वैलक्षण्यानपायाद्यममार्ग एतस्माद्भिन्न इत्यर्थः। ननु तर्हि पञ्चाग्निमार्ग एव यममार्गः प्रविशतु, पञ्चाग्निमार्गेपि यममार्ग इव देहान्तरप्राप्तेर्जडभरते दर्शनात्। अत एव पञ्चाग्निमार्गस्य ज्ञानोपयोगिदेहजनकत्वमप्यसङ्गतम्, तथा सति ज्ञानोदयेनाग्रे जन्मद्वया-भावापत्तेः, अथ जडशरीरमेव पञ्चम्याहुतिफलमित्युच्यते, तदा तु रेतोभावस्य वारत्रयं भवनात् पुरुषभावस्य च विच्छेदेन वारद्वयं भवनादाहुतिक्रमबाध इति सर्वसामञ्जस्याय 'जायस्वे'ति मार्गस्यैव

रश्मिः।

बोध्येति। तथाच भाष्ये महदित्यत्र महतां पापानि तेषामुपभोगः इति विग्रहान्न कर्मधारयः। अतो न 'आन्महद्'दिति सूत्रस्य प्राप्तिः। महेति। महच्च तत्सुखमिति न समासः। कीटादिषु तदभावेना-नन्वयप्रसङ्गात्। तेन महांश्चासौ सुखोपभोग इति कर्मधारयः। 'आन्महद्'दित्यात्वम्। यममार्ग इति। यमगतौ। तेन तस्येति। छान्दोग्योक्तेन मार्गेण तृतीयेन। तस्य यममार्गस्य। यमेति। यमगति-रूपात्। एवेति। पृथग्वाक्यताव्यवच्छेदकः। आर्थक्रमे पञ्चाग्निविद्याप्रकरणान्तर्गतार्चिरादिप्रकरणाद्युक्ता। पूरणेति। व्याकरणप्रसिद्धः पूरणप्रत्ययः। तत्स्तुत्यर्थमिति। सा चासौ स्तुतिस्तत्स्तुतिस्तदर्थम्। यममार्गस्येति। यमगतेः। भिन्नेति। 'वैवस्वतं संगमन'मिति मन्त्रबोधितस्य यममार्गस्य मन्त्रप्रक्रम-पठितत्वेन। उपपादितमिति। उपपादितप्रायम्। अयमिति। यममार्गः, यममार्गत्वेन यममार्गः, न तु यमगतित्वेन वैलक्षण्येन। तदात्मकस्तृतीयमार्गात्मकः। अस्यापीति। यममार्गस्यापि। अपिना यमगतेः। यथोक्त'तानीमानी'त्यस्य यमगतिविलक्षणस्य सप्तदण्डस्यैकवाक्यतायामसप्तदण्डस्यैक-वाक्यताभावादेकवाक्यता भज्येत। अतो भङ्गभयात् 'तानीमानी'त्यादिनोक्तस्य छान्दोग्योक्तस्य तृतीयमार्गस्य न यमगत्यवैलक्षण्यमित्यर्थः। एतदिति। यममार्गयमगत्योरुपष्टम्भाय। एवेति। दृष्टान्तभावादेवकारः। यममार्ग इति। यमगतिः। यममार्ग इति। भिन्नप्रक्रमपठितोपि। जडभरत इति। भिन्नप्रक्रमपठिते दार्ष्टान्तिकत्वस्य दर्शनात्। जन्मद्वयेति। भरतस्य हरिणब्राह्मणजन्मद्वयाभावापत्तेः। एवेति। ज्ञानोदयव्य-वच्छेदकः। विच्छेदेनेति। मृगशरीरव्यवधानेन। आहुतीति। 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति पञ्चम्याहुतिक्रमबाधः। मृगशरीरेण विच्छेदात्। मार्गस्यैवेति। चित्रगुप्तव्यवच्छेदक एवेति, न तु

१. महापापोपभोगः।

तथा न सम्भवति। जडे तु पञ्चम्याहुतिर्भरत एव हीश्वरेच्छया जन्मद्वयमधिकम्। 'त्रिभि'रिति वचनात्। भरतोऽहमिति प्रतीतेश्च। ततः पूर्वमस्मरणात् बाल्यादिवदेव जन्मत्रयम्। तस्मात् 'जायस्वे'त्यादिवैलक्षण्यादतिरिक्तो यममार्गः। पञ्चाहु-

भाष्यप्रकाशः।

तृतीयत्वं भवतु, वैलक्षण्यस्य मार्गभेदकताया अप्रयोजकत्वादित्याशङ्कायामाहुः जडे त्वित्यादि। वचनं त्वेकादशस्कन्धे नारदेनार्षभान् प्रस्तुत्योक्तम्। 'स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम्। उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभि'रिति। अत्र या वैराग्यादिसंपदुक्ता, सैव तस्य पञ्चमाहुतिफलत्वस्येश्वरेच्छायाश्च ज्ञापिका। पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतं प्रति ब्रह्मवाक्येषु तथा निर्धारात्। प्रारब्धपक्षेपि तस्य द्वारत्वान्न शङ्कालेशः। प्रतीतेरिति। पञ्चमस्कन्ध एव 'अहं पुरा भरतो नाम राजे'ति जडोक्तायाः प्रतीतेः। एतेन स्मृतिमजन्मज्ञापनात् तादृशानुशयवत्त्वमुक्तम्। उक्तहेतुद्वयात सिद्धम्। जन्मत्रयस्य स्वरूपमाहुः तत इत्यादि। ततः पूर्वमिति। भरतदेहात् पूर्वम्। तथाच भरतदेहस्यैव पञ्चमाहुतिफलत्वादग्रिमयोर्जन्मनोरवस्थातुल्यत्वेन तदभेदान्नाहुतिक्रमभङ्गः, न वा

रश्मिः।

चित्रगुप्तस्येति। मार्गेति। गतेर्मार्गाच्छेदकतायाः। जडे त्वित्यादीति। महाभागवतत्वात् ज्ञानोपयोगिदेहो ज्ञायते। जीवहोमं विहायाम्भोम उक्तस्तस्य स्वारस्यम् जडशब्देन। डलयोरभेदात्। तेन तृतीया जन्मतिथिर्जडभरतस्येति ज्ञायते। एवकारस्तु अन्यत्र चेतने जडशब्दाप्रयोगात्। हीति। तृतीयाजो निर्जीवदेह इति ज्योतिषे निश्चयात्। त्रिभिरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म वचनमिति। वैराग्यादीति। 'गां त्यक्त्वेमा'मिति वैराग्यम्। आदिना तत्पदवीलाभः। ज्ञापिकेति। जडभरतः पञ्चमाहुतिफलं वैराग्यादिसम्पदः ब्रह्मवत्। पूर्वोक्तः जन्मद्वयवान्। ईश्वरेच्छायाः जयविजयवत् इत्येवंज्ञापिका। ब्रह्मवाक्येष्विति। 'भवाय नाशाय च कर्म कर्तुं शोकाय मोहाय सदाभयाय। सुखाय दुःखाय च देहयोगमव्यक्तदिष्टं जनताङ्ग धत्ते। ईशाभिसृष्टं ह्यवरुन्ध्महेऽङ्ग दुःखं सुखं वा गुणकर्मसङ्गात्। आस्थाय तत्तद्यदयुङ्क्त नाथश्चक्षुष्मतान्धा इव नीयमानाः। मुक्तोपि तावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः। यथानुभूतं प्रतियातनिद्रः किन्त्वन्यदेहाय गुणान्न वृङ्क्ते' इत्येतेषु तथा निर्धारः। तस्मात्। नाथ इत्युक्तेः ब्रह्मा पञ्चमाहुतिफलं वैराग्यादिसम्पदः जडभरतवत्। ब्रह्मा जन्मवान्, ईश्वरेच्छायाः जयविजयवत्। ईश्वरे पञ्चाग्निविद्यास्ति। अन्यथान्यत्रकार्ये पञ्चाग्निविद्या न स्यात्। प्रारब्धेति। जडभरतप्रसङ्गे उक्तोयं पक्षः। तस्मिन्। 'स्वप्रारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रंशित' इति जडभरतप्रसङ्गे। द्वारेति। भगवदिच्छाद्वारत्वात्। एवेति। स्कन्धान्तरव्यवच्छेदकः। तादृशेति। फलशेषरूपानुशयवत्त्वम्। तादृशानुशयवत्त्वेन योग्यदेहेन कार्यकारणभावः। उक्तेति। त्रिभिरित्यादिभाष्योक्ताद्धेतुद्वयात्। भरतेति। ल्यब्लोपे पञ्चमी। भरतदेहं प्राप्य पूर्वत्वेनावच्छिन्नं पूर्वम्। जन्मत्रयस्येति। भरतस्य जन्मत्रयस्य। एवेति। अग्रिमदेहद्वयव्यवच्छेदकः। अवस्थेति। देहस्यावस्था देहस्यात्र जन्मेति तत्तुल्यत्वम्। पूर्वदेहेनैवात्मतया देहद्वयस्वीकारात्। 'जन्म त्वात्मतया पुंसः शरीरस्वीकृतिं प्राहु'रिति। तदभेदादिति। पूर्वदेहाभेदात्। 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'ति वामदेववत्। इयान् विशेषः। वामदेवस्य जीवेश्वरः। अत्र तु जीवाभावः। जीवसहितसृष्टेः पुरुषवचस्त्वे ब्रह्मा उदाहरणम्। न च हरिणदेहः पार्थिव इति वाच्यम्। 'मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्जे'ति वाक्यात्। न हि पार्थिवदेहस्तीर्थोदक-

तिनियमाभावस्तु ज्ञानोपयोगिदेहेऽप्यंशावतरणे पुष्टिमार्गत्वान्न तत्र दोषः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥

साधकान्तरमाह । अपि च लोकेपि मूर्च्छादिषु यमलोकगमनसम्भाषणपुनरागमनानि स्मर्यन्ते ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

यमपुरुषा दृश्यन्तेपि कैश्चिदजामिलप्रभृतिभिः । चकारात् तेषां वाक्यादिश्रवणम् । तस्मात् वैवस्वतमार्गे न किमपि बाधकमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे चतुर्थं विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तद्देहस्य ज्ञानानुपयोगित्वमिति नात्र यममार्गप्रवेशः शक्यवचन इत्यर्थः । तस्मादित्यादि । ननु मास्त्वेवमाहुतिक्रमभङ्गः, तथापि विदुरार्जुनादौ सोमादिभावाभावात् संख्यानियमस्तु भग्न एवेत्यत आहुः पञ्चेत्यादि । तत्रेति । मर्यादामार्गे ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ एतत्सूत्रद्वयभाष्यं त्वतिरोहितार्थम् । एवञ्च सिद्धे यममार्गे 'जायस्वे'ति तृतीयस्यापि विवेचकसापेक्षत्वात् तस्मिन्निवेशः, न तु तस्य 'जायस्वे'ति मार्ग इति सिद्धमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति चतुर्थं विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

क्लिन्नो भवति । जले स्थातुमप्यशक्तः, अयं तु मीनवत्स्थातुं शक्तः क्लिन्नो भवत्येवेति । न चात्मसहचर इति मृगशरीरभरतस्य तस्मिन्नाद्ये विशेषणाजीवसहितवृष्टिः पुरुषवचा इति वाच्यम् । एकाकीत्यर्थेन जीवप्रापकत्वाभावात् । नेति । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति क्रमभङ्गो न । क्रमस्य भरतदेहपर्यन्तत्वात् । मृगभावं गतस्य जातदेहाभेदो देहद्वयेन योगिनामिव समवाप्यभेदो मृद्घटवदित्येवकारो भाष्ये बाल्यादिवदेवेत्यत्र । एवमिति । अभेदेन पूर्वदेहस्य । सोमादीति । दासीपुत्रो विदुरः, इन्द्रादिपुत्रा अर्जुनादयः, तत्र ज्ञानोपयोगिदेहमात्रम्, न सोमादिभावः, अस्मरणात् । संख्येति । पञ्चाहुतिपञ्चसंख्यानियमः पञ्चेत्यादीति । अंशावतरण इति । विदुरादयोंशावतारा इति भावः । मर्यादेति । 'पार्थास्तु देवो भगवा'निति वाक्यात् पुष्टिमर्यादायामङ्गीकारादिति भावः ॥१८॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ अतिरोहितेति । साधकान्तरेति । वैवस्वतमार्गे तथा । अजामिलेति । प्रभृतिशब्देन नृगादिः । वाक्यादीति । आदिना तदभावस्तज्जातिश्च । येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते, तेनैवेन्द्रियेण तद्गता जातिस्तदभावश्च गृह्यत इति । एवमतिरोहितार्थमित्यर्थः । यममार्ग इति । यमगतिरूपे । विवेचकेति । मार्गत्वविवेचकगतिसापेक्षत्वात्तस्मिन् यमगतिरूपे । तस्येति । यममार्गस्य यमगतित्वरूपेण ॥ १९ ॥ २० ॥ इति चतुर्थं विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ (३.१.५)

तृतीयामाहुतिं विचारयति। तत्र 'वृष्टेरन्नं भवती'ति तृतीयाहुतिः सफला। पूर्ववद्द्वयं शब्दैकसमधिगम्यम्। 'वृष्टेरन्न'मिति साधनफलयोः प्रत्यक्षत्वान्न वृष्टिमात्रेणान्नं भवति बीजव्यतिरेकेण। बीजस्य हि फलम्। न निमित्तमात्रेण तद्भावो वक्तुं शक्यते। तस्मादसङ्गतं वृष्टेरन्नमित्याशङ्क्याह। **तृतीयशब्दावरोधः**। तृतीयाहुतौ शब्देन शब्दसाम्येन कारणभूतस्य जलस्य अवरोधो ग्रहणम्। 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दित्यत्र 'तत् तेज ऐक्षत, बहु स्यां प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत, तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्त' इत्यत्र कारणरूपापां निरूपणे शोकजत्वमपामुक्तम्। अग्रे च 'तस्मात् यत्र क्व च वर्षति, तदेव भूयिष्ठमन्नं भवती'ति। अतः पञ्चाग्निविद्यायामपि देवहोमात् कारणभूतैव वृष्टिर्जातेति नात्र बीजान्तरापेक्षा। शोकपदेन 'यदश्रवशीयत तद्रजतꣳहिरण्यम-

---

भाष्यप्रकाशः।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ अधिकरणप्रयोजनं वदन्तोवतारयन्ति तृतीयामित्यादि। तथाच तृतीयाहुतावेतादृशशङ्कोत्थानात्तां विचारयतीत्यर्थः। सूत्रं व्याकुर्वन्ति तृतीयाहुतावित्यादि। शब्दसाम्येनेति। अन्नफलजनकहोम्यवाचकस्य वर्षशब्दस्य जलसंग्राहकतया कारणभूते कार्यभूते च जले तुल्यत्वेन। हेतुं व्याकुर्वन्ति सदेवेत्यादि। उक्तमित्यन्तेन। आसीदित्यत्रेति। अस्मिन् सन्दर्भे। जायन्त इत्यत्रेति। अस्मिन् वाक्ये। तथाचात्र कारणभूतानामपां शोकजत्वकथनादित्यर्थः। ननु तासां शोकजत्वकथने कथं प्रकृते कारणरूपजलसिद्धिरित्यत आहुः अग्रे चेत्यादि। तथाच कारणरूपापां प्रक्रमात् पश्चादन्नकारणत्वेन तत्कथनात्तत्सन्दष्टत्वेन शोकजानामपि कारणरूपत्वमेवाभिप्रेतमित्यर्थः। अत इति। उक्तरीत्या कारणरूपापां वर्षेणान्नात्मकफलकथनात्। अत्र च होतारो देवा अप्याधिदैविका भगवदवयवभूता एव बोध्याः। वैदिकसृष्टेरतिरिक्तत्वस्य प्रथमाध्याये एव व्यवस्थापनादिति। नन्वेवं सति शोकपदकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः शोकेत्यादि। इयं श्रुतिस्तु तैत्तिरीयसंहिताप्रथमाष्टकीयपञ्चमप्रपाठकार-

रश्मिः।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ हेतुमिति। संशोकजस्येति हेतोरिति सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठीत्याशयेनोक्तं हेतुपदम्। संशोकजशब्दो भावप्रधानः संशोकजत्वस्येत्यर्थः। तथा च संशोकजत्वादिति हेतुस्तम्। शोकजत्वेति। संशोकजस्येति भावप्रधानमित्युक्तम्। हेतुतासम्बन्धविवक्षायां षष्ठी सम्बन्धसामान्ये इति भावः। यद्यपि दर्शनाच्चेत्यनुवर्त्य संशोकजस्य जलस्य तृतीयायामाहुतौ ह्रस्वश्छान्दसः। कार्यकारणसाधारणशब्देन कारणभूतस्य जलस्यावरोधो ग्रहणम्। 'सदेव सोम्येद'मित्यत्र दर्शनादित्यर्थे संशोकजस्येत्यत्र न कल्पना। तथाप्येकवचनेनापां शब्दान्तरेण ग्रहणाल्लाघवाच्च संशोकजपदे कल्पनेति बोध्यम्। तत्सन्दष्टत्वेनेति। कारणसन्दंशविषयत्वेन। शोकजानां कार्यरूपाणाम्। एवेति। कार्यरूपत्वव्यवच्छेदक एवकारः। वर्षेणेति। वृष्ट्या। भाष्ये। एव वृष्टिरिति। 'देवा वर्षं जुह्वती'ति श्रुतेरेवकारः। बीजेति। किन्तु जलस्यैवान्नसमवायिकारणत्वम्। शोकेत्यादीति। यत् अश्रु अशीयत। शोकप्रसङ्गादश्रु शोकसम्बन्धि। अशीयतेत्यत्र 'शीङ् स्वप्ने' अ. आ. अ. लङ-

भव'दिति सहायः सूचितः । यद्यपि तत्रान्नशब्देन पृथिवी, तथाप्यत्र पृथिव्या अग्निसमिद्रूपत्वादन्नमेव । तस्मात् कारणशक्तियुक्ताया वृष्टेरन्नं भवतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥ २१ ॥

साभा व्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु कारणजलरूपवृष्टिरत्र वक्तुं न शक्यते, यतः समानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नभावे ऐक्ये वा 'तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते, यथेतमाकाश'मित्यादिना 'तिलमाषा इति जायन्त' इत्यन्तेन । तत्र 'यथेत'मित्याकाश एव । 'आकाशाच्चन्द्रमस'मिति पूर्वमुक्तत्वादाकाशस्य

भाष्यप्रकाशः ।

म्भस्था । तथाच भौतिकानामप्यपां कारणत्वस्य श्रुत्यन्तरेणोपष्टम्भार्थं तथा कथनमित्यर्थः । अग्निसमिद्रूपत्वादिति । छान्दोग्येऽग्निरूपत्वात् बृहदारण्यके समिद्रूपत्वात् । शेषं स्फुटम् ॥ २१ ॥

साभा व्यापत्तिरुपपत्तेः ॥२२॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि । ऐक्य इति । पञ्चाग्निमार्गधूममार्गयोरभेदे । समाने धूममार्गे ऐक्ये वा वृष्टेरन्नभाव इत्यन्वयः । इत्यन्तेनेति । विरोधादिति शेषः । विरोधं व्युत्पादयन्ति तत्र यथेत्यादि । तत्र श्रुतौ 'यथेत'मित्यनेनोक्तं पुनर्निवर्तनमा-

रश्मिः ।

धिकरणव्यत्ययः । शपः स्थाने श्यन् अलोपश्च । अद् । यद्यपीति । अत्रापां द्रव्यजनकत्वेन सहायः सूचितः, सः 'अद्भ्यः पृथिवी'ति श्रुत्युक्तः, न विलक्षणः, अतो नात्रोपयुज्यत इति यद्यपीत्यादिग्रन्थेनोक्तम् । तत्रेति । संहितायां यत्र कुत्रचित् अन्नशब्देन पृथिवी । 'पृथिवी वा अन्न'मिति तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रुतेः । अत्रेति । उत्तरमीमांसायाम् । प्रकृते । उपष्टम्भेति । भाष्यीयसहायपदार्थः । सहाय उपष्टम्भस्तदर्थम् । अग्नीति । 'पृथिवी वा गौतमाग्नि'रिति श्रुतेः । समिदिति । 'अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समि'दिति श्रुतेः । अन्नमेवेति भाष्ये । 'देवा अन्नं जुह्वती'ति श्रुतौ । ननु 'अद्भ्यः पृथिवी'तिश्रुतेरब्जन्यान्नं पृथिवीति चेत् । न । एवेत्यवधारणात् । तथाच श्रुतिः 'तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवती'ति । न हि वर्षेण पृथिवी भवति । दृष्टविरोधात् । अतः पृथिव्या व्यवच्छेदक एवकारः । कारणेति । आविर्भावकशक्तियुक्तायाः । आविर्भावकशक्त्याधारस्य कारणत्वात् । घटोत्पत्त्यनन्तरमाविर्भावकशक्त्याधारत्वमिति चेदस्तु तथा व्यवहारात् प्रागभावाभावान्न घटोत्पत्तिः॥२१॥

साभा व्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥ सा आभा व्यापत्तिः उपपत्तेरिति चतुष्पदमिदं सूत्रम् । भाष्ये । समानेति । अर्चिरादिमार्गेण समाने । उभयत्र चन्द्रगतिदर्शनात् 'आदित्याच्चन्द्रमस'मिति 'आकाशाच्चन्द्रमस'मिति क्रमेण । 'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुत्योक्तं स्मारितम् । वेदान्ते जैमिनिमतवत् । अन्यथा वेदान्ते धूममार्गः कस्मै प्रयोजनाय स्यात् । तस्माच्छान्दोग्यीयवक्ष्यमाण'जायस्व म्रियस्वे'ति मार्गे विलक्षणयमगतिसहितचन्द्रगतिसमानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नभावे 'मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा' इत्यादिश्रुत्युक्ते । तेन जीवमात्रहोमोऽत्र ज्ञेयः । 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ती'ति सावधारणश्रुतेः पञ्चाग्निविद्याविषयत्वेन धूममार्गे 'अथ य इम' इत्यथशब्देन भिन्नो- (पक्षः)मात्र न धूममार्गे, श्रद्धाहोमाभावात् । प्रवर्षतीति प्रवर्षणं तु विद्यात्मा'तदपोऽसृजते'ति श्रुत्या भविष्यति । जीवकृतवृष्टेर्जीवेन सहान्नभाव इत्यर्थः । जैमिनिमते त्वाहुः ऐक्ये चेति । पूर्वत्र जीवस्य नैक्यं वृष्टेरैक्यमत्र तूभयोरिति विशेषः । तथाच श्रुतिः 'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्यात् जीवन्स्रवे'दिति । स्पष्टार्थः । समानत्वप्रपञ्चार्थं विरोधं व्युत्पादयन्ति स्म तत्र यथेति । इतं गतं

मार्गतैव। 'वायुर्भूत्वा धूमो भवती'त्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते। ते च विकृताः। तदनन्तरभावित्वात् वृष्टिरपि विकृतैव। तस्मान्न कारणत्वमित्याशङ्क्य परिहरति।

सा वाय्वादिरूपापत्तिराभा व्यापत्तिरेव। वायुवदाभा आभानम्। मध्ये वायुमण्डलेनागच्छन्ती आहुतिर्वायुभवनशब्देनोच्यते। आकृतेरेव पदार्थत्वात्।

भाष्यप्रकाशः।

काश एव। 'आकाशाचन्द्रमस'मिति पूर्वमारोहे उक्तत्वात्। नाग्रे। आरोहावरोहाध्वनोर्भेददर्शनात्। अत आकाशस्य मार्गतैव, न तु जीवस्याकाशरूपेण भवनमपि। तत्राकाशो भूत्वेत्यश्रवणात्। अग्रे तु 'वायुर्भूत्वे'त्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते। ते च वाय्वादयो विकृता जन्याः। तदनन्तरभावित्वात्। अतस्तथेत्यर्थः।

परिहारं व्याकुर्वन्तो भावशब्दे परे समानशब्दस्य सादेशः पाणिनीयविरुद्ध इत्यत एकदेशिकृतव्याख्यानं प्राञ्जलमपि परित्यज्य प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति सेत्यादि। ननु वाय्वादिवदाभाने वाय्वादिभवनोक्तिविरोधस्य कथं परिहार इत्यत आहुः आकृतेरेव पदार्थत्वादिति।

रश्मिः।

तदाकाश एव। शरीरिणोऽधोक्षजत्वात्। तथाच श्रुतिः 'यथेतमाकाश'मिति। यथा इतं आरोहे, तथा धूममार्गीयावरोहे इतं गतम्। कर्मी आकाशं प्रतिपद्यते। शरीरिणो ब्रह्मणोऽधोक्षजत्वात्। तेनाकाश एवेति भाष्ये एवकारः शरीरिब्रह्मव्यवच्छेदकः। 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वे'त्यादिश्रुतिः। पूर्वमिति। आरोहे। मार्गतेति। पथित्वम्। एवकारेणाकाशत्वापत्तिर्व्यवच्छिद्यते। अर्चिरादिमार्गेण 'आदित्याचन्द्रमस'मित्यनेन समानत्वार्थं विरोधो व्युत्पादितः। विरोधे समानत्वम्, अविरोधे ऐक्यमिति। यथा चन्द्रवन्मुखमित्यत्र चन्द्रत्वमुखत्वयोः सहानवस्थानलक्षणे विरोधे आह्लादादिमत्त्वेन साजात्यम्। घटत्वेनाविरोधे त्वैक्यमिति। तर्हि केषामापत्तिरित्यतो वायुत्वाद्यापत्तीराहुः वायुर्भूत्वेत्यादिना। तदेतदाहुः प्रकाशे पञ्चाग्निमार्गेत्यारभ्य श्रूयत इत्यन्तेन। पञ्चाग्नीति। पञ्चाग्निमार्गधूममार्गयोर्धूममार्गेऽभेदे। स च पञ्चाग्निमार्गस्य धूममार्गे अभेदस्तदन्तर्गतत्वेन धूममार्गस्य तु धूममार्गत्वेन समाने ऐक्ये वेत्यन्वयः। ऐक्येऽभेदो नियामक इत्युक्तम्। विरोधादिति। जीवहोमपक्षेऽर्चिरादिमार्गधूममार्गयोरुक्तरीत्या विरोधात्समानत्वमिति शेष इत्यर्थः। विरोधः समानत्वे नियामक इत्युक्तम्। विरोधमिति। समानत्वनियामकं विरोधम्। निवर्तनमिति। अवरोहः। नावरोह इति नाग्र इत्यस्यार्थः। तत्तद्भाव इति। वाय्वादित्वम्। उत्पत्त्यर्थकभुवः प्रयोगात्। ते चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ते चेत्यादिना। तदनन्तरेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदनन्तरेति। आकाशमार्गानन्तरंभावित्वादुत्पन्नत्वात्। तथेत्यर्थ इति। वृष्टिरपिना वाय्वादयो विकृता विकृताश्च कार्यं कार्याणि चेत्यर्थः। एवकारेण कारणत्वव्यवच्छेदः। भावशब्द इत्यादि। इदमग्राधिकरणीसमास्यनन्तरं वक्तव्यम्। एकदेशीति। वाचस्पतिमिश्रकृतव्याख्यानम्। प्राञ्जलं 'वायुर्भूत्वे'त्यादिषु भवनोक्तिस्वारस्यात्। भाष्ये। आहुतिरिति। होम्यजीवजले अनुक्त्वा, होमरूपाहुतिरुक्ता, सा तिसृषु चन्द्रमण्डले जलस्य शोषाज्जीवस्यावरोहे कर्तृत्वाज्जीवो वायुर्भूत्वा वायुभवनं कृत्वा गौण्या आहुतिं कृत्वेत्यर्थानुरोधेन। नन्वत्राथशब्देन धूममार्गस्य भिन्नोपक्रमस्यत्वेनाहुतिप्राप्तिः केनेति चेत्। न। 'अथ

१. वायुमण्डलमागच्छन्ती, वायुमण्डलमागच्छन्ती, वायुमण्डले रा गच्छन्ती, वायुमण्डले गा गच्छन्तीति पाठाः।

व्यापत्तिशब्देन च तेजोभावापन्नस्य जलभावापत्तौ कान्तिनाशान्नाश इवेति द्योतयति। कुतः। उपपत्तेः। तथैवोपपद्यते, चित्रतुरगादिषु। विकारस्य विकारान्तरापत्तावियमेव व्यवस्था। उपासनायां न तदपि। नच 'भूत्वा'श्रुतेर्बाधः।

भाष्यप्रकाशः।

'सर्वाणि रूपाणि विचित्य' इत्यादिश्रुत्या तानि तानि पदानि तस्यां तस्यामाकृतावेव व्यवहारार्थं भगवता नियमितानि। अतस्तद्वदाभानेप्याकृतिसद्भावान्न भवनोक्तिविरोध इत्यर्थः। नन्वयं गौण्येव इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति तथेत्यादि। तथाच यद्येवं न स्यात्, तदा चित्रतुरगादावपि तुरगादिपदप्रयोगो मुख्यवृत्तः स्यात्, तदा तुरगादिसाध्या अर्थक्रियापि तेन स्यात्, सा च न दृश्यत इति गौण्येव तत्र निश्चीयत इत्युपपत्तिरेव तद्गमिकेत्यर्थः। एतं न्यायमन्यत्राप्यतिदिशन्ति विकारस्येत्यादि। इयमिति। तत्तुल्याकृतित्वरूपा। यथा 'विप्रो भूत्वाथ वृत्रहे'त्यादौ। उपासनायामिति। 'वाचं धेनुमुपासीते'त्याद्युपासनायाम्। तथाच तादृशस्थले किञ्चिदाकृतिसादृश्येपि चेत् तादृक्प्रयोगः, तदा भूयःसादृश्ये किं वाच्यमित्यर्थः। ननु तथापि तद्भावाभावे 'भूत्वा'श्रुतिर्बाध्येत, अतो नात्र गौणी युज्यत इत्यत आहुः नचेत्यादि।

रश्मिः।

य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्त इत्युपासते' इति श्रुतेः। इष्टमग्निहोत्रखातादिकर्मणी। दत्तं बहिरर्थिभ्यो द्रव्यदानम्। ननु गुणः को येन गौणीति चेत्। न। अन्तरिक्षस्थत्वं गुणस्तद्योगात्। 'वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्ष' इति पूर्वकाण्डश्रुतेः। वाजसनेयके आहुत्यन्तरिक्षस्थत्वम्। 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशतस्ते तत आवर्तेते'इति श्रुतेः। प्रकृते। आकृतावेवेति। व्यक्तौ एवकारो जातिव्यवच्छेदकः। आकृतिर्जातिरिति मीमांसकाः, तन्नात्रेत्याहुः अतस्तद्वदिति। गौण्यैवेत्येवकारेण मुख्याव्यवच्छेदः। गौणीति। आहुतिः। वायुभवनमित्यत्र वायुभवनशब्दस्यान्तरिक्षस्थत्वस्वधर्मलक्षकत्वं तात्पर्यमात्रेण लक्षकत्वं लक्षणाबीजतात्पर्यानुपपत्तिप्रतीकेन। तादृशगुणयोगः आहुतौ 'माणवकं पश्यन् सिंह इति प्रयुङ्क्ते' तत्र सिंहपदलक्षिततदीयक्रौर्यगुणयोगो माणवके यथा, तेन सिंहत्वेन माणवकबोधः, तथा वायुभवनत्वेनाहुतिबोधः। घटः पृथिवीत्यत्रेव। अत्र पृथिवीत्वेन बोधः, न घटत्वेनेति। हेतुमिति। उपपत्तिरूपम्। अर्थक्रियेति। अर्थो मुख्योऽश्वस्तस्य क्रिया चलनादिः। आभाव्यापत्तिविशिष्टेन चित्रतुरगादिना। गौण्येवेति। मुख्या व्यवच्छिद्यते एवकारेण। तत्रेति। 'वायुर्भूत्वे'त्यत्र। वायुभवनं कृत्वेत्यर्थः। सर्वेषां धातूनां प्रत्ययान्तानां भवतीत्यादिषु करोतिना विवरणात्। 'करोतिशब्दा'दिति जैमिनिसूत्रात्। एवेति। हेत्वन्तराकथनादेवेति। तद्गमिकेति। विप्र इति। विप्रभवनं कृत्वा तदनन्तरं वृत्रहा। विप्रभवनं तदीयतमोगुणलक्षकम्। तादृशगुणयोगो वृत्रघ्नीति विप्रो वृत्रहेति। वृत्रहा इन्द्रः। देवेषु ब्राह्मणादिवर्णाः सन्ति। आदिना चित्रतुरगस्य विकारस्य मुख्याश्वस्य विकारान्तरस्यापत्तिस्तत्राभाव्यापत्तिरुपपत्तेः। इत्यादावित्यत्रेतिशब्दात्प्रकारवाचकात् पञ्चधालुक् इति प्रकारस्यादावित्यर्थः कर्तव्यः। इयमित्यस्य - भाष्यीयेयं व्यवस्थेत्यर्थात्। आदिशब्दार्थोऽन्यो वा। इदं व्यवस्थामात्रम्। भाष्ये। एवकारः सौत्रत्वेनाप्रामाणिकत्वव्यवच्छेदकः। वाचमिति। शब्दात्। वृष्टिपक्षे वाचं शब्दं धेनुवपुषम्। 'उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पने'ति श्रुतेः। अनेकरूपस्य शब्दब्रह्मणो यत्किञ्चिद्रूपे तत् अव्ययम्। सा आभाव्यापत्तिरपि न। उपासकस्याभादर्शनात्। आदिना 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति शान्त उपासीते'ति। जगदन्तर्गतभगवत्प्रतिकृत्यादिषु। किञ्चिदिति। बह्वीषु शब्दब्रह्माकृतिषु यत्किञ्चिदाकृतिसादृश्येपि तादृग्धेनुपदप्रयोगः, तदा भूयःसादृश्ये भक्तिमार्गीये सेव्यस्वरूपे साक्षाद्भगवानयमिति प्रयोगे किं वाच्यमित्यर्थः। तद्भावेति। वाय्वादिभावाभावे। नात्रेति।

प्रतिनियतपदार्था हि ते । भवनावरोहाभ्यामेव तथा वचनात् । अन्यस्यान्यभावं वदन्ती श्रुतिरेव गौणत्वं वदति । कारणांशभावव्यतिरिक्तस्थले तथैव प्रतीतेः । तस्मात् तदाकृतिमात्रेण न स्वरूपान्यथाभावः ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह । तद्रूपता च नातिचिरेण । न बहुकालं तद्रूपता । कुतः । विशेषात् । अन्नभावापन्नस्यैव बहुकालश्रवणात् । 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मिति । प्रापतरं प्रपतरं वा । वर्णलोपश्छान्दसः । अतस्तृतीयाहुतौ न चिरेणेत्यायाति ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रतिस्वरूपं नियतेषु वाय्वादिष्वाहिते निविष्टे जीवे ताद्रूप्यभवनावरोहाभ्यामेव 'भूत्वे'त्यस्य वचनात् । तदेव स्फुटीकुर्वन्ति अन्यस्येत्यादि । वदने हेतुमाहुः कारणेत्यादि । तथैवेति । आकृतिमात्रेणैव । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अतः कारणभूता एवापो वर्षन्तीति पूर्वोक्तं निर्बाधम् ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥२३॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः उपेत्यादि । अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात् साभे-त्यनुवर्तते । तथाच तद्रूपतायामुपपत्त्यन्तरमाहेत्यर्थः । अतिचिरेणेति । तृतीयाप्रतिरूपकम्, न तु तदर्थकम् । 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मित्येतस्य, अतः अन्नभावात् पुरुषभवनं दुष्प्रापतरं दुर्गमतरं वेत्यर्थात् यत् सिद्धं तदाहुः अतस्तृतीयेत्यादि । नन्वेवमवरोहक्लेशस्यात्र सिद्धौ पञ्चाग्निप्रकारे

रश्मिः ।

'वायुर्भूत्वे'त्यादिश्रुतौ । प्रतीति । जीवस्य वाय्वादिप्रतिस्वरूपं स्वरूपं लक्षीकृत्येत्यर्थः । वाय्वा-दिष्विति । 'वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षती'ति श्रुतिः । आदिशब्दार्थोऽप्युक्तः । भवनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म ताद्रूप्येति । एवेति । अनेकभवन-विरोधादेवकारः । कर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वेन तदुत्तरक्षणे भूत्वेत्यस्यानुपपत्तेः । तदेवेत्येवकारोऽन्य-व्यवच्छेदकः । अन्यस्येत्यादीति । एवकारो व्याख्यानव्यवच्छेदकः । कारणेति । 'तस्माद्वा एतस्मा-दात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः' इत्युक्तकारणांशभावस्तद्व्यतिरिक्तस्थले । कारणांशोऽभावस्तद्व्यतिरिक्तत्वं क्वापि स्थले नास्त्यतो भावशब्दः । आकृतीति । आकृतिर्व्यक्तिरि-त्युक्तम् । एवकारेण वायुत्वादिजातिव्यवच्छेदः । तस्मादित्यादीति । स्वरूपान्यथाभावो जीवस्य वायुत्वादिना । स नेत्यर्थः ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ तथाच साभेत्यस्य क्वान्वय इत्यतस्तद्रूपतेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथाचेति । तद्रूपतायामिति । अनुवृत्तपदार्थाभायाम् । तद्रूपता चेति भाष्यार्थोऽप्युक्तः । तद्रूपता वाय्वादिरूपता । भाष्ये । बहुकालमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'कालाध्वनोरत्यन्त-संयोगे द्वितीये'ति सूत्रेण । विशेषादिति । अन्नभावापन्नाजीवाद्वाय्वादिरूपतायां जीवे विशेषात् । तत्र हेतुः अन्नभावेत्यादि । 'मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मिति श्रुतौ श्रवणात् । एवकारस्तु 'यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति, तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह य'दिति श्रुतौ क्षिप्रार्थकाव्ययप्रयोगात् । प्रकृते । अतस्तृ-तीयेत्यादीति । अतः दुष्प्रापतरत्वात् । तृतीयाहुतौ वर्षाहुतावन्नसम्भविकायां वृष्टेरन्नभवनं न चिरेण

बहुकालस्थितौ हि तद्रूपता । कारणवशाद्देवानां मनुष्यभाववत् । भिन्नपक्षे न कोपि दोषः । ऐक्यपक्षेपि ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादेवं वचनम् । तस्मात् वृष्टेरन्नं भवतीति सिद्धम् ॥ २३ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ (३.१.६)

चतुर्थी आहुतिर्विचार्यते । ननु 'संसर्गजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर' इति कथमस्यान्नत्वम्, अपूर्वान्नत्वेपि कण्डनपाकादिषु क्लेशेन जीवस्यापगमात् कथं

भाष्यप्रकाशः ।

को विशेषो धूममार्गादित्याशङ्कायामाहुः भिन्नपक्ष इत्यादि । धूममार्गाद्भिन्नः पञ्चाग्निमार्ग इति पक्षे, न कोपि धूममार्गोक्तक्लेशसंसर्गदोषः । क्लेशस्य धूममार्ग एवोक्तत्वात् । तयोरैक्यपक्षे ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादज्ञानिनं लक्ष्यीकृत्यैतत् क्लेशवचनम्, न तु साधारण्येनेति न पञ्चाग्निमार्गे दोष इत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात्॥२४॥अधिकरणप्रयोजनमाहुः चतुर्थीत्यादि । 'अन्नाद्रेतो भवती'ति चतुर्थ्याः सफलाया आहुतेरत्र विचारः प्रयोजनमित्यर्थः । 'पुरुषाग्नावन्नं जुह्वती'ति श्रुतावन्नस्य होम्यत्वमुक्तम् । स्मृतौ तु पापजन्यत्वमन्नस्योच्यते इति तदुपपद्यते, न वेति, अन्नस्य च रेतोभाव उपपद्यते, न वेति, जीवस्यान्नभावे क्लेशो भवति, न वेति च सन्देहाद्विचारं बोधयितुं सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । इति कथमस्यान्नत्वमिति । अस्माद्वाक्यादन्नभावस्य पापजन्यत्वे निश्चिते अस्य उक्ताहुतिप्रकारेण शुद्धस्य जीवस्य कथमन्नत्वम् । अपूर्वान्नत्व इति । प्रोक्षणादिनेव

रश्मिः ।

बहुकालं न । तद्रूपता तु नातिचिरेणेत्युक्तम् । भाष्ये । तद्रूपतेति । दृष्टान्तमाहुः कारणेति । 'यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोती'ति वाक्योक्तकारणवशात् । बहुकालस्थितिः कारणे । किञ्च, कारणवशात् स्पृहावशात् । 'एतदेव हि देवा गायन्ति' 'अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः । यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः' इति वाक्यात् । बहुकालस्थितिभावे । प्रकृते । धूममार्गोक्तेति । पञ्चाग्निविद्यायां बोध्यः । एवेति । अवरोहस्यातथात्वादेवकारः । ऐक्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तयोरैक्येति । गृहस्थस्येति । ननु गृहस्थस्येति कुतो लब्धमिति चेत् । न । 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ती'त्यग्निहोत्रलिङ्गात् गृहस्थलाभः । छान्दोग्यसमाप्तावपि गृहिणोपसंहाराद्गृहस्थलाभः । अज्ञानिनमिति । दुर्निष्प्रापतरत्वात्पञ्चाग्निविद्यासाधितदेहस्यापि । एतदिति । 'वायुर्भूत्वा धूमो भवती'ति वचनम् । दोष इति । क्लेशदोषः ॥ २३ ॥ इति पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ अत्रेति । अधिकरणे । स्मृताविति । भाष्योक्तायां स्मृतौ । तेन कर्मदोषाः पापानि । स्थावरतामन्नताम् । मुख्ये कार्यसंप्रत्ययात् । तदुपपद्यत इति । ज्ञानिदेहार्थं पापजन्यान्नभक्षणं 'मन्नं जुह्वती'त्यत्रोपपद्यते । जीवस्येति । वृष्टिसहितजीवस्य । कथमस्यान्नत्वमिति । ज्ञानोपयोगिदेहार्थं कथमिति प्रश्नः । अपूर्वान्नत्व इति । अदृष्टजनकत्वेन पूर्वान्नत्वाभावः । भाष्ये । एवेति । दृष्टत्वादेवकारः । मर्यादेति । घटस्य पटत्वापत्त्या

रेतोभावः, चर्वणौदर्यपाकस्त्वावश्यक एव, नच जीवस्य जडभावः, मर्यादाभङ्गप्रसङ्गात्, तस्मात् कथमन्नस्य रेतोभाव इत्याशङ्क्य परिहरति ।

अन्याधिष्ठिते वृष्टेरन्नभावसमय एव अन्यैर्जीवैरधिष्ठितो व्रीह्यादिस्तस्मिन् न पूर्ववत् तद्भावापत्तिः । अतिथिवत् । पूर्ववैलक्षण्येन वा । कुतः । अभिलापात् । 'व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा' इति पूर्ववत् तत्तद्भावमात्रं न वदति, किन्तु जगति स्थितव्रीह्यादिभाव एवाभिलप्यते । तथा सति यथान्येषु व्रीह्यादिषु तदधिष्ठातृदेवतया नियुक्ता जीवास्तानात्मत्वेनाभिमन्यन्ते, एवमत्रापीति न

भाष्यप्रकाशः ।

आहुतिभिः संस्कारस्य जातत्वादपूर्वान्नत्वे ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति **अन्याधिष्ठित** इत्यादि । उप्ते बीजे यदा वृष्टिर्जायते, तदा जलभावापन्ना जीवास्तेन सहान्नादिबीजे प्रविशन्तीति तस्मिन् समयेऽन्यैर्जीवैरधिष्ठितो यो व्रीह्यादिस्तस्मिन्न पूर्ववत् 'वायुर्भूत्वे'त्यादिवत् तद्भावापत्तिस्तत्साम्यम्, किन्त्वतिथिवत् कार्यमात्रार्थं स्थितिः, पूर्ववैलक्षण्येन निरभिमानगृहस्थवद्वा स्थितिरित्यर्थः । तत्र हेतुः **अभिलापादिति** । तं व्याकुर्वन्ति व्रीहीत्यादि । अत्रापीत्यादि । हौम्येऽन्नेपीति । अन्याधिष्ठानाद्धेतोर्न कोऽपि दोषः,

रश्मिः ।

पटत्वं पट एवेति मर्यादाभङ्गप्रसङ्गात् । **परिहरतीति** । सूत्रकारः । प्रकृते । अन्यैर्जीवैरधिष्ठिते व्रीह्यादौ अपूर्ववत् व्रीह्यादिभावः, तस्यापत्तिः, न तु व्यापत्तिः 'व्रीहियवा' इति श्रुतेरिति सूत्रार्थस्तं विशदयन्ति स्म आचार्या इत्याशयेनाहुः **उप्त इति** । वृष्टेरन्नभावसमय इति भाष्यं विवृतं **समय** इत्यन्तेन । वृष्टेः सजीवायाः अन्नादिरूपबीजभाव उप्तबीजप्रवेशः तस्य सर्वस्मिन् प्रसिद्धे समय इति भाष्यार्थः । क्षेत्र उप्ते । **जलेति** । चतुर्थोपदेशे 'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवे'दिति श्रुत्या जलभावापन्ना जीवाः तेन वर्षेण सह अन्नादि च तद्बीजमिति कर्मधारयसमस्तान्नादिबीजे प्रविशन्तीतिहेतोः तस्मिन् समय इत्यर्थः । भाष्यीयैवकारः । 'देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं सम्भवती'ति श्रुतेः । **अन्यैरित्यादिभाष्यार्थः** अन्यैर्जीवैरित्यादिना क्रियते । 'न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति, भिन्धीति, भिन्नं भगव इति, किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकैकं भिन्धीति, भिन्ना भगव इति, किमत्र पश्यसीति, न किञ्चन भगव इति, तꣳ होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयसे एतस्य वै सोम्य योऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येती'त्युक्तब्रह्मांशहुतजीवान्यैरग्न्यभिर्जीवैः । यद्वा । तपोवीप्साकृतांशजीवान्यैरुक्तादिजीवैर्नवांशैः अधिष्ठितो यो व्रीह्यादिः तस्मिन् । इतः परमपूर्ववदितिभाष्यार्थः । **न पूर्ववदित्यस्यार्थः 'वायुर्भूत्वे'त्यादिवदिति । तद्भावापत्तिरित्यस्यार्थः तत्साम्यमिति । अतिथिवदित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म किन्त्विति** । कार्यमात्रार्थं स्थितिर्गृहस्थितिः । पूर्वेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **पूर्वेति** । अतिथिवैलक्षण्येन निरभिमानिगृहस्थः । गृह एवोपेति शान्ति यस्तद्वत् । **व्रीहीत्यादीति** । **एवेति** । तत्तद्भावमात्रं व्यवच्छिनत्ति । **अभिलप्यत इति** । अभिलप्यत इत्यभिलापस्तस्मादिति सौत्राभिलापपदार्थः । **अन्येष्विति** । पञ्चाग्निविद्याऽविषयेषु । **तदधीति** । 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशा'दिति सिद्धया । **तान्** व्रीह्यादीन् । **आत्मत्वेनेति** । व्रीह्यादिरहमिति । अस्मत्पदार्थ आत्मा तत्वेनाभिमन्यन्त इत्यर्थः । **हौम्येऽन्नेपीति** । 'अहमन्नमहमन्नमहमन्न'मिति तैत्तिरीयश्रुतेः हौम्येऽन्नेप्यात्मत्वेनाभिमानो जीवस्य । **अन्याधीति** । अन्यैर्जीवैरधिष्ठा-

कोपि दोषः । अधिष्ठाने हि वेदना । मरणानन्तरं कृमिभावस्य दृष्टत्वात् । तस्मादन्नस्य रेतोभावो युक्तः ॥ २४ ॥

अशुद्धमितिचेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु अन्याधिष्ठानेङ्गीक्रियमाणे यातनाजीवानामशुद्धत्वादशुद्धमन्नं स्यात्, तथाच कथं योग्यदेह इति चेत् । न । शब्दात् । 'देवा अन्नं जुह्वति, तस्या आहुते रेतः सम्भवती'ति देवैराहुतिरूपेण होमवचनाच्छुद्धत्वम् । अन्यस्य हि संस्कारेणैव शुद्धिः । अन्यथा यावज्जीवं का गतिः स्यात् । तस्मात् संस्कारशब्दाच्छुद्धमेवान्नम् ॥ २५ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे षष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पापान्नसंसर्गजन्यो वा, कण्डनादिजन्यक्लेशात्मको वा दोषो होम्ये जीवे न । तथाच क्लेशाभावादेव कण्डनचर्वणादिदशायामपि नापगमः । अभिमानाभावादेव च नास्य जडभाव इत्यदोष इत्यर्थः । तदेतद्विशदयन्ति अधिष्ठाने हीत्यादि । हि यतो हेतोः । अधिष्ठाने अधिष्ठीयतेऽनेनेत्यधिष्ठानमभिमानस्तस्मिन् सत्येव वेदना, न तु तदभाव इति लोके दर्शनादित्यर्थः । ननु मा भवतु क्लेशोऽस्य, तथापि कण्डनादिना जीवान्तरे गतेऽस्याप्यपगमात् कथं रेतोभाव इत्याशङ्कायां तादृशक्लेशोत्तरमपि जीवसत्तायां मानमाहुः मरणेत्यादि । तस्मादिति । जीवसत्त्वस्योपपादितत्वात् ॥ २४ ॥

अशुद्धमितिचेन्न शब्दात् ॥२५॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः किञ्चिदित्यादि । अन्यस्येति । अशुद्धस्य । शेषं स्फुटम् ॥ २५ ॥ इति षष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रश्मिः ।

नात् । न कोपि दोष इति । व्याख्येयं भाष्यम् । व्याख्यान्ति स्म पापान्नेत्यादिना । वाकारद्वयं पूर्वतन्त्रात् । अस्येति । जीवस्य । अदोष इति । क्लेशजडभावरूपो दोषो नेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यमाहुः नन्विति । अस्येति । वृष्टियुक्तजीवस्य । जीवान्तर इति । हुतजीवादन्यस्मिन् जीवे गतेऽस्यापि हुतजीवस्यापि । कथमिति । केन प्रकारेण कस्य रेतोभावः उभयाभावात् । मरणेत्यादीति । क्लिष्टं मरणं ग्राह्यम् । कृमिः देहसमवायिकः । ननु क्लेशेन जीवो देही गतः कृमिजीवापगमे क्लेशान्तराभावात्कथं क्लेशोत्तरमपि जीवसत्तेति चेत् । सत्यम् । मरणोत्तरक्षणे कृम्युत्पत्त्यङ्गीकारेण पूर्वक्लेशसत्त्वात् । तद्देहावच्छेदेन तस्य तत्कर्मफलभोगे तु मरणानन्तरमशुष्कदेहे वृष्टिजीवो जलात्मा ग्राह्यः । तथा च मृतदेहैकदेशः कृमिः स जीवस्तद्देहावच्छेदेन कर्मफलभोगेनादोषात् । अधिष्ठान इत्यस्य पुरःस्फूर्तिकार्ये देहो भासते, तदा देहोऽधिशिष्टोऽधिष्ठानम् । आग्रहेयम् । जीवसत्त्वस्येति । अब्रूपजीवसत्त्वस्य । अन्नशुद्धिरग्रे वाच्याधिकरणरचना च ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥ स्फुटमिति । अन्याधीति । अन्येषां हुतव्यतिरिक्तानां अधिष्ठानेङ्गीक्रियमाणे यमगतावनेकदेहसाध्यैकनरके अशुद्धत्वाच्छुद्धस्य देहान्तरेऽशुद्धत्वादशुद्धमन्नं वृष्टिजीवरूपमन्नं स्यादिति । 'प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ती'त्यत्र तदपायकल्पनात् । आहुतिरूपेणेति । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यान'मितिवार्तिकेनाभेदतृतीया, प्रकृत्या चारुरितिवत् । होमेति । अन्नस्य होमवचनात् । अन्यस्येति । भाष्यप्रकाशे व्याख्यातम् । पञ्चाग्निविद्यासाधितदेहिभिन्नस्य । अशुद्धस्येति । भाष्यप्रकाशविशेषणम् । एवेति । संस्कारेतरव्यवच्छेदकः । शुद्धिरिति ।

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ (३.१.७.)

पञ्चमाहुतिं विचारयति । ननु कथं पुरुषेऽन्नहोमाद्रेतोभावः, बाल्यकौमारवार्धकेषु व्यभिचारात्, तारुण्येपि न हि सर्वमन्नं रेतो भवति, जातमपि न नियमेन योनौ सिच्यते, नापि देवापेक्षा, पुरुषप्रयत्नस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य, परिहरति । रेतःसिग्योगः । पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यते । पौरुषं च देशकालसंविधानेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यम् । न ह्येतत् सर्वजनीनं सार्वत्रिकं वा ।

भाष्यप्रकाशः ।

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः पञ्चमेत्यादि । विचारयतीति । फलं पृथक्कृत्य केवलां विचारयति । कोत्र विचारांश इत्याकाङ्क्षायामाहुः नन्वित्यादि । चतुर्थ्यामन्नाहुतौ पुरुषस्य यदि पुरुषत्वेनाग्नित्वम्, तदा बाल्यादौ तद्धोमस्य नैष्फल्यम्, यदि तारुण्यविशिष्टत्वेनाग्नित्वम्, तदापि न सर्वस्य होमस्य साफल्यम्, अथ यज्जातं रेतस्तेनैव पञ्चम्याहुतिः, तदापि होमानियमः, अथ नियमः, तदापि न देवापेक्षेत्यतो विचार इत्यर्थः ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति पुरुषेत्यादि । सूत्रे रेतःसिक्पदोक्त्या पुरुषपदव्याख्यानात् 'पुरुषो वा व गौतमाग्नि'रित्येतेन पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यत इत्यर्थः । तावता कथं पूर्वोक्तदोष-

रश्मिः ।

सा मर्यादायाम्, न तु प्रवाहभावे 'सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विषयात्ममनीषये'ति । मर्यादायां तु वर्तत एव, संस्कारवैयर्थ्येन तद्बोधकवेदानर्थक्यप्रसङ्गात् । यावज्जीवमिति । संस्कारानङ्गीकारे एकदिनेनाग्निहोत्रफलसिद्धेः 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया'दित्यत्र मध्ये पापे तच्छोधकसंस्कारस्य यावज्जीवं पापशोधनातिरिक्ता का गतिः स्यादिति प्रश्नः । सौत्रं हेतुं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । एवेति । प्रसिद्धेरेवकारः । एवमन्नशुद्धिरुक्ता । अधिकरणरचना त्वेवम् । चतुर्थ्याहुतिविषयः । पापजन्यत्वमन्नस्योपपद्यते न वेति संदेहे; ज्ञानोप(योग)योगिदेहानुपयोगान्नोपपद्यत इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु संस्कारशब्दात्संस्कारार्थं पापजन्यत्वमन्नस्योपपद्यत इति शुद्धमन्नमिति ॥ २५ ॥ इति षष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ फलमिति । 'तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवती'ति गर्भः फलम् । तत्पृथक्कृत्याग्रिमे विचारयितुं केवलां विचारयन्तीत्यर्थः । सूत्रान्तरे फलविचारस्तु षष्ठाहुतिग्रहणाय । तेन गर्भानुक्तौ कथं पञ्चमाहुतिविचार इति कुचोद्यं निरस्तं वेदितव्यम् । नच गर्भानुक्तौ न्यूनतानिग्रहस्थानमिति वाच्यम् । बृहदारण्यकपञ्चाग्निसंग्रहार्थमेतावदुक्तौ न निग्रहस्थानमिति । तत्र गर्भशब्दाभावात् । 'देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवती'ति श्रुतेः । पुरुषेऽन्नहोमाद्रेतस्तु कारणत्वादुभयत्रेति षष्ठ्या आहुतेरविचारेपि न निग्रहस्थानमिति । दृष्टानुसारेण व्याख्यान्ति स्म चतुर्थ्यामित्यादिना । तद्धोमस्येति । रेतोहोमस्येत्यर्थः । तारुण्य इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदीति । पुरीषादिभावात् न सर्वमन्नं रेतो भवति । जातमितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथेति । होमेति । धौतवाससि सेकाद्धोमानियमः । नापीतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथेति । पूर्वोक्तेति । रेतस्त्वेन अन्नत्वेन कार्यकारणभाव उक्तः श्रुतौ । तत्र 'योषाग्नौ देवा रेतो जुह्वती'ति रेतोहोमनियमश्च उभयत्र 'पुरीषत्वेनान्नत्वेनापि कार्यकारणभावात्पूर्वत्र पूर्वोक्त आशङ्कोक्तो दोषः । कार्यकारणभावग्राहकान्वयव्यतिरेकव्यभिचाररूपः । द्वितीये तु धौतवाससि सेकात्तदिन्द्रियदेवहोमकृतानियमे पूर्वदोष इति । तन्निरास इत्यर्थः ।

तदर्थं देवापेक्षा। तथा सति न कोपि व्यभिचारः। कथं पुरुषशब्दमात्रेण च ज्ञायते, तत्राह। अथ आनन्तर्यात्। शरीरार्थमेव देवैस्तत्र तत्र होमः कृतः।

भाष्यप्रकाशः।

निरास इत्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति पौरुषमित्यादि। तथाच पुरुषपदेनैतादृशो रेतःसिगभिप्रेयते, तादृशे योऽन्नहोमः, स प्राणाग्निहोत्रोपनिषदाद्युक्तप्रकारेणेति तत्र देवापेक्षा। न हीन्द्रियाधिष्ठातृ-देवप्रसादं विना तथा भोक्तुं शक्यते। ईश्वरेच्छया भवनेपि तेषामेव द्वारत्वात्। अत एव

रश्मिः।

पौरुषमित्यादीति। अत्र 'ऋतौ भार्यामुपेया'दिति श्रुत्या भार्या देशः ऋतुः कालः संश्रौतं विधानं तेन संविधानेन मन्त्रवत्। पुत्रमन्थब्राह्मणोक्त 'यद्दु वा इद॑ंसुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति। तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः। इदमहं तद्रेत आददे पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्नयो धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादा-यान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्या'दित्यत्रोक्तमन्त्रयुक्तं रेतः तस्य सेकसामर्थ्यम्। विहितत्वार्थं तृती-यान्तं कारणत्वार्थम्। मन्त्रवदिति रेतोविशेषणम्। नश्येतदित्येतच्छब्देन पूर्वभाष्यसङ्गतिः। एतत्पौरुष-मित्यर्थात्। **तदर्थं** होमार्थम्। **देवापेक्षा** इन्द्रियदेवापेक्षा। **तथा सतीति**। इन्द्रियदेवापेक्षया शरीरकारणत्वे सति। **न कोपि**। ज्ञानोपयोगिशरीरत्वेन इन्द्रियदेवत्वेन कार्यकारणभावः। अत्र 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुत्युक्तविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञारूपकारणव्यभिचारो न। साधारण-देहत्वेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञात्वेन कार्यकारणभावात्। तृणारणिमणिन्यायोऽत्र। भाष्यसिद्धार्थमाहुः **तथा चेति**। **एतादृश इति**। देशकालसन्निधानेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यवान् रेतःसिगभिप्रेयते। सूत्रेण 'पुरुषो वावे'ति श्रुतौ पुरुषो रेतःसिगिति प्रयोगाद्रेतःसिक्त्वेन रूपेण पुरुषोपस्थितिः। घटः पृथिवीत्यत्र पृथिवीत्वेन घटोपस्थितिवत्। एतेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यमित्यन्तं भाष्यसिद्धार्थ उक्तः। तत्सङ्गत्यर्थं तादृश इत्यादिग्रन्थः भाष्यीयैतत्पदार्थः इत्यन्तः। सुगमान्वयस्तूक्तः एतच्छब्दार्थः पौरुषमिति पूर्वम्। **प्राणाग्नीति**। 'यदन्नमग्नि बहुधाति राजन् रुद्रैः प्रजग्धं यदि वा पिशाचैः। सर्वंत ईशानो अभयं नः कृणोतु शिवमीशानाय स्वाहे'ति। अग्रे 'प्राणाय (प्रदानाय) स्वाहा अपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा समानाय स्वाहोदानाय स्वाहे'ति कनिष्ठिकायाङ्गुल्याङ्गुष्ठेन च प्राणे जुहोती, अनामिकयाऽपाने, मध्यमया व्याने, प्रदेशिन्या समाने, सर्वाभिरुदाने, तूष्णीमेका एक ऋषौ जुहोति। अत्र पुष्टिमार्गे शिवः प्रथमः 'मद्भक्तपूजाभ्यधिके'ति वाक्यात्। तदग्रे पञ्च प्राणाः। तदग्रे प्रकारः। तत्र अत्यधीत्यतिशब्दा-न्वयः। राजन् वरुण। 'यन्मे भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः। तन्नो वरुणो राजा पाणिना ह्यवमर्शत्वि'ति श्रुतेः। प्रजग्धं प्रभक्षितम्। नोऽस्माकम्। कृणोतु विकरणव्यत्ययः। उं धाधित्वा श्नुः। स्वाहा देवतोद्देशेन त्यक्तमन्नम्। कनिष्ठकाया इत्यत्र ककारेऽज्विकारः कनिष्ठकया। जुहोतीति दीर्घपाठे ई। एका इत्यत्रामो डः। एक इति सप्तम्यन्तम्। सर्वनामसंज्ञाया वेदे विकल्पात्त-स्मिन्। ऋषौ मक्षगि। प्राणाग्निहोत्रोपनिषदादीत्यत्रादिना तैत्तिरीये 'अन्नं न निन्द्यात्तद्व्रतम्। प्राणो वा अन्नम्। शरीरमन्नादम्। प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम्। शरीरे प्राणः प्रतिष्ठित' इत्यादि। पुत्रमन्थ-ब्राह्मणं च अग्रे स्फुटम्। **तत्र देवापेक्षेति**। तदर्थं देवापेक्षेति भाष्यार्थः। तत्रेत्यस्य होम इत्यर्थः। देवापेक्षायां युक्तिमाहुः **नहीति**। इन्द्रियं मनस्तदाद्यधिष्ठातृदेव ईशानादिस्तस्य प्रसादस्तं विना। **तथेति**। प्राणाग्निहोत्राद्युक्तप्रकारेण। **तेषामिति**। देवानाम्। एवकारस्तु श्रुत्यादौ दर्शनात् अन्यव्यवच्छेदकः। **अत एवेति**। तथा सतीति भाष्यसिद्धार्थः। इन्द्रियदेवापेक्षया ज्ञानोपयोगिदेहकारणत्वादेव।

तत् कथं पञ्चमाहुतावेवान्यथा भवेत्। तस्मादानन्तर्यात् पुरुषाहुतिर्नान्नम्, रेतःसिग्योगः। योगशब्देनात्रापि अन्याधिष्ठानेन रेतःसिग्योगाभावः ॥ २६ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे सप्तमं रेतःसिग्योगाधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तस्यान्नस्य रेतोभावो योनौ नियमेन सेकश्च पुत्रमन्थब्राह्मणोक्तरीत्या भवतीति सुखेन पूर्वोक्तदोषनिरास इत्यर्थः। कथमित्यादि। भवत्वन्यत् सर्वम्, तथापि पुरुषशब्दमात्रेण सर्वस्यान्नस्य रेतस्त्वं कथं प्राप्यत इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः। सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि। अन्नपदोत्तरं किन्त्विति शेषोऽध्याहार्यः। तथाच पुरुषाग्नौ आहुतिर्नान्नम्, किन्तु रेतःसिचि योऽन्नयोगः सेत्यर्थः। ननु भवत्वेवमाहुतिसिद्धिः, तथापि पूर्वाधिकरणेनान्नेऽन्याधिष्ठानस्य साधितत्वात् तज्जन्ये रेतस्यपि तत्सम्भव इत्याशङ्क्य तत्र तदभावमाहेत्याहुः योगशब्देनेत्यादि। तथाच तत्रैक

रश्मिः ।

तेन ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन इन्द्रियदेवत्वेन कार्यकारणभाव उक्तः। तत्र देवापेक्षेत्युक्तत्वात्तत्रेत्यस्य होम इत्यर्थात् ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन इन्द्रियदेवकृतहोमत्वेन कार्यकारणभावो वा। एतेन तथासतीत्यस्यार्थो जातः। अतः परं न कोपि व्यभिचार इति भाष्यसिद्धार्थः। तस्य देवैर्हुतस्यान्नस्यार्थात् देवकृतहोमस्य रेतोभावः, न पुरीषभावः। पुरीषस्य ज्ञानोपयोगिदेहत्वाभावात्। योनाविति। धौतवाससो ज्ञानोपयोगिदेहानुपयोगात्। योनौ नियमेन सेकश्चेत्यर्थः। पुत्रमन्थेति। बृहदारण्यके 'एषां वै भूतानां पृथिवी रस' इत्यारम्भकं पुत्रमन्थब्राह्मणम्। तदुक्तरीतिः। 'एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोषधयः ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेत' इति श्रुत्युक्ता तयान्नस्य रेतोभावः पुरुषेऽन्नाहुतिद्वारा। तथा 'स ह प्रजापतिरीक्षांचक्रे। हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति। स स्त्रियꣳससृजे, ताꣳसृष्ट्वाध उपास्ते' इति श्रुत्युक्ता तया। योनौ नियमेन सेकश्च भवतीति सुखेन, रेतस्त्वेन अन्नत्वेन कार्यकारणभावः, न पुरीषत्वेन अन्नत्वेन, अश्रुतत्वात्। अतएव विहितकर्तॄणां सात्त्विकानां नियमेन योनौ सेकः, न (धौतवा)ससि। यथा 'पुत्रे कृष्णप्रिये रति'रित्याचार्याः। पूर्वोक्तेति। भाष्ये। न कोपि पूर्वोक्तो व्यभिचारः। स व्याख्यातस्तथा सतीत्यादिभाष्यविभागे पूर्वम्। किन्तु रेतःसिचीति। तेन रेतःसिचि योग इति विगृह्य सप्तमीति योगविभागात् 'सह सुपे'ति वा समासः। तथा च रेतःसिचि योगः रेतः सिञ्चतीति रेतःसिच् कर्तरि क्विप्। किञ्च, रेतःसिच्यन्नयोगः रेतःसिक्पुरुषेऽन्नहोमात् अन्नयोगः। किञ्च, अन्नस्य विकारोऽन्नमय इति योगः। 'द्व्यचश्छन्दसी'ति सूत्राद्विकारे मयट्। अन्नमयत्वं 'स एषोऽन्नरसमय'इत्यत्र पुरुषे प्रसिद्धम्। सेत्यर्थ इत्यर्थः। किञ्च, भाष्यप्रकाशे पूर्वोक्तः शङ्काग्रन्थोक्तो दोषे तस्य निरास इत्यर्थः। पुरुषशब्देति। भाष्यीयचकारादन्नशब्देन च। इत्यर्थ इति। अग्रे भाष्ये। अथेत्यानन्तर्य इत्याहुः अथेति। पुरुषशब्दमात्रेणान्नशब्देन च तदानन्तर्यात्सर्वस्यान्नस्य रेतस्त्वं ज्ञायते, ज्ञाप्यते यो यदनन्तरं जायते, स तस्य कार्यमिति। एवेति। 'आपः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतेरेवकारः। तत्कथमिति। तच्छरीरपञ्चमाहुतौ। अन्यथा छान्दोग्ये गर्भत्वेन बृहदारण्यके पुरुषत्वेन च कथं भवेदिति प्रश्नः। पञ्चमाहुतौ 'देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवती'ति छान्दोग्ये। बृहदारण्यके तु 'तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवती'ति। एवकारोऽन्याहुतिव्यवच्छेदकः। सिद्धमिति। सूत्रार्थं वदन्तः सिद्धमाहुः अन्नेऽन्येति। अन्नेऽन्येषां जीवानां अधिष्ठानं स्थितिः तस्य। तत्सम्भव इति। अन्येषां जीवानां स्थितिसम्भवः। तत्र रेतसि। तदभावं अन्यजीवस्थित्यभावम्। तत्रेति। रेतसि। योगशब्देनेत्यादीति। रेतःसिक्शब्देन चारितार्थ्ये सूत्रे

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ (३.१.८.)

हूयमानं निरूप्य फलं निरूपयति। 'तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवती'त्युच्यते। तत्र सन्देहः। योनावन्तःस्थितमेव फलम्, बहिर्निर्गतं वेति। तत्र गर्भशब्देनान्तःस्थित एव। शरीरपरत्वे श्रुतिबाधः स्यात्। उपसंहारोप्यग्रे कर्तव्याभावादुपपद्यते। ततश्च षण्मासानन्तरं गर्भे ज्ञानसम्भवाज्जननानन्तरं न गुरूपसत्त्यादि कर्तव्यमित्याशङ्क्य, परिहरति। योनेर्निर्गतं शरीरं गर्भशब्देनोच्यते। अग्नेरुत्थि-

---

भाष्यप्रकाशः।

एव जीवः शुद्धस्तिष्ठति, न त्वन्योपि। अन्यथा बहव एव श्वादिवदुत्पद्येरन्, नत्वेक इत्यर्थः॥२६॥ **इति सप्तमं रेतःसिग्योगाधिकरणम् ॥ ७ ॥**

योनेः शरीरम् ॥२७॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः हूयमानमित्यादि। उपसंहार इति। 'इति

रश्मिः।

योगशब्दस्य किं प्रयोजनमित्यत उक्तं **योगशब्देनेति**। रेतःसिचि योग इति योगशब्देन। अन्यापीति। रेतस्यपि। अन्याधिष्ठाने अन्येषां जीवानामधिष्ठाने रेतःसिग्योगाभावो न। अयमर्थः। रेतःसिक्शब्दो रूढः। 'रूढिर्योगमपहरती'ति प्रसिद्धिर्नैयायिकानाम्। तेन रेतःसिक्शब्दः एकजीवयुक्तरेतसि रूढः, सोऽन्याधिष्ठाने रेतसि सति पुरुषे न प्रवर्तते। अतोऽनेकजीवयुक्तोऽतः सिचि प्रवृत्त्यर्थं योग आदर्तव्यः। अवयवशक्तिरूपः। तथाच रेतःसिग्योगाभावो न अनेकजीवयुक्तरेतःसिचि। अतो यमले ज्ञानोपयोगिदेहसत्त्वान्नाहुल्यनुपपत्तिः। ननु 'रूढिर्योगमपहरती'त्युक्तमिति चेत्। न। वेदान्ते योगः, वेदे योगरूढिरिति मीमांसाकारिकायामुक्तत्वेन नात्र तत्प्रवृत्तिरिति। तथा च सूत्रार्थः। रेतःसिग्योगः अथेति द्विपदमिदं सूत्रम्। रेतःसिक्शब्दो यौगिकः, न रूढः, यमले ज्ञानोपयोगिदेहवति पुरुषाभ्याहुत्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। अतो रेतःसिचि योगः रेतःसिग्योगः। अथेत्यानन्तर्ये प्रसिद्धः। रेतःसिग्योगः पुरुषे। आनन्तर्यं रेतसि। पुरुषहुतान्नस्य रेतोभावश्रुतेः। 'पुरुषो वाव गौतमाग्नि'रित्युपक्रम्य 'देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवती'ति श्रुतिः। 'तर्काप्रतिष्ठान'सूत्रेणानुमानस्याभावात् शब्दार्थयोर्वैयधिकरण्यम्। 'केचिदत्र जन्मादिसूत्रमनुमानमिति वर्णयन्ती'ति भाष्ये केचित्पदात्। तथा च अथ पुरुषान्नानन्तर्यात् रेतसि पुरुषे रेतःसिचि योगः, न रूढिरित्यर्थः। अत्र पञ्चमाहुतिर्विषयः। तत्र गर्भः फलं पुरुषो वेति श्रुतिद्वयबीजे संशये। यद्वा। पुरुषेऽन्नहोमो रेतःसिचि वेति श्रुतिसूत्रबीजे संशये। पूर्वसंशये तु गर्भ एव कारणत्वात्पुरुषोऽपीति पूर्वपक्षे, उभये फले श्रुतत्वादिति सिद्धान्तः। पुरुषेऽन्नहोमः श्रुतत्वान्न तु रेतःसिचि सौत्रत्वादिति पूर्वपक्षे, रेतःसिगिति सिद्धान्तः ॥ २६ ॥ **इति सप्तमं रेतःसिग्योग इत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥**

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ हूयमानमित्यादीति। अन्नरूपं रेतोरूपं च। एवेति। दर्शनादित्येवकारः। श्रुतीति। 'गर्भः संभवती'ति श्रुतिबाधः। पूर्वपक्षसत्त्वाद्बाधशब्दः। पूर्वपक्षिणो हि श्रुत्योर्विरोधे विकल्पस्य मानवस्यास्फूर्तेः। अर्थवादत्वात्। षण्मासेति। तदनन्तरं नवमे मासि। 'अथ नवमे मासि स सर्वलक्षणज्ञानसंपूर्णो भवती'ति श्रुतेः। कुत उच्यत इत्यतो बृहदारण्यकसंग्रहादित्याहुः अग्नेरिति। योषारूपात्। एवकारो बृहदारण्यके 'तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवती'ति श्रुतेः गर्भपुरुषपदवाच्यशरीरेतरव्यवच्छेदकः। गर्भपुरुषरूपस्य फलरूपत्वात्। अग्नेरुत्थितत्वस्यैव फलतावच्छे-

तस्यैव फलरूपत्वात् । मध्यभावस्याप्रयोजकत्वात् । मातृपरिपाल्यत्वाय गर्भवचनम् । कललादिभावे पुरुषवचनत्वाभावादुपसंहारानुपपत्तिश्च । शरीरशब्देन वैराग्यादियुक्तः सूचितः । न तु स्वयं तदभिमानेन जात इति । तस्मात्

भाष्यप्रकाशः ।

तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्युपसंहारः । मध्यभावस्याप्रयोजकत्वादित्यनेन गार्भिकज्ञानित्वस्याप्यप्रयोजकत्वं संगृहीतम् । उत्पत्तिसमये वैष्णव्या मायया तस्य ज्ञानस्य तिरोधानात् । शरीरपरत्वे गर्भश्रुतिबाधं परिहरन्ति मात्रित्यादि । उपसंहारानुपपत्तिं पूर्वपक्षिमते बोधयन्ति कलिलेत्यादि । शरीरशब्देनेति । शीर्यत इति शरीरमिति निरुक्तेन तेनेत्यर्थः । अधिकरणार्थनिगमनेनैतत्पादार्थमपि निगमयन्ति तस्मादित्यादि ॥

अत्रैतद्बोध्यम् । रंहतिसूत्रे 'प्रश्ननिरूपणाभ्या'मित्यनेन पञ्चाग्निविद्यैव विषयत्वेनादृता । पादान्ते च 'योनेः शरीर'मिति सूत्रेण 'पुरुषवचसो भवन्ती'ति पञ्चमाहुतिफलमेव विचारितमिति स्पष्टं प्रतीयते । श्रुतौ च मध्ये यन्मार्गादिकं प्रश्नान्तरोत्तरत्वेनोक्तम्, तत्सर्वं पञ्चाग्निविद्याशेषत्वेनैव, मुख्या तु पञ्चाग्निविद्यैवेति 'य एतान् पञ्चाग्नीन् वेदे'त्युपसंहारात् तस्य फलसंबन्धाच्चावगम्यते । एतस्य पादस्य मुख्यतया ज्ञानोपयोगिदेहप्राप्तिप्रकारविचारार्थता, न तु वैराग्योत्पादन-

रश्मिः ।

दकत्वात् । गार्भिकज्ञानित्वस्यापीति । अपिना गर्भपुरुषयोर्मध्यभावस्य । गार्भिकज्ञानं तृतीयस्कन्धे प्रसिद्धम् । अप्रयोजकत्वं पञ्चाग्निविद्यायामपि । किञ्च, गार्भिकज्ञानित्वम् । 'ऋतुकाले प्रयोगादेकरात्रोषितं कललं भवती'त्युपक्रम्य 'जातश्चाहं मृतश्चैव जन्म जन्म पुनः पुनः । यन्मे परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् । एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभागिनः । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरम् । अशुभक्षयकारकं परमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये नारायण'मिति गर्भोपनिषच्छ्रुत्योक्तम् । वैष्णव्येति । 'अथ योनिद्वारं संप्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टः तदा न स्मरति जन्ममरणानि न कर्म शुभाशुभं विन्दती'ति गर्भोपनिषच्छ्रुतेः । तस्येति । गार्भिकस्य । शरीरेति । बृहदारण्यकोक्तपुरुषरूपफलपरत्वे । गर्भेति । गर्भश्रुतिविकल्पं परिहरन्ति । बाधबाधोऽत्र बाधशब्दार्थः । कललेत्यादीति । 'एकरात्रोषितं कललं भवति सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं अर्धमासाभ्यन्तरे पिण्डं मासाभ्यन्तरे कठिनं मासद्वयेन शिर' इत्यादिश्रुतेः । कललं शुक्रशोणितमिश्रितम् । बुद्बुदं वर्तुलाकारम् । पिण्डं पेशीमांसपिण्डाकारम् । तेनेति । सौत्रेण । भाष्ये । नत्विति । देहशब्दाभावात्सूत्रे । तदभीति । शरीराभिमानोपचयेन । 'दिह उपचये' । पचाद्यच् । प्रकृते । निगमनेनेति । पञ्चम्यन्तघटितत्वेन तथा । तस्मात्पर्वतो वह्निमानिति निगमनवत् । तस्मादित्यादीति । साधनेति । 'अग्नयो हरन्ती'ति श्रुतेरग्निहोत्रादिसाधनं होमश्च साधनं तत्सहित इत्यर्थः । अधिकरणार्थोऽयम् । ब्रह्मज्ञानमिति पादार्थः । 'तत्र प्रथमे पादे ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यत' इति भाष्यात् ।

पञ्चाग्निविद्यैवेति । तल्लिङ्गादेवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । एवेति । पुरुषशरीरयोः पर्यायत्वादेवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । 'यद्य इत्थं विदु'रित्याद्युक्तार्चिरादिमार्गत्रयं यमगतिश्चेत्येतेषां योजनामाहुः श्रुतावि चेति । प्रश्नेति । पञ्चाग्निविद्याप्रश्नेतरप्रश्नाः 'वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्ती'त्यादयस्तावत् । तदुत्तरत्वेन । एवेति । तन्मध्यपातिनां तच्छेषत्वमिति नियमादेवकारः । एवेतीत्युक्तैवकारार्थस्याप्याहुः य एतानिति । फलेति । 'य एतान्पञ्चाग्नीन्वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते

भाष्यप्रकाशः ।

मात्रार्थतेति प्रथमसूत्रव्याख्यान एव व्युत्पादितम् । श्रुतावपि 'य इत्थं विदु'रित्यत्र 'य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेदे'त्यत्र च 'शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवती'त्यनेन ब्रह्मप्राप्तिरेव फलत्वेन प्रतिपादिता । वैराग्यं तु मध्ये धूममार्गव्युत्पादने 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मित्यादिना तृतीयस्थानव्युत्पादने च 'तस्माज्जुगुप्सेते'त्यनेनोक्तम् । तथा सति तत्तयोः पथोर्ज्ञानस्यैव फलम् । तदत्र ब्रह्मज्ञानोपकारकत्वेनोक्तम् । आहुतीनां यथाज्ञानोपयोगः, तदपि प्रागेवोक्तम् । इयं च मर्यादामार्गीया व्यवस्था । पुष्टिमार्गे तु पञ्चाहुतिनियमाभाव इत्यपि 'न तृतीय' इति सूत्रे साधितम्, अतो वैराग्यमात्रार्थत्वं पादस्य यदुच्यते परैः, तदप्रयोजकम् ।

एवमनुशयाधिकरणे फलानुशयो यत्राङ्गीक्रियते, तदपि तथेत्यपि तत्रैव व्युत्पादितम् ।

अनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणं तु सर्वैर्दशसूत्रमङ्गीक्रियते । तत्र सर्वेषां न चन्द्रगतिरिति सिद्धान्तस्तु समानः । न तृतीय इत्यादिसूत्रचतुष्टयं तु तृतीयस्थानेऽन्यत्र च पञ्चाहुतिनियमाभावबोधकम् । तत्र न तृतीये स्थाने आहुतिसंख्यानियम आदर्तव्यः । कुतः । तथोपलब्धेः । आहुतिसंख्यानियमं विनैव 'जायस्व म्रियस्वे'त्युक्तप्रकारेण तृतीयस्थानोपलब्धेः । किञ्च । 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिनियमः सङ्कीर्त्यते, न कीटपतङ्गादिशरीरहेतुत्वेन । पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिपरत्वात् । अपि च । पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते, न त्वपञ्चम्यां तन्निषिध्यते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो येषामारोहावरोहौ संभवतः, तेषां पञ्चम्यां

रश्मिः ।

शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेदे'ति श्रुत्युक्तफलसम्बन्धात् । एवेति । अन्यसूत्रव्याख्यानव्यवच्छेदकः एवेति । पुण्यलोक इति । पुण्यः पुण्यसाध्यो लोकोऽवस्थेति व्याख्यायाम् । ब्रह्मप्राप्तिरेवेति । लोको ब्रह्मलोकः । 'मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययात्' । अत उक्तं ब्रह्मप्राप्तिरिति । एवकारस्तु 'ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यत' इति भाष्यात् । तृतीयेति । 'जायस्व म्रियस्वे'ति श्रुत्युक्तम् । तथा सतीति । वैराग्यब्रह्मज्ञानयोर्निरूपणीयत्वे सति । तदिति । वैराग्यम् । तयोः धूमतृतीयमार्गयोः । ज्ञानस्यैवेति । 'य एवं वेदे'ति श्रुत्युक्तज्ञानस्य । एवकारेण ब्रह्मज्ञानं न स्वसाधकवैराग्येणाफलं भवतीत्यर्चिरादिमार्गज्ञानं व्यवच्छिद्यते । तदत्रेति । वैराग्यमत्र पञ्चाग्निविद्यायां साधनचतुष्टयान्तर्गतत्वाद्ब्रह्मज्ञानेत्यादिः । प्रागेवेति । प्रथमसूत्रे एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । परैरिति । शङ्कररामानुजप्रभृतिभिः । तथाच भाष्यम् । 'प्रथमे तावत्पादे पञ्चाग्निमाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यहेतोः । 'तस्माज्जुगुप्सेते'ति चान्ते श्रवणात् ।' 'उपासनारम्भाभ्यर्हितोपायश्च आप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृष्ण्यं प्राप्यतृष्णा चेति तत्सिद्ध्यर्थं जीवस्य लोकान्तरेषु संचरतो जाग्रतः स्वपतः सुषुप्तस्य मूर्च्छतश्च दोषाः परस्य च ब्रह्मणस्तद्रहितता कल्याणगुणाकरता च प्रथमद्वितीयपादयोः प्रतिपाद्यत' इति च भाष्यान्तरम् । तथेति । अप्रयोजकम् । तत्रैवेति । एवकारेणेतरयोगो व्यवच्छिद्यते । न चन्द्रगतिरिति । 'ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'ति श्रुतेः सुकृतिविषयत्वात् पापिनां न चन्द्रगतिरिति सिद्धान्तस्तु समान इति । परन्तु सूत्रचतुष्टयार्थासङ्गतिरिति भावः । तामेवाहुः न तृतीयेति । तृतीयं स्थानमुक्तम् । अन्यत्रेति । अर्चिरादिमार्गे धूममार्गे च । इत्युक्तेति । इति छान्दोग्योक्तप्रकारेण । वाक्यभेदेति । वाक्यस्य द्व्यर्थताप्रसङ्गात् । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति,' नत्वपञ्चम्यां भवन्तीति वाक्यस्य द्व्यर्थता वाक्यभेदरूपा । आरोहेति । 'ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रि'मित्याद्यारोहः । 'तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त' इत्यवरोहः । 'अपि

भाष्यप्रकाशः ।

देहोद्भवः । अन्येषां तु विनैव संख्यां [illegible] च । द्रोणधृष्टद्युम्नसीताद्रौपदीप्रभृतीनां चायोनिजत्वं [illegible] धृष्टद्युम्नादीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वे न स्तः । तत्र यथा संख्यानादरः, तथान्यत्रापि ज्ञेयः । बलाकापि रेतःसिचं विनैव गर्भं धत्त इति लोकरूढिः । अपि च । चतुर्विधे भूतग्रामे स्वेदजोद्भिज्जयोरुत्पत्तिर्ग्राम्यधर्मं विनैव दृश्यत इत्येवं सूत्रत्रयं व्याख्याय, छान्दोग्ये 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्ज'मिति भूतग्रामत्रैविध्यश्रावणात्, कथं चातुर्विध्यमित्याकाङ्क्षायाम्, 'तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्ये'ति सूत्रं लिखित्वा, 'आण्डजं जीवजमुद्भिज्ज'मित्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहो ज्ञेयः । स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोष्मप्रभवत्वेन तुल्यत्वादिति व्याकुर्वन्ति ।

तदपि तथा । पञ्चाग्निविद्यायाः पुरुषशरीरभवनं प्रकृत्यैव प्रवृत्ततया तृतीयस्थाने आहुतिशङ्काया एवानुदयेन तत्र समाधेरपेक्षैव नेति सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्च, आहुतिनियमस्य बहुषु व्यभिचारेण तासामाहुतीनां कैमर्थ्याकाङ्क्षायां तद्विषयविचारे धूममार्गीयाः सर्वे तु न संभवन्तीति तदाकाङ्क्षापूरणाभावादपि ग्रन्थशैथिल्यम् । संशोकजशब्देन स्वेदजग्रहणमपि न रोचिष्णु । ईदृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावादिति ।

रश्मिः ।

स्मर्यत'इति सूत्रार्थमाहुः **अपिचेत्यादिना** । **स्मर्यते** इति । यथा 'सीता सीराग्रतो जाते'ति सीताविषयिणी स्मृतिः । प्रभृतिशब्देन 'उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे' इति नारदः । **लोकेति** । मदनसारिका । दर्शनाचेति सूत्रार्थमाहुः **अपि चेत्यादिना** । **चतुर्विध इति** । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपा विधा यस्य । **विनैवेति** । एवकारो दर्शनात् । क्रमशो दूषणानि । **पञ्चाग्निविद्याया इत्यादिना** । **प्रकृत्यैवेति** । प्रसिद्धचैवकारः । पुरुषशरीरभवनेतरस्वेदजोद्भिज्जयोगव्यवच्छेदकः । पुरि शयनेपि स्वेदजोद्भिज्जयोः पुरुषशब्दाप्रवृत्तिरप्रसिद्धेः । **एवेति** । ननु स्मर्यत इति सूत्रोक्तस्मृतिविरोधात्कुत एवकार इति चेत् । न । तस्याः स्मार्तविषयत्वेन श्रौतेऽप्रवृत्तेः । मायावत् । उपष्टम्भिका स्मृतिरिति चेत्, पक्षान्तरं भविष्यति । 'तत्त्वमसी'त्यत्र तत् त्वमसीत्युक्त्वा 'भिन्ना जीवाः, परो भिन्नः, तथापि ज्ञानरूपतः । प्रोच्यन्ते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्वशः' इति स्मृत्युपष्टब्धो विग्रहः तस्य त्वमिति तद्वत् । **अपेक्षैव नेति** । अपेक्षावधारणं न । प्रसङ्गसङ्गत्या सङ्गतं सर्वमिति चेत्, तत्राहुः **किञ्चेति** । **बहुष्विति** । द्रोणधृष्टद्युम्नसीताद्रौपदीप्रभृतिषु । ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन पञ्चाग्निहोमत्वेन कार्यकारणभावस्यान्वयव्यतिरेकव्यभिचारस्तेन । पञ्चाग्निविद्याविषये यमले कुमार्यां ज्ञानोपयोगिदेहाभावेनान्वयव्यभिचारः । द्रोणादिषु पञ्चाग्निविद्याभावेपि ज्ञानोपयोगिदेहसत्त्वात् व्यतिरेकव्यभिचारः । पुष्टिमार्गिषु नन्दप्रभृतिषु च । तेनाप्रयोजकत्वात्कैमर्थ्याकाङ्क्षा 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते' इति । तस्याम् । **न सम्भवन्तीति** । 'अथ य इह कपूयचरणा' इत्यादिना श्वादियोन्यादिनिरूपणान्न सम्भवन्ति । उदाहरणेन 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'त्यनेनैकेनाहुतिव्यभिचारशङ्कानिवृत्त्याकाङ्क्षापूरणाभावात् शैथिल्यमिति । **ईदृशेति** । अयमर्थः । संशोकजपदस्य स्वेदजे रूढेरप्रसिद्धत्वादत एव योगरूढेरभावाद्यौगिकत्वं वक्तव्यम् । योगश्च सम्यक् शोको यत्र स्वेदे सम्बन्धविशेषेणेति संशोकः स्वेदस्तज्जन्य इति । एवं चैतादृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावः । यदि च लक्षणा, तदाप्यप्रयोजनवती सेति । ईदृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावादिति । सिद्धान्ते तु अप्सु संशोकजपदस्य श्रौतो योगः । शोकाश्रुषु लक्षणाभेदेपि 'यदश्र्वशीयते'ति श्रुत्याश्रुषु समवायिकारणत्वबोधनात्प्र-

भाष्यप्रकाशः ।

तथा, साभाव्यापत्तिसूत्रे, समानो भावो रूपं येषां ते सभावाः । तेषां भावः साभाव्यं सारूप्यमिति वाचस्पतिव्याख्यानमप्ययुक्तम् । भावशब्दे परे समानपदस्य सादेश इत्यत्र पाणिनीयानुशासनादर्शनात् ।

रामानुजाचार्यभास्कराचार्याभ्यां तु स्वाभाव्यापत्तिरित्येवं सूत्रपाठो मेधते ।

मध्वाचार्यैस्तु तद्भावापत्तिरित्येवं मेधते ।

तन्मतं तु न मयानूद्यते । अप्रसिद्धश्रुत्युदाहरणेन भिन्नविधत्वादिति ।

भिक्षुस्तु, कृतात्ययसूत्रादारभ्य संशोकजस्येत्यन्तं चतुर्दशसूत्रमेकमधिकरणं जीवावरोहप्रतिपादकमङ्गीकृत्य, कृतात्ययादिसूत्रचतुष्टये कर्मशेषरूपमनुशयम्, अनिष्टादिकारिणामित्यादिसूत्रचतुष्टये प्रयतां सर्वेषां चन्द्रमण्डलगमनं सूर्यमण्डलस्थदेवैस्तेषां भक्षणम्, न तृतीय इति सूत्रे च, यथोक्तारोहावरोहौ स्वर्गिनारक्यपेक्षया तृतीये यूकादिजीवे न स्तः । कुतः । तथोपलब्धेः । 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमान्यसकृदावर्तीनि क्षुद्राणि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वे'त्येतत् तृतीयं स्थानम् । तेनासौ लोको न संपूर्यते । 'तस्माज्जुगुप्सेते'ति छान्दोग्यश्रुतौ आरोहावरोहाभावोपलब्धेरित्येवं व्याख्याय, अग्रिमसूत्रद्वयव्याख्यानेऽन्येषामप्यारोहाद्यभावं साधयित्वा, श्रुतौ या पञ्चाग्निक्रमेण भूतानामुत्पत्तिः, साप्युत्सर्गाभिप्रायेत्युक्तवान् । संशोकजपदं च सर्ववद्व्याख्यातवान् ।

रश्मिः ।

योजनवती सेति । पाणिनीयेति । अयमाशयः । समानस्य सादेशे प्रकारद्वयं संभावितम् । 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' इति सूत्रे समानस्येति योगविभागेन सादेशः । यथा सपक्षः साधर्म्यमित्यादि । अथवा । 'ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुष्वि'ति सूत्रे रूपशब्दस्यार्थपरत्वमङ्गीकृत्य सादेश इति । तदसङ्गतम् । योगविभागस्य भाष्यानुक्तत्वादिति स्थितं शेखरे । अतएव सपक्षः साधर्म्यमित्यत्र सदृशवचनस्य सहशब्दस्य सादेश इति दीक्षिताः । एवं द्वितीयसूत्रेपि रूपपदस्यार्थपरत्वमप्यन्यैर्न स्वीकृतमिति । अत उक्तं पाणिनीयानुशासनादर्शनादिति । तत्त्वं त्वेतत् । समानो भावो येषामित्यस्वपदविग्रहं स्वीकृत्य सदृशवाचकस्य सहशब्दस्य 'वोपसर्जनस्ये'ति सूत्रेण सादेशे सत्त्वे ण्यति च कृते सामान्यमिति सिध्यतीति व्याख्यानान्तरमेतदिति । को विशेष इति चेदुच्यते । सामान्यापत्तिरित्यस्य तन्मते आहुतावाकाशसाम्यापादनमित्यर्थो भवति । आपत्तिशब्देन तस्यैवार्थस्य प्रतीतेः । स चासङ्गतः । सादृश्यापादनस्याविवक्षितत्वात् । यद्यप्यापत्तेः प्रापणमप्यर्थः, तथाप्यवक्तव्यः । असमर्थत्वाद्विरुद्धमतिकृत्त्वाच्च । 'तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः । सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सादर'मित्यत्र गमनार्थहन्तीतिवत् । 'सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितैः । अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयाम्यह'मित्यत्राकार्यमित्रमितिवच्च । अत्र कार्यं विना मित्रं मित्रमिति विवक्षितम् । अकार्येषु मित्रमिति प्रतीतिः । तस्मादस्मदुक्तमेव साधीयः । किञ्च, अस्वपदविग्रहस्वीकारेपि समस्यमानयावत्पदाघटितत्वस्य विग्रहेऽभावेन मुख्यलक्षणानाक्रान्तत्वात् यथाकथञ्चित् अस्वपदविग्रहोऽत्र वक्तव्यः । तदपेक्षयाऽसमस्तत्वेन व्याख्यानमेव ज्याय इति । अत एव न बहुव्रीहिस्ताद्दृशनित्यत्वमिति शब्दरत्नकारः । सूत्रपाठ इति । मिधते स ताभ्यां मेधते । ण्यन्तात्यक् । तद्भावेति । पुस्तकान्तरे तु तत्स्वाभाव्यापत्तिरिति पठ्यते । व्याख्यानं तु तद्गतौ गतिः, तत्स्थितौ स्थितिरित्येव तद्भावापत्तिरिति । अप्रसिद्धेति । पुस्तकान्तरे तु 'धूमो भूत्वाभ्रं भवती'ति श्रुतिरुदाहृता । प्रयतामिति । प्रयाणं कुर्वताम् । अन्येषामिति ।